

JULIANA VAN STOLBERG

GRAVIN VAN NASSAU-DILLENBURG

1506-1580

In de familiekring geschetst

Door

Jonkvrouwe A. van Hogendorp

BESCHRIJVING VAN

Vijf zoons van Juliana van Stolberg

- 1. Prins Willem van Oranje**
- 2. Lodewijk**
- 3. Jan**
- 4. Adolf**
- 5. Hendrik**

**Stoomboekdrukkerij — C. C. Callenbach.
Nijkerk 1902**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

Juliana staat afgebeeld op het portret met een klein aapje (zgn. meerkat) bij haar handen in haar schoot. Vader Willem van Nassau kreeg dit beestje cadeau in 1539

INHOUD

- 1. De jeugdijaren van: Stolberg, Königstein, Hanau**
- 2. De Gemalin van Graaf Willem van Nassau**
- 3. Juliana aan het hoofd van het gezin**
- 4. Vluchtelingen op Dillenburg**
- 5. Een Moeder van helden**
- 6. Verademing na de stormen**
- 7. De avond van het leven**

Stamboom Oranje-Nassau Blz. 118

René van Chalon – Oranje. Blz. 123

Vijf zoons van Juliana van Stolberg. Blz. 124

LITERATUUR. Boeken over het Huis van Oranje

Levensoverzicht Juliana van Stolberg

Juliana was het vijfde kind van Botho VIII van Stolberg-Wernigerode en Anna van Eppstein-Königstein; er zouden er nog acht volgen. Juliana werd vernoemd naar Juliana van Nicomedië, een martelares wier naamdag op 16 februari wordt gevierd. (Wikipedia)

Hoewel haar ouders lid waren van de Rooms-Katholieke Kerk stonden zij open voor de nieuwe ideeën van de opkomende Reformatie. Een van Luthers aanhangers, Tileman Platner, werd door graaf Botho aangesteld als hofkapelaan en onderwijzer, waardoor Juliana een lutherse opvoeding genoot.

Het gezin woonde afwisselend op de kastelen Stolberg en Wernigerode in Saksen-Anhalt en op kasteel Hohnstein in het Graafschap Hohnstein, kastelen in de gebieden waarover Juliana's vader regent was.

Op haar dertiende werd Juliana samen met andere broers en zussen naar het hof van graaf Eberhard van Königstein, de broer van Juliana's moeder, gezonden om daar verder te worden opgevoed. Tevens kon men vanuit deze omgeving op zoek gaan naar een geschikte huwelijkskandidaat voor Juliana.

In 1520 werd vastgelegd, dat Juliana zou trouwen met graaf Filips II van Hanau-Münzenberg (17 augustus 1501 - 28 maart 1529), zoon van Reinhard IV. von Hanau-Münzenberg (* 1473; † 1512) en Katharina von Schwarzburg-Blankenburg (* 1470; † 1514). De huwelijksvoltrekking vond echter pas plaats op 27 januari 1523 in Hanau.

Uit dit huwelijk kwamen vijf kinderen voort:

Reinhard (10 april 1524 - 12 april 1524)

Catharina (26 maart 1525 - 20 augustus 1581), getrouwd met Jan IV van Wied

Filips III (30 november 1526 - 14 november 1561), getrouwd op 22 november 1551 met Helena van Pfalz-Simmern (13 juni 1532 - 5 februari 1579)

Reinhard (8 april 1528 - 11 oktober 1554), dodelijk gewond geraakt bij veldtocht

Juliana (30 maart 1529 - 8 juli 1595), getrouwd met Thomas van Salm en graaf Herman van Manderscheid-Blankenheim.

Vlak voor de geboorte van hun vijfde kind, Juliana, overleed haar man Filips II plotseling op 28 maart 1529. Om de hoogzwangere Juliana te ontzien, werd hij de volgende dag al begraven.

Tweede huwelijk

Op 29 september 1531 hertrouwde Juliana op kasteel Königstein met Willem de Rijke, graaf van Nassau-Dillenburg. Deze Willem was de voogd geweest van haar eerste echtgenoot. Willem zelf was al getrouwd geweest met Walburga van Egmont (-1529), bij wie hij twee kinderen had: Elisabeth (reeds in 1524 overleden) en Magdalena (1522-1567).

EEN WOORD VOORAF.

De volgende bladen zijn in hoofdzaak bewerkt naar de ook bij ons bekende monografie van de ijverige Archivaris, Dr. Ed. Jacobs te Wernigerode: *Juliana von Stolberg, Alanfrau des Hauses Nassau-Oranien*, von Dr. Ed. Jacobs, Wernigerode, Halle 1889.

Dit is een werk dat zich niet leende tot een vertaling, maar waarin een schat van bouwstoffen voor de geschiedenis van de 16de eeuw zijn samengebracht. Ook uit andere bronnen werd geput, waar maar iets te vinden was omtrent de hoge Vrouwe, aan wie Duitsland en Nederland beide zoveel zijn verplicht.

Een tweede beeld stond dikwijls onder het schrijven naast dat van die vrome Gravin; het beeld van de eigen onvergetelijke Moeder, welker godsvrucht en vaderlandsliefde zich in daden omzette, welker verheffende leiding haar kinderen tot gelijke pogingen wist te bezielen.

Aan hare nagedachtenis wijd ik dit boek.

Moge het zijn weg vinden in menige hoge en nederige woning, en, waar het komt, getuigen dat de naam des rechtvaardigen in zegening is.

Jonkvrouw A. VAN HOGENDORP.

HOOFDSTUK 1.

De jeugd jaren van: Stolberg, Königstein, Hanau

Het was de 15° Februari van het jaar 1506. De wekelijkse rustdag liep ten einde. De vesperklokken hadden de vromen van het stedeke Stolberg aan de beneden-Hartz in het godshuis samengeroepen, en onder de smeekgebeden die ten hemel stegen, werd ook gedacht aan de regerende vorstin, die in gezegende omstandigheden verkeerde.

Daar weerklonk de blijde mare, dat de geliefde Gravin, de weldoenster van heel haar volk, de beminnelijke gade van Graaf Botho de Voorspoedige, op het hooggelegen Slot aan haar vierde spruit het levenslicht had geschonken. Het vorstelijk kind was gezond en voorspoedig, en ontving zonder verwijl het heilig zegel van de doop, hoewel de eigenlijke doopplechtigheid eerst tien dagen later, de avond voor het begin van de vasten, plaats had.

Bij de keuze van een naam waren haar ouders, naar de gewoonte van die dagen, te rade gegaan met de kerkelijke kalender. De 16° Februari was gewijd aan de nagedachtenis van een christelijke jonkvrouw uit Nikomedië, welker geloof menigmaal over duivelse machten had gezegevierd, en die tegen het einde van de derde eeuw onder keizer Diocletianus de marteldood gestorven was. Naar haar werd de jonggeborene Juliana geheten, en zo zou deze naam weer de herinnering bewaren van een geloof, dat in felle strijd en lijden de proef heeft doorstaan, en glansrijk uit de smeltkroes is tevoorschijn getreden.

Het was een gelukkige kring, vol liefde en levenslust, waarin de jeugdige Juliana haar intrede deed.

Haar vader, **Graaf Botho van Stolberg**, was rijk gezegend in zijn regering, en niet minder in zijn huwelijk met de lieftallige, innig godvrezende **Gravin Anna van Königstein**. Met twee zonen en een dochter was zijn echt reeds gekroond; na de geboorte van Juliana kwamen nog drie dochters en vijf zonen het ouderhart verblijden, en van het twaalfstal waren er slechts twee, die de rijpen leeftijd niet bereikten. Door zijn tijdgenoten algemeen geacht, stond hij bij **Keizer Maximiliaan I** en vooral bij zijn onmiddellijke Leenheer, de bekende Keurvorst-**Aartsbisschop van Mainz, Kardinaal Albrecht**, hoog aangeschreven. De Kardinaal benoemde hem tot lid van zijn Raad en maakte veelvuldig gebruik van zijn diensten.

Met haar broer Lodewijk die een jaar ouder was, deelde Juliana de moederlijke zorgen. Samen droegen zij de eerste schoentjes, voor beiden werden de jurkjes uit hetzelfde stuk geel satijn gesneden, samen deelden zij in de spelen van de oudere en jongere broers en zusters. Jaarmarkt, Kerstfeest, bovenal St. Nicolaas brachten allerlei vreugden en verrassingen aan. De trouwe rentmeester Willem Reiffenstein, reisde alle jaar naar de Frankforter Mis en vergat bij de benodigdheden en weeldeartikelen niet, volgens de hem verstrekte last, ook speelgoed en andere geschenken mede te brengen voor de jonkers en jonkvrouwen op het grafelijke slot.

Het einde van de middeleeuwen was bij het aanbreken van de zestiende eeuw gekomen. De renaissance, die met haar overweldigende ontdekkingen van oude kunst en oude kennis, een wereld van betoverende schoonheid in de nacht van onkunde en ruw geweld

had doen opgaan, strekte haar invloed ver buiten het zonnig Italië uit, ook tot de dalen en heuvelen van Noord-Duitsland. En met haar gewone scherpzinnigheid maakte de Katholieke kerk, die zag hoe het nieuwe licht velen van haar zonen van haar gezag vervreemde, van diezelfde ontdekkingen gebruik om haar eredienst op te luisteren. In geen ander tijdperk van de geschiedenis zien wij het leven van rijk en arm zo levendig en kleurrijk getooid, door bedevaarten en ommegangen, vastenavondkluchten en St. Maartensvuren, Kerstlichten, en Nieuwjaarsceremoniën.

Juliana's vrome en streng godsdienstige moeder, en ook haar grootvader, die eerst in 1512 stierf, waren trouwe aanhangers dezer kerkelijke gebruiken. In de schone zomermaanden werden door het gehele gezin uitstapjes gemaakt naar Elend, Crasburg en andere gewijde plaatsen in de omtrek, en de aldaar vereerde heiligen om vervulling van verschillende wensen aangeropen.

Grote vreugde verwekte het, toen de eerwaarde broers van St. Antonius de naam van de jonge graaf Hendrik in hun "Boek des Levens" schreven. In 1513 werd zelfs een bedevaart naar Trier en de heiligen rok ondernomen, en andermaal naar Aken, waar een tentoonstelling van relikwieën plaats had. Zulk een tocht was een godsdienstige handeling en tegelijkertijd een aangename ontspanning of een aanleiding tot familiebijeenkomsten. De 31e. Juli 1517 schrijft de gravin van Stolberg aan haar broers vrouw op het slot Königstein bij Frankfort, en vraagt of er geen bedevaart is die de schoonzuster naar de Hartz kon voeren. Graaf Botho wordt zo lang door de Kardinaal bij zich gehouden, en daar de Graaf van Königstein eveneens voor zijn plichten afwezig is, konden beide vrouwen elkaar in haar eenzaamheid troosten.

"Voorshands" luidt het antwoord, "zijn uw heiligen, lieve zuster, mij weinig bekend, en vind ik in mijn Rijnse kalender juist geen die mij in dit seizoen tot u zou brengen. Misschien kom ik er nog wel op door vlijtig in mijn heiligenboek te lezen, want zulk een bedevaart zou mij even begeerlijk toeschijnen als u."

Of het voorgenomen onderzoek de gewenste vruchten heeft gedragen hebben wij niet kunnen gewaar worden.

In deze vrolijke zonnige levensatmosfeer groeide de kinderschaar voorspoedig op. Zelf reeds talrijk, ontbrak het ook aan speelgenoten van buiten niet, zonen en dochters van bevriende huizen, of kinderen van de beambten en andere bewoners van het graafschap, die met het grafelijk gezin op een aangename voet verkeerden. Met de jonge hofdames, Katharina van Arnswald, Kaatje van Morungen, de dochter van de slotvoogd, en anderen, werden Juliana en hare zusters onder het oog van de moeder en van de waardige kamervrouw Angelitze, onderwezen in vrouwelijke arbeid, vooral in de kunst van borduren, destijds zo hoog geschat. De zonen en edelknapen werden van hun kant in ridderspelen en krijgskunst geoefend. Onderricht in lezen, schrijven en rekenen ontvingen de kinderen gezamenlijk van een huisonderwijzer of van de kapelaan. In het algemeen werd op de verstandelijke ontwikkeling van de jonge edellieden van die tijd weinig acht geslagen; die van de dochters, zelfs van hoge geboorte, werd veelal geheel verwaarloosd. Toch maakten sommige adellijke geslachten daarop reeds en eervolle uitzondering, en toen Magister Tilemann Platner, een geboren Stolberger, door de Graaf tot zijn kapelaan werd aangesteld, ontving hij tevens in last, de zonen en dochters samen in genoemde kundigheden te onderwijzen.

Platner had in Wittenberg gestudeerd en vriendschap aangeknoopt met de geleerden en Hervormingsgezinden aldaar.

Met de ontvangen indrukken kwam hij omtrent liet jaar 1512 te Stolberg. In de Gravin vond hij een trouwe dochter van de oude kerk. Wel behoorde zij een tiental jaren later tot

de eerste die zich de Duitse Bijbelvertaling van Luther aanschafte, maar de uitpattingen van de boerenopstand in 1524, welken zij - gelijk zo velen, - niet van de Hervorming wist af te scheiden, vervreemdden haar hart geheel van deze, en zij bleef tot aan haar dood in 1538 een overtuigde en gelovige Katholieke.

Haar echtgenoot Graaf Botho, stond bij zijn tijdgenoten bekend als een verstandig en verdraagzaam man. Hoewel raadsheer en vertrouweling van de Kardinaal-Aartsbisschop, Luthers felle tegenstander, wilde hij in zijn eigen land en huisgezin geen dwang uitoefenen. Zijn trouwe dienaar Reiffenstein, wiens persoon en gezin met dat van de Graven als saamgegroeid schijnt, was een beslist aanhanger van de nieuwe leer, en meer andere invloedrijke personen neigden er toe. Zo vond de Hervorming de gunstigste gelegenheid, om door de kracht van haar beginselen in het graafschap Stolberg door te dringen, en het is opmerkelijk, hoe zelfs in de grafelijke boekhouding de uitgaven voor rozenkransen, aflaatbrieven en dergelijke, van lieverlede plaats maakten voor aanschaffing van Bijbels en schrijfbehoeften.

Zo kan het ons niet verwonderen, wanneer wij des: Graven zonen en dochteren, en daaronder meer dan een met grote geestdrift, de zijde van de Lutherse leer zien kiezen. Veel droeg zeker ook daartoe bij hun veelvuldig en langdurig verblijf aan het hof van hun oom, Graaf Eberhard van Königstein-Eppstein, op het kasteel Königstein bij Frankfurt.

Terwijl zijn zuster, Anna haar gemaal met een steeds aangroeiend kroost begiftigde, bleef de echt des Graven van Königstein met Katharina van Weinsberg kinderloos. De hoge echtelingen sloten zich niet op in hun leed, maar droegen de vollen schat van hun liefde over op de Stolbergse neven en nichten. Zij schonken hun gelijkelijk hun hart en hun goed, en behandelden hen zo vaak zij te Königstein vertoefden op dezelfde voet als de kinderen van het huis.

In het oog van de ouders was het een voorrecht, niet alleen de zorgen van de opvoeding zich dus verlicht te zien, maar ook de geestes-ontwikkeling hunner kinderen onder gunstiger omstandigheden te doen plaats hebben, dan het vrij afgelegene Stolberg hun aanbood. Graaf Eberhard behoorde tot "een wijde kring van rijksvorsten, welker heldenmoed en regeringsbeleid de luister van het Keizerrijk in dezen tijd hielpen verhogen. Tot die kring behoorde in de eerste plaats zijn boezemvriend, Graaf Willem van Nassau-Dillenburg, verder de Graven van Solms, van Isenburg, van Hessen, de Keurvorst van Saksen en anderen, welker namen met roem tot ons overgekomen zijn. Al deze vorsten gingen veel en vriendschappelijk met elkaar om, en overlegden samen de maatregelen, welke in die staatkundig en godsdienstig zo fel bewogen tijd, in 't belang van hun bijzondere landen en van het rijk in 't algemeen te nemen waren.

Voegt men daarbij de nabijheid van de Rijksstad Frankfurt, toenmaals door haar uitgebreide handel een middelpunt van verkeer voor geheel de beschaafde wereld, de invloed van een schone, aan geschiedkundige herinneringen rijke landstreek, de aanraking met een geheel anderen volksstam, vrij wat levendiger en uitbundiger dan de deftige Hartzbewoners, en de dagelijkse omgang met de edele en begaafde bloedverwanten, zo kon het wel niet anders of de liefhebbende ouders stonden met vreugde nu dezen dan genen hunner telgen aan de edelmoedige broer af.

Inzonderheid was dit het geval met de beide oudste zonen, Wolfgang, die eenmaal in de plaats van zijn vader te Stolberg zou regeren, en Lodewijk, de verkozen erfgenaam van zijn oom Eberhard.

"Aanstaande Zaterdag ga ik met Graaf Willem van Nassau op reis," schrijft Königstein aan zijn zwager, "en neem uw beide zonen mede, dan kunnen zij het land ook eens leren kennen." Eigenlijk schreef hij: "Ik ga uit rijden." De beide jongens, negentien en veertien jaren oud, volgden hun oom en diens vriend te paard, edelknapen en rijknechten werden als gewoonlijk medegenomen voor statie, en tot bezorging van het nodige voor

nachtverblijf, in een herberg zo die te vinden was, en anders in een boerenwoning aan de weg, om de andere morgen vroegtijdig weer op te zadelen.

Maar ook voor enkele hunner dochters achtten de Stolbergers een verblijf te Königstein gewenst. Voor de oudste, Anna, was reeds vroeg in voldoende mate gezorgd. Op haar elfde jaar vinden wij haar als Abdis van het vrij en wereldlijk, rijksonmiddellijk Sticht te Quedlinburg, door Keizer Otto de Grote in 937 gesticht. Zij verbleef daar of in het naburige Wernigerodè en voerde er later de Hervorming in. Juliana daarentegen was reeds op kinderlijken leeftijd bestemd voor de jongen Graaf van Hanau, evenals haar zuster Maria voor Graaf Kuno van Leiningen Westerbürg. Filips van Hanau had op elfjarige leeftijd reeds zijn vader verloren en stond met zijn enige broer Balthazar onder voogdijschap van Graaf Willem van Nassau-Dillenburg, die als een vader voor de beide wezen zorgde en ook levenslang door hen bemind werd.

In de landstreek die zij later zouden bewonen, brachten de beide zusters het grootste deel van de jonge-meisjesleeftijd door. Juliana's gehele volgend leven getuigt van de overwegende invloed, die het verblijf in de Wetterau op haar uitgeoefend heeft. Het onderricht, in Stolberg aangevangen, werd te Königstein voortgezet. In de vrij talrijke brieven die van haar tot ons gekomen zijn, volgt zij de spelling, toenmaals aan de Rijn gebruikelijk en in veel opzichten verschillend van de schrijfwijze van de meer noordelijke streken. Haar handschrift is duidelijk en vast, zich zelf op verwonderlijke wijze gelijk gebleven van haar zeventiende tot haar zeventigste jaar. Zij vormt daarin een gunstige uitzondering op haar tijdgenoten, welker brieven niet zelden de wanhoop des geschiedvorsers uitmaken.

Toch moeten wij ons van het eigenlijk onderwijs door Juliana genoten niet teveel voorstellen. Het was voor die tijd goed, maar moet in billijkheid naar die tijd beoordeeld worden. Indien zij in later leven een van de verstandigste vrouwen van hare eeuw geweest is, welker oordeel en inzicht door mannen van allerlei levensrichting werd gezocht, dan is dit voornamelijk toe te schrijven aan de onbewuste drang, waarmede haar rijkbegaafde geest omringende invloeden opnam en zich krachtig daarin ontplooid. Haar die bezorgd te hebben moet ons een onvergankelijke aanleiding tot dankbaarheid blijven jegens haar opvoeders, en bovenal jegens Hem, die de gangen van 's mensen leven in Zijn hand heeft.

In zeker opzicht waren die jonge-meisjesjaren beëindigd, toen in zomermaand van het jaar 1520 door ouders en bloedverwanten van beide zijden het huwelijksverdrag gesloten werd tussen Graaf Filip II van Hanau-Münzenburg en Gravin Juliana van Stolberg-Wernigerode. De bruidegom telde nog geen negentien, de bruid slechts veertien jaren. Aan de eerste zijde stond zijn voogd, Willem van Nassau, aan die van de bruid, namens haar vader, die om ambts- bezigheden bij de kardinaal niet tegenwoordig kon zijn, haar oom van Königstein, in wiens kasteel van Butzbach, waar hij ook veeltijds vertoefde, de handeling plaats had. Op plechtige wijze werd in bijzijn van getuigen de verloving gevierd, "opdat het huwelijk voltrokken warde, zo ras het naar gelegenheid van personen en omstandigheden zal kunnen geschieden."

Een huwelijk op zo jeugdige leeftijd was in die dagen niet buitengewoon. Het is zeker niet in, het nadeel van Juliana geweest, dat het hare niet terstond voltrokken werd, en zij nog drie onbezorgde jaren kon voortleven, in de vriendelijke hoede van haar betrekkingen, op Königstein en Butzbach.

Met hen was zij de 3 Nov. 1522 de gast van de Graaf van Nassau te Siegen, bij gelegenheid van de doop van zijn dochter Magdalena. Tot de genodigden behoorden ook haar vader, haar broer Lodewijk en haar bruidegom. Haar tante hield het kind ten doop.

De gastheer was toen gehuwd met Walburg, een dochter uit het Hollandse geslacht Van

Egmont, waarvan het volksrijmpje zong:

*Brederode de edelste,
Wassenaer de oudste
Egmont de rijkste,
Arkel de stoutste.*

Weinig kon hij noch iemand van de aanwezigen vermoeden, dat hij nog eens de tegenwoordige bruid van zijn pleegzoon als zijn vrouw in datzelfde slot zou binnenbrengen.

Een te jeugdige leeftijd, zegt men wel eens, is een fout die zich met elke dag verbetert. En zo kon Graaf Filips van Hanau in het voorjaar van 1823 de vervulling van zijn lang gekoesterde wens tegemoet zien. Bij onderling goedvinden werd de 9e Juni voor de huwelijksplechtigheid vastgesteld.

De 27en Januari te voren had Juliana bij officiële akte afstand gedaan van haar aandeel in de vaderlijke erfenis van Stolberg. en Wernigerode, alsook van alle Hanause goederen die niet in het huwelijksverdrag genoemd waren, en had dit stuk met haar zegel, de verenigde wapens van Hanau en Stolberg, met een afbeelding van haarzelf in sierlijk afhangend gewaad, bekrachtigd.

Een paar weken reeds voor de feestelijke dag scheen het heerlijkste zomerweer de viering te willen begunstigen, zo zelfs dat de bruidegom zijn naaste betrekkingen en vrienden moest verzoeken, hem met de opbrengst hunner jacht te willen bijstaan, daar met de hitte het wild niet lang kon bewaard worden, en hij geen kans zag binnen zo weinige, dagen genoegzaam bij elkaar te krijgen.

Verder verzuimde hij niets om zijn bruid een waardige ontvangst te bereiden, naar de gewoonte van de tijd, die het zwaartepunt van een huwelijksvoltrekking niet in het ouderlijk huis van de bruid maar in de woning van de bruidegom legde.

Toch waren de tijdsomstandigheden hen niet gunstig. De dappere ridder Frans van Sickingen, wiens inzichten en bedoelingen goed waren, maar wiens eigendunkelijk optreden niet kon worden geduld, maakte het land met zijn benden onveilig. Hij werd thans in zijn sterke vesting Landshut bij Kaiserslautern door de vorsten van Hessen, de Paltz en Trier bestookt, en de strijd naderde zijn beslissing. Om deze reden werd van een luisterrijke viering afgezien, er zou geen open hof gehouden, en alleen familiebetrekkingen en naburige vrienden zouden uitgenodigd worden.

Na de familie van zijn bruid was het in de eerste plaats zijn beminde voogd zelf, de man die hij als een vader vereerde en aanhing, en die hem bij deze gelegenheid tot meer zelfstandig handelen moest aanmanen; verder zijn moeders broer Graaf Hendrik van Schwarzburg, de Bisschop van Straatsburg, het hoofd van zijn geslacht Graaf Filips van Hanau Lichtenberg, en anderen, ook van zijn eigen beampten en edellieden.

De antwoorden konden wel niet anders dan onbestemd zijn. Zelfs zag de Bisschop van Straatsburg zich genoopt, de nodiging, om de nabijheid van het krijgstoneel, beslist van de hand te wijzen. Hij mocht zijn land in zulke onzekerheid niet verlaten. Wie het enigszins kon, wilde komen. En ten slotte zullen de meesten er wel geweest zijn, want eer de 9e Juni aanbrak, was de Ridder van Sickingen overwonnen en aan zijn wonden overleden, en daarmee na bloedige strijd de rust in het land teruggekeerd.

Zonder enig voorbehoud hadden de nodiging aangenomen de beide Graven Johan en Anton van Isenburg Büdingen, en deze werden door Filips uitverkoren om Dinsdag de 9e in de vroege op Hanau te komen en met hem het ontbijt te gebruiken, om dan in de namiddag samen zijn bruid en de haren tegemoet te rijden.

18

Een schitterende stoet van ridders en edelvrouwen met sierlijk getuigde rossen en wagens had inmiddels het slot Königstein verlaten en was de groten heirweg naar Hanau afgedaald. In hun midden bevond zich als hoofdpersman Hanau's aanstaande Gravin, in haar bruidskleed van karmozijn fluweel en goudbrokaat, rijk met edelgesteenten bezet. Voorts haar ouders, die reeds een viertal dagen te voren met hun oudsten zoon en twee dochters op König- stein waren aangekomen, het grafelijk echtpaar van Königstein zelf met hun ,pleegzoon Lodewijk en de jonge gravin Maria, de verloofde van de Graaf van Leiningen. Allen waren vergezeld van hun eigen gevolg en bediening en vermits rang en getalsterkte van zulk een reisgezelschap naar het aantal paarden berekend werd, had Graaf Königstein de bruidegom bij tijds doen weten, dat hij met tachtig paarden ter bruiloft zou verschijnen.

Langs de weg was de gehele bevolking van heinde en verre samen gevloeid, om het schouwspel te genieten. Ter halverwege, vermoedelijk ter hoogte van het kleine Hanause vlek Bergen, wachtte de bruidegom met zijn beide vrienden en gevolg de aankomenden op, om zijn uitverkoren bruid plechtig uit de hand van haar moeder te ontvangen. Vrolijk trok het jeugdig paar onder het gejubel van de omstanders de grafelijke veste binnen, waar ondanks de zorgvuldigste voorbereiding, de ruimte in het residentieslot, en in de kleine oude stad toch bijna te eng bleek om zulk een kring van gasten te herbergen.

Het graafschap Hanau, met de daaraan verbonden heerlijkheid Münzenberg, bestond uit een smalle strook land, aan de Main en de Kinzig gelegen, welke beide stromen bij de hoofdplaats samen vloeiden. De grond was vruchtbaar, de bevolking zou zeer wel hebben gevaren, ware zij niet zo veelvuldig aan de onzekerheden van een regentschap onderhevig geweest. Meer dan anderhalve eeuw lang werden de graven van Hanau in de bloei van de jaren weggerukt, en de veelal vreemde regenten aan wie de voogdijschap over hun minderjarige kinderen en hun land werd, toevertrouwd, kweten zich tamelijk onverschillig van die taak.

Thans echter hadden de Hanauers daarover niet te klagen gehad. Nog geen dertig jaren oud toen hij zijn vader in 1516 opvolgde, bekwaam en krachtig regeerder, aanvaardde **Graaf Willem van Nassau** met vaste hand het bestuur over zijn eigen landen en over het graafschap dat hem als regent in datzelfde jaar huldigde. Beider belangen wogen hem even zwaar.

Toen Filips de 30 September 1523 de teugels, van het bewind van hem overnam, sprak hij het openlijk uit, dat zijn welbeminde voogd zijn belangen en die van zijn broer met alle trouw en ijver en tot hun voordeel behartigd, ook het land en wat daartoe behoorde, nuttig, en tot aller hoogste voldoening geregeerd had.

Groot was het huiselijk geluk door het jeugdige echtpaar in de korte jaren van hun huwelijk genoten. De nabijheid van Königstein, waar Juliana's broer Lodewijk bestendig vertoefde, hield het onderling verkeer van de beide familiën levendig. Jaarlijkse bezoeken werden aan de ouders gebracht te Stolberg en Wernigerode, waar ook Graaf Balthasar van Hanau als vriend van de jongere zonen, met name van de vroeggestorven Eberhard, een welkome gast was.

Vijf kinderen werden hun geboren, Reinhard 10 April 1524 het volgende jaar 12 April 1525 gestorven; Katharina 26 April 1525 later gehuwd met Graaf Johan IV van Wied-Runkel; Filips 30 November 1526, die als de derde van die naam zijn vader opvolgde; weer een Reinhard 8 April 1528, die zich als krijgsman in de Nederlanden onderscheidde en op achttienjarige leeftijd aan de bij Rinty bekomen wonden overleed; eindelijk Juliana 30 Maart 1529, eerst gehuwd met Graaf Thomas van Daun en Kirburg, later gemalin van de Rijksgraaf en keizerlijker Raadsheer Herman van Manderscheid-Blankenheim.

Zeer bemind bij zijn onderdanen, verwierf Graaf Filips zich de roem van een nauwgezet en vreedzaam, landsvader. De stad Hanau werd door hem uitgebreid en met twee nieuwe torens versterkt. In een dezer, later afgebroken, bevond zich nog in het jaar 1700 een oorkonde van de bouw met het alliantie-wapen van Hanau en Stolberg bekrachtigd. Door zijn beleid werden ook de ellenden van de boerenkrijg in 1525 van zijn land afgewend.

De band tussen de beide broers was buitengewoon sterk. In het landsbestuur traden zij meest gemeenschappelijk op. **Balthazar** (geb. 29 Juni 1508) was, hoe jong ook, een vurig aanhanger van de Hervorming en nam op een-en-twintig jarige leeftijd persoonlijk deel aan de indiening van de Geloofsbelijdenis op de **rijksdag te Augsburg** (1530).

Filips was voorzichtiger, hield de oude kerkelijke gebruiken in stand en werd ook met het gewone ceremonieel begraven. Aan de nieuwe leer wilde hij echter geen dwang opleggen; de aanhangers van beide belijdenissen leefden onder zijn bestuur vreedzaam naast elkaar en hielden hun godsdienstoefeningen in hetzelfde heiligdom.

Groot was dan ook de algemene verslagenheid, toen de nog jeugdige Graaf op Paaszondag de 28e. Maart 1529, tegen 3 uur in de namiddag, in het koningsvertrek te Hanau de laatste adem uitblies. Op last zijns broers werden de klokken te Schlüchtern en te Gelnhausen geluid. Die van Hanau mochten om de toestand van de Gravin-weduwe geen klaagtoon laten horen. In stilte werd des Maandagsavonds het stoffelijk overschot, door zes edellieden van des Graven gevolg gedragen, bij fakkellicht in de hoofdkerk op de baar gelegd, en nadat de gewone vigiliën gezongen waren, in de groeve van zijn vaderen ter laatste rust bijgezet. Balthazar van Hanau en zijn vriend en aanverwant Lodewijk van Stolberg volgden achter het lijk. De volgenden morgen, Dinsdag de 30e. Maart in de vroegte, schonk de drieëntwintig-, jarige weduwe het leven aan een dochter, die de naam van haar moeder ontving. De goede tante van Königstein was op de treurende vorstenwoning toegesnel en hief des Woensdags het vaderloos wicht ten doop.

Zaterdag d. a. v., de 3^e April, werden de ingezetenen en beambten door Balthazar tot een samenkomst bijeengeroepen, waarbij op zijn verzoek ook Graaf Lodewijk van Stolberg als naaste bloedverwant van Juliana tegenwoordig was. De Stenden verzochten hem daarop zich de weduwe en kinderen zijns broers en de belangen van het land aan te trekken alsof het zijn eigen zaak gold. Achtte hij zich daartoe te jong, dan mocht hij zich een raad van voogdij onder de naaste betrekkingen van de grafelijke kinderen verkiezen. Vóór alle dingen wensten zij echter dat van alles kennis gegeven werd aan Graaf Willem van Nassau, in wie zij een bijzonder vertrouwen stelden, voorwaar een vererend getuigenis voor de gewezen regent. Ten slotte werd aan Juliana de voogdij over haar kinderen opgedragen, met haar zwager Balthasar en de Graven Willem van Nassau en Reinhard van Solms als medevoogden en bestuurders van het land.

In één opzicht bracht deze gemeenschappelijke voogdij een moeilijkheid mede. Twee van de voogden, evenals de Gravin-weduwe zelf waren van de Hervorming toegedaan, Reinhard van Solms daartegen gekant. Met wijze voorzichtigheid werd de lijn, door Filips aangegeven, gevolgd. De oude gebruiken werden gehandhaafd, de Luthers-gezinde pastoor van Hanau, Neunheller (meer bekend als Enneobulus), en anderen tot gematigdheid aangemaand, maar daarentegen ook de openvallende plaatsen door deugdzaame en geleerde personen bezet, en verordend, "dat de arme lieden die naar Frankfort gaan voor de preken en hier niet tot het sacrament komen, met rust gelaten zullen worden." Betwiste punten werden uitgesteld, totdat de aanstaande rijksdag daaromtrent uitspraak zou gedaan hebben.

Niet lang zou Juliana haar staat van weduwschap behouden. Ettelijke weken voordat hij de voogdijschap over de kinderen van zijn voormalige pupil aanvaardde, had Graaf Willem van Nassau zijn gade Walburg van Egmont ten grave gebracht. Hoofd van een van de oudste en invloedrijkste geslachten in het keizerrijk, vorst over een land dat door zijn beleid een ongekennde bloei tegemoet ging, door zijn medevorsten gezocht om zijn onkreukbare rechtschapenheid en om de staatsmans-wijsheid, die later ook in zijn groten zoon zo onovertrefbaar zouden uitblinken, kon Willem van Nassau-Dillenburg en Catzenellenbogen de partij doen die hij verkoos. Er was geen vorstenhuis, tot de grootste keurvorsten toe, of het zou zich tot een ere rekenen, met hem vermaagschapt te zijn, te meer, daar hem van de beide dochters van zijn eerste huwelijk slechts een overgebleven was en dus bij geboorte van een zoon, deze hem in zijn rijke bezittingen zou opvolgen.

Zijn broer Hendrik liet ook niet na hem daarop te wijzen. Van ouds af was het gebruikelijk in het huis van Nassau dat de Baronie van Breda en verdere bezittingen in de Nederlanden aan de oudste zoon werden toe. gewezen. Als zodanig verbleef Graaf Hendrik van Nassau te Breda, en stond er bekend als vurig aanhanger van het Katholieke geloof, bewonderaar en gunsteling van Keizer Karel V, onder wiens uitgebreide heerschappij, zoals men weet, ook al de zeventien gewesten van Noord- en Zuid-Nederland samen gebracht waren.

Zijn verbintenis in het derde huwelijk met een dochter uit het huis van Mendoza had hem de titel van Markies van Zenetta en groot aanzien in Spanje verworven. Het was ook uit laatstgenoemd land dat hij de 14e Oktober aan zijn broer schreef en hem prinsessen in Lotharingen, Wurtemberg en Saksen als geschikte partijen noemde.

Hendrik bewees echter niet op de hoogte te zijn van zijns broers innerlijk gemoedsleven. De leer van de rechtvaardiging door het geloof en van de verantwoordelijkheid van ieder persoonlijk jegens God de Heer, die heerlijke leer door Luther en zijn medegenoten gepredikt, had hoe langer hoe meer het eerlijke hart des Graven ingenomen. Na lang en rijp beraad, zoals zijn bezadigde natuur dat meebracht, stelde hij zich ook openlijk te Augsburg aan de zijde van de vorsten, die de bekende geloofsbekentenis overreikten, en behoorde voortaan tot haar trouwste en meest overtuigde belijders. Bij de keuze van een levensgezellin kon het wel niet anders of de vraag naar gemeenschap des geloofs moest wel op de voorgrond staan.

Mocht hij al het oog op de weduwe van zijn pupil hebben geslagen, zo was daarvan in het voorjaar van 1531 nog niets gebleken. Haar vader schreef althans de 18e Maart aan zijn zwager Königstein en legde hem daarbij de belangen van zijn dochters Juliana en Katherina aan het hart. De laatste was nu zestien jaar en het begon tijd te worden naar een goed huwelijk om te zien. De bezorgde vader zou nog zes jaren te wachten hebben eer hij zijn jongste dochter aan de Graaf van Henneberg Ascha uithuwelijken kon.

Maar ten aanzien van Juliana werd hij spoedig gerustgesteld. Willem van Nassau opende onderhandelingen te Königstein, die gelijk zich denken laat, aldaar zoowel als te Stolberg een warm onthaal vonden. Wat kon men van de jonge weduwe erf moeder beters toewensen dan een verbintenis met de algemeen geachte Graaf van Nassau-Catzenellenbogen, wiens verstandig beleid, rechtschapenheid en edelmoedig karakter steeds meer aan de dag kwamen.

De 20e September had de plechtige verloving plaats. Opnieuw was het een slot van haar vaderlijke oom, dat evenals elf jaren te voren, de plaats van het ouderlijk huis voor Juliana vervulde; ditmaal de stamburcht Königstein zelf. Als getuigen traden op Graaf Jan van Wied, Heer van Runkel en Graaf Filips van Nassau, Heer van Wiesbaden. De huwelijksvoltrekking geschiedde spoedig daarop met de staatsie die aan de hogen rang van de echtelingen paste, maar zonder de feestelijkheden en de uitwendige praal, die hun

in dit geval onaangenaam zouden zijn geweest. De reeds bejaarde Graaf van Königstein voegde bij het uitzet, dat Juliana uit haar vorig en haar tegenwoordig huwelijk ten goede kwam, nog 7000 gulden, als blijk van zijn bijzondere ingenomenheid met deze verbintenis.

Het eerst togen de gehuwden naar Siegen, waar zij na enige weken het bezoek ontvingen van Ridder Ulrich von Hutten, door de Markies van Zenetta en zijn Gemalin afgezonden, om de Graaf en de Gravin van Nassau geluk te wensen en huwelijksgeschenken over te brengen. In weerwil van verschil in geloofsrichting, bleven de broers nauw verbonden.

De 14e November beantwoordden de echtelingen deze toezending, bij welke zich ook de beeltenissen van de schenkers hadden bevonden. Het schrijven is gedagtekend van Dillenburg, en daar hebben wij ook in de vijftig levensjaren die haar nog restten, de voornaamste woonplaats van Juliana van Nassau-Stolberg te zoeken.

HOOFDSTUK 2.

De Gemalin van Graaf Willem van Nassau.

In de dertiende eeuw, eer nog de stam van de Nassau's zich in de Walramsche en Ottonische lijn had gesplitst, was door Graaf Hendrik de Rijke op een voorsprong van het Westerwouds gebergte een hechte en sterke behuizing gebouwd, en naar de kleine rivier die beneden tussen groene heuvelen kronkelde, Dillenburg geheten. Aan die rustig vlietende wateren had zich allengs een kleine nederzetting verzameld, welke van de burchtheer bescherming en maatschappelijke ordeningen beide ontving. Het kasteel daar in de hoogte. Zag fier in 't rond op de bergen en bossen, en op de stroom aan die bergen ontsprongen, zijn golven voortstuwend naar de Lahn en de Rijn.

Hoofdzetel van de regerende Vorst werd het eerst ten tijde van Juliana's gemaal, Graaf Willem, door zijn Duitse landgenoten de Rijke genoemd, bij ons Nederlanders, in tegenstelling van zijn grote zoon, meer bekend als de *Oude*. Hij was bij zijn tweede huwelijk reeds aan de vergroting en verfraaiing begonnen, die gedurende zijn gehele leven zou worden voortgezet. Juliana volgde met belangstelling de arbeid aan het slot, dat zij onder hare ogen als het ware jaarlijks zag aangroeien en aan sterkte en geriefelijkheid winnen. Een grote gewelfde zaal werd met muurschilderingen versierd, voorstellende de overwinning bij Pavia. Een tweede zaal kwam daar bij in 1558 en zes jaren later het zomerhuis, dat wil zeggen in de taal van die tijden, die reeks van vertrekken, waar de hoge bewoners het warme jaargetijde doorbrachten, in tegenstelling van het winterhuis, waar gelegenheid tot verwarming bestond. In 1536 begon men aan de bouw van een sterken muur, die tachtig voet hoog, het kasteel aan de noordzijde beschutten zou.

Toen Willems tweede zoon en opvolger **Graaf Jan** in de eerste jaren van de volgende eeuw het werk van zijn vader voltooid had, telde Dillenburg zeven en zeventig kleine en grote, maar alle gemeubelde vertrekken. een fontein die door een zestal buizen haar water in een kunstig gehouwen bekken liet lopen, versierde het slotplein; daar omheen gebeeldhouwde mannen- en vrouwenfiguren. Aan dit plein grensde het zomerhuis, waar zich ook de secretarie en de voorraadkamers bevonden. Langs de dikke slotmuren en torens waren kostbare bloemgewassen en edele bloemsoorten ter versiering geplant. De eigenlijke slottuin strekte zich langs de helling tot aan de rivier uit en bevatte naar de toenmalige smaak een kunstig doolhof en vele antieke beelden, terwijl geneeskundige kruiden in grote hoeveelheid aan de vrouwelijke leden van het gezin gelegenheid tot het uitoefenen van de artseneijbereikdkunde gaven. Uit het nabijgelegen eikenbos, de Eberhard, kwam het liefelijk gezang van de gevederde bosbewoners naar de burcht over.

In deze groots aangelegde residentie kreeg de schone jonge gravin, welker statige verschijning door meer dan een van haar tijdgenoten opgemerkt werd, een niet minder veelsoortige familie onder haar bestuur. Bij de eigen kinderen, twee knapen en twee meisjes, die zij uit haar eersten echt medebracht, treffen wij het enige dochttertje uit Graaf Willems huwelijk met Walburg van Egmont aan, de negenjarige Magdalena, en daarbij nog een pleegkind, de kleine Graaf Ernst van Holstein-Schaumburg, die kort te voren zijn vader verloren had. Zijn moeder, een zuster van Graaf Willem, bewoonde als weduwe van 1531 tot aan haar dood in 1547 een gedeelte van het slot te Siegen; maar haar jongste zoontje Ernst, toen zes jaren oud, ontving zijn gehele opvoeding bij zijn oom te Dillenburg, bezat er zijn vaste kamer en bleef, gelijk wij later zien zullen, een zoon des huizes, wiens trouwe liefde, bij zeldzame overeenstemming van gezindheid, voor Juliana een bron van grote zegen worden zou.

Behalve deze neef was Graaf Willem reeds begonnen of begon hij omstreeks deze tijd,

meerdere jonge lieden, zonen van verwante of bevriende huizen in zijn gezin op te nemen. De zaak zelf was in zijn tijd niet vreemd. Het was integendeel zeer gebruikelijk voor jonge edellieden, om een tijd lang aan het hof van geachte vorsten en graven te vertoeven, en Willem van Nassau bezat vermaardheid en invloed genoeg, dat men van heinde en verre het zijn tot een kweekplaats voor zonen van goeden huize zou begeren. Maar de edele graaf vatte de taak van opvoeder dieper op. Het was hem niet slechts te doen om hoffelijke ridders en dappere krijgslieden te vormen. Hij wilde de jeugd die aan zijn zorg was toevertrouwd in de eerste plaats opleiden in die meer verheven wetenschappen en kunsten, waarvan hij de waarde voor de ontwikkeling van de mensheid doorzien had. Zou de hoge adel zijn plaats aan de spits van de maatschappij handhaven, dan moest hij zich met ernst op alles gaan toeleggen wat de geest verrijken en beschaven kon.

Zo werden de nodige krachten tot het mededelen van kundigheden en vreemde talen, vooral het Frans, naar de Nassausche veste gelokt. De Hofschool te Dillenburg werd beroemd als een kweekplaats van al wat edel en schoon was. Met deze school hebben Willem en Juliana van Nassau wellicht meer dan met iets anders een onvergankelijke weldaad aan hun tijd bewezen. Van haar is een lange rij uitgegaan van helden en staatslieden, die met toewijding van hun ganse persoonlijkheid hun volk uit de slavenband bevrijdden niet alleen, maar ook een nieuwe orde van zaken, een nieuw beginsel van Staatsbestuur hielpen vestigen, en aldus aan de maatschappij waarin zij leefden het hoogste en beste wat de mens bezit, geschonken hebben.

Ook de vrouwelijke jeugd deelde in deze opleiding. Wel lezen wij zelden van jonkvrouwen van andere geslachten die te Dillenburg hebben vertoefd. Maar zonder nog aan anderen te denken, was de schaar van haar eigen dochters en kleindochters talrijk genoeg om invloed op haar tijd uit te oefenen. En zo zijn ook zij uit diezelfde school te voorschijn getreden, de geest met kennis verrijkt, hart en gemoed van de heiligste drijfveren bezielde, om een waardige hulp voor haar echtgenoten in die moeilijke dagen te wezen.

Op ongekunstelde wijze vertelt ons Diakonus Frederik Kelner in Rudolstadt zijn verbazing, toen Juliana's dochter en naamgenote als gemalin van zijn vorst aldaar was aangekomen. Ogen en oren had hij opengedaan, en, was niet moede geworden . te luisteren, terwijl zij vreemde talen sprak als haar eigen, en met evenveel gemak als bescheidenheid over de zeden en de geschiedenis zelfs van andere volken een onderhoud wist te voeren. Zij had het niet zelden van mannen gewonnen, die toch meenden goed op de hoogte van zulke zaken te zijn.

Het werd de "huismoeder" van zulk een gezin al spoedig duidelijk, dat een eerste vereiste was het vaststellen van enkele grondregelen, naar welke ieder zich te, gedragen had.

Een huisorde werd opgemaakt en in de eetzaal van het zomer- en van het winterhuis opgehangen. Ervaring en verandering van omstandigheden mogen die wel in verloop van tijd gewijzigd hebben, althans de orde die tot ons gekomen is, dagtekent van 1563.

Te tien uur verzamelt zich, volgens deze, het grafelijk gezin met allen die daartoe behoren zoo- mede de voornaamste hovelingen en raden om de gemeenschappelijke dis. De genadige Heer en Vrouwe geven het teken tot gebed, bij welke Graaf Jan zelf voorgaat, waarna de spijzen warm uit de keuken worden opgedragen.

Een andere tafel verenigt het verdere gevolg, terwijl de hofmeester met het dienstpersoneel aan een derde gezeten is. Met klokslag zal ieder zich in de zaal bevinden, want als de een tegen half elf en de ander nog later komt, gaat de tijd van allen verloren. Te vijf uur wordt de maaltijd weer in dezelfde orde aangericht. De middagdrank is tussen tweeën en halfdrie vastgesteld; wie daarna aankomt heeft niets te wachten. Te acht uur volgt de avonddrank, waarna met een klopper de dag uitgeklopt en de poorten gesloten

zullen worden.

De opleiding welke zij zelf met haar oudere broers en zusters te Königstein genoten had, wilde Juliana van nu aan ook gaarne aan de jongeren uit het ouderlijk huis verschaffen. Haar oom, die als een vader voor haar geweest is, gaf met blijdschap die taak aan krachtiger handen over. Hij was zwak en lijdend geworden en stierf in 1535.

Zo kwam reeds in de zomer van 1533 haar jongste broer Christoffel in Dillenburg aan. Zijn vader heeft er aan gedacht hem een eigen edelknaap mede te geven, maar zijn zoon Lodewijk heeft het hem uit Königstein afgeraden. De jonkers zijn tot nog toe op Dillenburg allen zonder enig gevolg geweest; voor zijn broer, die slechts negen jaren telt, is het in 't geheel niet nodig.

Nog vóór de komst van haar broer had Juliana aan haar echtgenoot een zoon en stamhouder geschonken. Een eigenhandige aantekening van de gelukkige vader bericht ons:

Anno etc. '33; op Donderdag de 24 April heeft de welgeboren Juliana van Stolberg etc. Gravin en Vrouwe van Nassau-Catzenellenbogen en Dietz, tussen tweeën en drieën, maar het naast aan drie uur vóór de middag, in het slot te Dillenburg een kindeken van het mannelijk geslacht ter wereld gebracht. Zijn naam zal Willem heten.

Het doopfeest van deze jonge Willem, - voor wie de toekomst zo'n schone en heilige levenstaak verborgen hield - werd bepaald op Zondag de 4e Mei. Daags te voren kwamen als gasten aan de grijze Graaf en Gravin van Königstein en Juliana's moeder, Gravin Anna van Stolberg. Haar vader werd door de last van de jaren en bezigheden verhinderd.. Haar lievelingsbroer Lodewijk kwam ook, en deelde bij de toevloed van hoge feestgenoten, een zelfde slaapvertrek met de gastheer, terwijl zijn jonge vrouw met haar moeder Elizabeth van Wied, geb. Gravin van Nassau Dillenburg, Graaf Willems zuster, een ander vertrek bewoonde.

Onder de verdere gasten merken wij op een andere zuster van de Graaf, de Gravin-weduwe van Holstein-Schaumburg, Ernsts moeder, voorts Graven van Solms, van Nassau-Saarbrücken en Nassau Beilstein, Graaf Balthazar van Hanau en anderen. Met de ouden Graaf van Königstein was als peter verzocht Graaf Filips van Rieneck en als meter des laatstgenoemden zuster de Gravin- weduwe Amalia van Isenburg-Büdingen alle drie verwant en in lange beproefde vriendschap verbonden aan de ouders van de jonggeborene.

Acht uur 's morgens van die schonen Meidag 'werd in de stadskerk met twee monstranten en priesters de mis gezongen en een leerrede gehouden. Daarna ging de plechtige doopstoet naar de slotkapel. Zes edelknappen paarsgewijze voorop, ieder met twee kaarsen, zinnebeelden van het licht van de wereld en van de Geest die tot alle goede werken bekrachtigt. Achter hen de dopeling zelf, gedragen door de adellijken hopman Johan Hilchen en gevolgd door de beide vrouwen met zijn verzorging belast, door de leden van de lageren adel en de hof beambten. De ouders met hun kinderen, de doopsgetuigen en de overige gasten naar rangorde, sloten de stoet.

De priester, voor de heilige handeling aangewezen, trad binnen en sprak het formulier tot uitbanning van boze geesten uit. Hopman Hilchen gaf het kind de kindervrouwen over, van welke de een het zout, dat het doopwater vruchtbaar moest maken, gereed hield, en de andere het doopkleed oplichtte. Daarop nam Hilchen de dopeling terug om hem beurtelings aan de getuigen over te reiken, die hem onder de heilige Doop hielden. Dezelfde trouwe dienaar gaf na afloop van de plechtigheid zijn kostbare last van de moeder over, die zich nu in haar vertrekken terugtrok, vergezeld van degenen die zij te

voren zelf daartoe had uitgenodigd.

Om tien uur verenigde zich het hoge gezelschap met allen die als gevolg of beampten er mede toebehoorden in de hofzaal, waar behalve de eredis nog elf andere tafels tot de feestelijke maaltijd gedekt stónden. Men gaf zich aan vermaak en feestvreugde over, ja, door het schone lenteweer begunstigd, steeg men af in het dal en eindigde in de meer gemelde lusthof aan de boorden van de rivier de vrolijke dag.

Het moet geen verwondering baren, wanneer in deze en andere plechtigheden de oude gebruiken van mis-bediening, duivelverbanning enz. worden opgemerkt, hoewel toch de ouders en verreweg de meeste gasten reeds de Lutherse belijdenis openlijk hadden omhelsd. Luthers eerste doopboekje van 1523 is eenvoudig een overzetting van het oude ritueel in de volkstaal. Een latere uitgave heeft reeds het aanblazen, het zout en de heilige olie laten varen, maar in vele gemeenten bleven zelfs deze tot 1540 en nog later in gebruik.

Graaf Willem had ook tot stelregel, zo min mogelijk uitwendig te veranderen. De Hervorming, waarvan velen die er in werkzaam waren, trouwens Luther zelf niet uitgezonderd, de volle strekking niet hebben doorzien, moest van binnen uitgaan. En daarvoor begreep zijn opmerkelijke geest terecht dat beter onderwijs in alle klassen van de maatschappij het eerst en meest nodig was. Beter onderwijs van de kansel, waar het zuivere, ruime Evangelie verkondigd werd, en er met nadruk op werd toegezien, dat de levenswandel van de herders aan hun prediking geen afbreuk deed. Maar daarnevens ook beter onderwijs in de scholen. Wat hij voor de jeugd van zijn eigen rang in de reeds genoemde hofschool deed, dat bewerkte hij evenzeer voor de lageren adel en de middenstand. Latijnsche scholen werden gesticht te Siegen, Dillenburg, Nassau, Herborn en Rieger en een aantal vrijbeurzen er aan toegevoegd tot voortzetting van de studiën op de hogescholen te Wittenberg en Marburg. Later volgden ook inrichtingen van onderwijs voor de vrouwelijke jeugd, maar dat behoort tot een anderen tijd.

Zoo ging aan de zijde van haar verstandige en ijverig werkzame echtgenoot het leven van Juliana gezegend voort. Haar eigen gezin breidde zich steeds uit. Een dochter Hermanna, in 1534 geboren, stierf kort daarna, maar in 1536 volgde een zoon, naar de Graaf van Nassau Beilstein, Jan geheten, en in 1538 weer een zoon die de naam en vele van de karaktertrekken van zijn oom Lodewijk van Königstein erfde.

In datzelfde jaar stierven kort na elkaar Juliana's ouders. Reeds was in 1529 bij de bouw van de kapel ter ere van de gezegende maagd Maria te Stolberg, door Dr. Tileman Platner de mis met bijbehorende on-evangelische gebruiken afgeschaft. Nu kon met een nieuwe regering, onder Graaf Wolfgang, de Lutherse leer openlijk worden ingevoerd. Met gelijk doel werd de hulp van Platner door de Abdis van Quedlinburg ingeroepen en het Sticht voor adellijke jonkvrouwen aldaar bleef Luthers totdat het met zovele andere in het begin van de vorige eeuw werd opgeheven.

Buitendien nam de hofschool steeds toe door de roem van de onderwijzers door Graaf Willem er aan verbonden, en niet minder door de zeldzame opvoedingsgaven van de hoge burchvrouw zelf. Men wist dat onder haar bestuur tucht en orde werden gehandhaafd, dat zij op goeden toon en goede zeden acht gaf, dat er bezieling tot grote daden en stille zelfovergave van haar uitging. Niet alleen aankomende knapen werden haar gaarne toevertrouwd, ook oudere jongelieden die de hogeschool reeds hadden doorlopen, zoals een Gunther van Schwarzburg en anderen, vroegen opneming te Dillenburg, en brachten haar levenslang de verering van geestelijke zonen toe.

Bij dit alles werden kunsten en vrouwelijke handwerken niet verwaarloosd. De vaardigheid in borduurwerk die zij zich in haar jeugdige jaren had eigen gemaakt, bleef Juliana ook in later leeftijd bij.

In haar nalatenschap kwamen vele borduursels met goud op fluweel en satijn voor. Zij liet ook haar dochters in kunstnaaldwerk opleiden. In de donkere winterdagen werd gezamenlijk gesponnen. Toen haar broer Albert George, een dapper krijgsman die trouw zijn keizer volgde maar zich weinig om nieuwerwetse kunsten of begrippen bekommerde, in het jaar 1557 aan Juliana een geschenk wilde vereren, was hij zeker haar genoeg te doen met de gift van een verguld spinrokken.

Evenzeer trekt de vrome gravin ons aan wanneer wij haar de werken van de christelijke barmhartigheid zien beoefenen. Armen werden door haar rijkelijk ondersteund. Bij het gebrek aan geneeskundige hulp was men veelal aan eigen hulpmiddelen overgelaten, en wie er door kennis en ervaring wat dieper in, doorgedrongen was, vond ruimschoots gelegenheid anderen daarmede van dienst te zijn.

De kruidhof te Dillenburg was ruim van geneeskrachtige gewassen voorzien. Juliana verstond de kunst, middelen voor velerlei kwalen te bereiden, en bracht die zelf aan de zieken om deze met eigen hand te verzorgen. Nog in hoge ouderdom hield zij zich hiermee bezig, en een oude vriendin die zij in 1580 tijdens een bezoek te Dillenburg aqua vita ter versterking, had toegediend, dankt haar later voor de goede uitwerking die zij daarvan ondervindt.

Aldus ijverig werkzaam, en om haar verstandig beleid en vriendelijke omgang geëerd en bemind leefde Juliana op haar slot.

Bij de drie zonen die zij haar gemaal geschonken had, waren, nog een zoon, Adolf, en vier dochters de huiselijke kring komen vermeerderen, toen in 1544 beide ouders voor een gewichtige, beslissing gesteld werden.

's Graven oudere broer, Hendrik van Nassau, was in 1538 gestorven en opgevolgd door zijn zoon Reinier, die door de erfenis van zijn moeder, Claudia van Chalons, Prinses van Oranje, ook deze Franse bezittingen bij de reeds aanzienlijke Nederlandse goederen van zijn geslacht gevoegd had.

De jeugdige Prins, Stadhouder des Keizers in Holland, Zeeland en Utrecht, liet, 17 Juli 1544, bij de belegering van St. Dizier, op zesentwintigjarigen leeftijd het leven, en had bij uiterste wilsbeschikking van de 20^e Juni te voren, overeenkomstig een reeds bestaand familiecontract, al zijn titels en bezittingen aan de oudsten zoon van zijn oom te Dillenburg gelaten.

De erfgenaam, wie de schat dezer waarlijk vorstelijke erfenis te beurt viel, telde elf jaren. Het gewicht van de nieuwe positie bracht mee, dat hij aan het hof van zijn leenheer, de Keizer, zijn verdere opleiding ontving. Ja, het ontbrak niet aan invloedrijke stemmen, die beweerden dat de zoon van een ketter daardoor alleen reeds van een zo buitengewoon gewichtige erfenis uitgesloten was. Maar de oude heer van Granvelle, vader van de toekomstigen kardinaal, had de Keizer doen inzien, dat voor die uitsluiting geen enkele voegzame reden bestond. Werd de nieuwe Prins van Oranje, Baron van Breda, en hoe zijn titels meer mochten luiden, zelf aan het keizerlijk hof in de zuivere katholieke leer opgevoed, dan was aan alle redelijke eisen van het landsbelang voldaan.

Voor de ouders te Dillenburg viel het zwaar, de zoon, die zij als toekomstig regeerder zorgvuldig in de vreze des Heeren opvoedden, aan het licht. Zinnige hof te Brussel en aan de invloed van de paapse misbruiken af te staan. Toch, al was de graaf van Nassau met de jaren steeds beslist aan de zijde van de Hervorming opgetreden, men hoopte en verwachtte toen nog algemeen, dat die Hervorming binnen de oude kerk zou plaats hebben, dat de misbruiken, waartegen men protesteerde afgeschaft en kerk en geestelijkheid naar Luthers leer ouden gezuiverd worden.

Eerst het volgende jaar zou in de kerk van de Santa Maria Maggiore te Trente het bekende concilie bijeenkomen, om in zijn langgerekte beraadslagingen onder de druk van Jezuïtische sluwheid en pauselijke overmoed, elke hoop op hereniging van wat zich

tijdelijk gescheiden had te smoren. Ook wist men dat de Landvoogdes Maria van Hongarije zelf de Hervorming zeer genegen was en haar persoonlijke zelfstandigheid te dezen aanzien meer dan eens gehandhaafd had, zowel tegenover haar keizerlijke broer als tegenover de Paus.

Zoo begaf zich Willem de Oude met de Co-adjutor van Keulen als executeurs-testamentair naar Brabant. Zij werden op hun verzoek vergezeld door de Graaf van Nuenar. Zijn zwager van Königstein, mede door Graaf Willem uitgenodigd, werd door dringende bezigheden in de Hartz teruggehouden. De zaken schikten zich naar wens, en haar veelbelovende telg toog van onder Juliana's moederlijke vleugelen weg, om reeds dadelijk de gunst zijns Keizers te ondervinden.

Karel V had een welgevallen aan de schrandere vrolijke knaap, die zijn leermeester Hieronymus van Granvelle alle eer aandeed. Hij onderhield zich gaarne met hem over allerlei vragen, ook van staatkundigen aard, wist reeds van Willems beschouwingen partij te trekken, toen deze nauw vijftien jaren telde, en meende met recht hem blijvend aan de Nederlanden te hebben verbonden, toen hij in 1550 een huwelijk had bewerkt tussen de jongen Prins en de rijke erfdochter van zijn krijgsoverste, Maximiliaan van Egmont, Graaf van Buren.

Inmiddels was in Duitsland de godsdienstige vraag hoe langs zo meer op de voorgrond gereden. Bij toeneming zagen enkele protestantse vorsten de noodzakelijkheid van gemeenschappelijk indelen in, zou de zaak van de gezuiverde leer bevorderd worden. Willem de Oude hield zich bezig met de invoering van een nieuwe kerkordening in zijn Staten en handelde te dien opzichte in overleg met zijn zwager Lodewijk, van wie maatregelen in gelijke zin in het Graafschap Königstein uitgingen. Samen hadden zij reeds in 1541 een gravenbond voor Westfalen en de Wetterau in 't leven geroepen bij gemeenschappelijk optreden bij Keizer en Rijksdag. Ze vonden een krachtige steun bij hun bloedverwant

Herman van Wied, Keurvorst en Aartsbisschop van Keulen, zoon van Willems zuster en broer van Lodewijks gemalin.

Zelf reeds enigen tijd van de Hervormde leer toegedaan evenals zijn domdeken, Juliana's broer Hendrik, besloot hij in 1543 de Hervorming in zijn aartsbisdom in te voeren. Het eerst waren hem daartoe nodig goede, vertrouwde, bezielde predikers van het Evangelie. Hij zocht die overal, riep zelfs de bemiddeling in van de Graaf van Königstein en de Landgraaf van Hessen, om, al was het slechts voor korten tijd, predikers uit hun land naar Keulen te trekken; zij konden op een ruime vergoeding voor die tijdelijke afwezigheid uit hun eigen gemeenten rekenen.

Het scheen wel omstreeks het jaar 1545 alsof de Hervorming aan de Rijn het pleit gewonnen had, vooral toen in September de Kardinaal Aartsbisschop Albrecht van Mainz overleed, en algemeen als zijn opvolger Graaf Hendrik van Stolberg genoemd werd, terwijl tegelijkertijd zijn jongste broer Christoffel voor de opengevallen zetel van Halberstadt werd begeerd. Niet alleen verscheidene vorsten, maar ook vele leden van het Mainzer domkapittel gaven zich moeite de aanstelling van Keulens domdeken te verkrijgen. Slechts enige voorzichtigheid van zijn kant was daartoe nodig, een minder openlijk uitkomen voor zijn overtuiging, het opgeven van iets, op zich zelf gering, ter wille van het grote belang van de vervulling van een zo aanzienlijke en invloedrijke waardigheid door een Hervormingsgezinden persoon. Maar Hendrik van Stolberg was te eerlijk en te rondborstig om zich in die eis van voorzichtigheid te schikken, te ernstig tevens om in zaken van geloof iets gering te achten. Zo ontging hem de zetel te Mainz en legde hij vrijwillig zijn ambt te Keulen neer, toen in het volgende jaar de kansen waren gekeerd en Herman van Wied om zijn geloof werd afgezet.

Voor de geestelijke heren die tot haar toetraden, bracht de Hervorming een bijzondere moeilijkheid mede. De meesten hunner, vooral de zonen van adellijken huize, bezaten naast de waardigheden die zij bekleedden nog een aantal geestelijke goederen en trokken uit beide bronnen gewoonlijk zeer aanzienlijke inkomsten. Van deze moesten zij sommige ter wille van het nieuwe geloof opgeven. Andere vloeiden minder ruim. De onderhorigen die tienden, enz. moesten opbrengen, waren niet meer zo gewillig, en de kerkelijke overheid was weinig gezind, in 't voordeel van een ketter of zelfs maar een verdachte, tussenbeide te treden. Niet zelden ook werden door de vorst die Luthers leer omhelsde, de kerkelijke goederen in zijn land aan zich getrokken, op grond dat hij nu opperheer van de landskerk was.

Van Willem van Nassau wordt met lof getuigd dat hij nooit getracht had zich met geestelijke goederen te verrijken. Bewijs genoeg, al wist men het niet reeds uit andere bronnen, dat zijn medevorsten het wel deden.

In 1528 reeds had de oude Graaf van Stolberg zijn zoon Hendrik overreed, met het oog op zijn toen reeds rijke inkomsten, afstand te doen van zijn aandeel in de vaderlijke bezittingen, met uitzondering van een matig jaargeld, dat hem levenslang verzekerd werd. Toen nu die inkomsten verminderden, en hij als Lutheraan eerst in Königstein, daarna in Dillenburg, vandaar weer in het Nassauerhof te Keulen, dat hij met bewilliging van zijn zwager tijdens zijn verblijf aldaar bewoond had, een veilig onderkomen moest zoeken, legden zijn broers en zusters hem in 1551 een vermeerderd jaargeld toe. Maar ook hiermee kwam hij niet uit, en er moest raad geschaft worden.

Hoe bereidwillig de meesten zijg betrekkingen waren, één maakte hierop een uitzondering. Albrecht George, de broer die met een tussenruimte van zeven jaren op hem volgde, was een echte krijgsman. van die tijd, ruw, dapper, onbeschaafd, niet van een zekere goedhartigheid ontbloot, maar stijf op zijn stuk en zonder veel eerbied voor geleerde of geestelijke heren. Geboren in 1516 had hij zich in 1532 en 1542 in Hongarije roemrijk tegen de Turken onderscheiden.

Voor de Keizer was hij met goed gevolg als bemiddelaar in een geschil tussen de Saksische vorsten opgetreden. Door de opvolgende Keurvorsten Joachim II en Johan George van Brandenburg, werd hij meermalen als afgezant gebruikt. De laatsten vertegenwoordigde hij nog in 1580 als doopgetuige aan het hof van Denemarken. Als ridder deelde hij de vermaardheid van zijn broer Lodewijk maar in de enge familiekring kwamen zijn minder aangename hoedanigheden te voorschijn.

Het had niet aan pogingen ontbroken om het onhandelbare karakter van de broer te verzachten. Zo zou, meende men, de band des huwelijks een heilzame invloed op zijn eenzellig en halsstarrig gemoed uitoefenen. In de jaren 1545 en 1546 werd een ganse briefwisseling en ook mondelinge onderhandelingen gevoerd, die voornamelijk van Dillenburg en Königstein uitgingen, om een huwelijk te weeg te brengen met een van de dochters van de pas overleden Graaf van Aremberg, met wiens dood dat oude Zuid-Nederlandse geslacht in mannelijke linie uitgestorven was.

"Ze is schoon, gezond, rijk en vroom," schrijft hem zijn broer Lodewijk. "Er is geen tijd te verliezen. Die van Buren, de voogd, heeft zich reeds te Dillenburg tot onderhandelingen aangemeld. Wees zo goed, wanneer gij er anders over denkt, het mij ten spoedigste te schrijven, opdat ik mij niet nog eens gedwongen zie de jonkvrouwe zelf te houden."

Zij het dat de broer met zijn onafhankelijk karakter zich door al die goede zorgen toch niet liet bewegen, zij het door andere oorzaken, van die verbintenis kwam niets. De Jonkvrouw van Aremberg schonk haar hand en haar geslachtsnaam aan een ander ridder en Albrecht George bleef tot aan zijn dood, ongehuwd, en een aanleiding van telkens

wederkerende zorg in 't bijzonder voor zijn twee oudste zusters, Anna en Juliana.

De zaken verbeterden niet toen de regerende Graaf Wolfgang in 1552 te Stolberg overleed, en zijn minderjarige kinderen onder de gemeenschappelijke voogdij van zijn vier broers achterliet. De voorspoed van hun huis had onder de druk van de tijden geleden. De weelderige hofhouding, en kostbare bergwerken, die later in de Hartz veel welvaart hebben verschaft, maar toen nog meer verslonden dan zij opleverden, waren oorzaak dat een zware schuldenlast op het grafelijk vermogen drukte.

Onder deze omstandigheden scheen een twist en verbittering onder de broers niet te verhoeden. Albrecht George beriep zich tegenover Hendrik op de overeenkomst van 1551 en wilde van geen verdere toelage horen. Hij zag niet in waarom lieden die het geloof hunner vaderen verlieten, schadevergoeding moesten ontvangen van de trouwe zonen van de kerk. Ook tegenover de andere broers, Lodewijk en Christoffel, verdedigde hij zijn aanspraken met hand en tand.

Van de aanvang af was deze onenigheid een groot hartzeer voor Juliana. Vijandschap tussen broers en zusters is in haar oog goddeloos, en moet verderf over het ganse geslacht brengen. In 1545 reeds nodigt zij haar broer Albrecht uit in Dillenburg met Hendrik samen te komen, zij heeft vernomen dat de laatste dieper het land in wil om een onderhoud te verkrijgen; in het rustige Nassau kan dit toch met minder bezwaar geschieden. Ook Anna, de Abdis van Quedlinburg, vermaant de broer (Juni 1556) zijn handelingen wel te overwegen. De broertwist was toen ook zo hoog gelopen, dat Graaf Willem van Nassau meende er zich in te moeten mengen. In vereniging met de zo bevriende graven van Solms en Wied, stelde hij in December van dat jaar een poging in het werk om "een verzoening tot stand te brengen, vernomen hebbende dat de broers van het Huis Stolberg, weleer als eensgezind en vredelievend bekend, thans in misverstand en strijd vervallen zijn en zich niet met elkaar willen verzoenen, waaruit slechts onheil voor het geslacht kan ontstaan."

Dit schrijven, aan Albrecht gericht, nodigt hem uit de 27 Jan. 1557 te Wetzlar te komen en zijn bewijsstukken mede te

brengen. De briefschrijvers willen dan elk van de broers afzonderlijk horen en daarna onafhankelijk hun oordeel opmaken. Het schijnt wel dat de verbittering niet uitsluitend aan een kant te zoeken was, want op deze uitnodiging, die toch wel ook aan de anderen gericht zal zijn, antwoordde geen van de drie broers een woord, en Lodewijk moet hen nog in September van dat jaar aanmanen, enig levensteken te geven, daar Graaf Willem, die uit goede gemoede de Stolbergse geschillen zocht bij te leggen, nog altijd het antwoord op zijn nodiging inwacht.

Albrecht en Hendrik reisden daarop in November naar Dillenburg. Wat daar verhandeld werd weten wij niet, wel dat zij vandaar over Hanau naar Wertheim gingen, in welke plaats de 8den Dec.

Door bemiddeling van hun broer Lodewijk een nieuwe overeenkomst werd gesloten, zonder dat deze meer dan de vorige het geschil tot een goede en duurzame oplossing bracht. Wij zullen later nog gelegenheid hebben op deze zaak terug te komen.

Graaf Hendrik van Stolberg was het vorig jaar in 't huwelijk getreden met Elisabeth gravin van Gleichen, uit een oud geslacht in Thüringen. Zijn oudste zuster, Anna, die met warmte de belangen haars broers tot de hare maakte, had deze verbintenis zeer bevorderd. De band met Juliana werd er ook niet door verminderd; met de vrouw, later de weduwe haars broers, bleef zij in vriendschappelijke betrekking. En de zusters hadden reden, meer dan zij, zelf wisten, om zich in dit huwelijk te verheugen. Van hun talrijke broers bleef geen mannelijk oir in het tweede geslacht over, dan alleen van dezen Hendrik, door wiens jongsten zoon Christoffel zich het Huis van Stolberg, steeds en ook nog in onze dagen met roem en ere genoemd, heeft voortgeplant.

Het zou ons te ver voeren alle bemoeiingen te verhalen waarin Juliana en haar echtgenoot ten behoeve van wederzijdse familie en vrienden betrokken werden. De onrustige zestiende eeuw verschaftte aan degenen, die geneigd zijn in troebel water te vissen, gelegenheid te over om hun slag te slaan. En aan de Dillenburgse slotpoort, dat wist men, klopte niemand te vergeefs, die raad of troost of hulp kwam zoeken. Het warme hart van de burcht-vrouw leed met de lijdenden; en Graaf Willem was het nooit te veel, zijn invloed in 't belang van de verdrukten of hulpbehoevenden te doen gelden.

Voor zijn schoonzuster Katharina, Gravin-weduwe van Renneberg, die door verre neven van haar gemaal met ontzetting uit haar bezittingen werd bedreigd, is hij de laatste jaren van zijn leven onvermoeid bezig en wijst de bedrukte weduwe intussen op de almachtige God, die als een liefhebber van de gerechtigheid, haar wel eindelijk aan het hare helpen zal. Ook zijn mager Lodewijk is hij meer dan eens van dienst.

Reeds vroeg gewent Graaf Willem zijn zonen er aan, hun maatschappelijke plichten ook van deze kant in acht te nemen.

Behalve de Prins van Oranje was nu zijn derde zoon Lodewijk in de Nederlanden gevestigd, en vinden wij ook van zijn dochters aan het hof van haar broer te Brussel en te Breda. Het verkeer tussen de Prins en zijn ouders begon om dezen tijd levendiger te worden, want het laat zich niet loochenen, dat daarvan in Willems jongelingsjaren luttel te bespeuren valt.

Hoeel rijk, verstandig, beminnelijk, algemeen gezocht om zijn gave van gezelligheid, ging de jonge Oranje geheel op in de roes van het weelderige Brusselse leven. Aan zijn hof was het een aaneenschakeling van feestmalen, mommerijen en ridderspelen. Hij was Rooms, ja, omdat het van zelf sprak dat alle dienaren van de Keizer, naar de uitdrukking van die tijd, "katholiek leefden." Maar naar godsdienst of innerlijk geloofsleven vroeg hij in deze jaren al bitter weinig. Zeker is het echter dat hij nooit dwangmaatregelen in zake de godsdienst gebillijkt heeft.

Ter wille van het staatsbelang en de eenheid mocht men de vorming van afzonderlijke sekten tegengaan, van vervolging in de zin van de bloedplakkaten, van de invoering van de Inquisitie met haar spionnen- systeem heeft hij altijd een gruwel gehad. Dat streed tegen zijn edel, ridderlijk gemoed, evenals de hebzucht van zijn medegroten hem zodanig mishaagde, dat hij alleen om die reden het beheer van de staatsmiddelen, toen het hem werd aangeboden, van de hand wees. Met zijn eigen vermogen was hij mild en vrijgevig, tot kwistigheid toe. Granvelle en anderen mochten door hun kuiperijen zich schatten verzamelen, de Prins geraakte, in spijt van zijn schitterende inkomsten, zelfs in schulden.

Zijn huwelijk met Anna van Egmont was niet geschikt hem nauwer aan het Rooms geloof te verbinden. De Hervormingsgezindheid van haar vader Maximiliaan, twee jaren te voren gestorven, was voor niemand een geheim geweest. Zijn hofmeester Steven van Zuylen van der Haer, zijn dienaren Wildberg en Vogelsang bleven in dienst van de Prins en behoorden tot de invloedrijkste leden van de Calvinistische gemeente in Breda. Het jeugdige paar leidde een vrolijk leven. De jonge Prinses oefende met haar vriendelijk, blozend gezichtje, de naïeven opslag van haar grote blauwe ogen, de kinderlijken eenvoud van haar manieren, een onweerstaanbare bekoring uit op allen die haar zagen. En de Prins schitterde in al de glans van mannelijke schoonheid, in zijn rijzige gestalte, welgevormde leest, zijn fijnbesneden donkerkleurig gelaat en weelderige haardos.

In 1554 werd hun een zoon geboren, de ongelukkige Filips Willem; in 1556 een dochter, Maria, die wij later nog dikwijls aan de zijde van haar grootmoeder zullen zien.

Toch kon de dagelijkse omgang met mannen als Brederode, wiens ruwheid en onmatigheid spreekwoordelijk waren, en met anderen, welker ondeugden de zijne nog in de schaduw stelden, niet nalaten een schadelijke invloed op Oranje's van nature edel

karakter uit te oefenen. Met smart werden zijn ouders dit gewaar, toen hij in 't vroege voorjaar van 1558 naar de Rijksdag van Frankfort gezonden werd en daarna ook op Dillenburg kwam.

In 1555 had Karel V, moe van 't regeren, afstand van al zijn waardigheden gedaan voor zover het Spanje en de Nederlanden betrof, en die overgedragen op zijn zoon Filips, de Derde van die naam in ons land, als Koning van Spanje echter de Tweede.

Willem van Oranje was het geweest, op wiens schouder de Keizer ten aanzien van al zijn groten in die plechtige ogenblikken gesteund had. Diezelfde gunsteling had nu in last, de rijks-insignen aan de Duitse vorsten, in Frankfort vergaderd, over te brengen. Daar liep het in het oog, hoe de zoon van de Luthersen Graaf van Nassau zonder bezwaar aan alle kerkelijke plechtigheden deelnam, en hoe weinig hij zich van de jongelieden van zijn tijd onderscheidde. En toen Oranje, op zijn terugreis naar Brussel, enige dagen op Dillenburg vertoefde, moest Willem de Oude het met smart aan de Landgraaf Filips van Hessen bekennen, dat zijn zoon zich van de onderwijzingen van zijn ouders had afgewend.

Reeds lang was er sprake geweest van dit bezoek. Een brief van zijn moeder, door de hand van zijn dienaar Gerlach Herbst overgebracht, had hem in Januari reeds uitgenodigd, vrouw en kinderen en de zusters die voor haar opleiding bij hem waren, mee te brengen.

"Hooggeboren lieve Vrouwe Moeder," antwoordde de Prins daarop de 3^e Februari, "gij vraagt mij mijn gemalin en de ganse jonge bende mede te brengen. Wij danken U allen samen, en begeren niet anders dan dat zaken en weersgesteldheid zich zo toedragen dat wij het zonder bezwaar kunnen doen. Mijn ganse reis is echter nog onzeker en tijd en omstandigheden zo geschapen, dat er vooruit niets van te zeggen valt. Nochtans hoop ik, zo het niet nu gebeurt, dat we toch binnen kort bij elkaar komen met de hulp des Almachtigen, die Uwellieve met al de Uwen intussen, gelijk te allen tijde in gelukkigen stand bewaren moge. Ik verzoek U ook mijn nichtje van Wied mijn vriendelijke groete over te brengen,"

Wie de Prins nog naar Dillenburg medegebracht heeft weten wij niet, maar zijn vrouw moest hij ziek te Breda achterlaten, waar zij hem na zijn terugkeer de 24^e Maart 1558 door de dood ontviel. Enige brieven, door Juliana in de volgende weken geschreven, tonen haar bezorgdheid omtrent de begrafenisplechtigheden, die misbediening enz. insloten. Zij verzocht haar zoon Lodewijk, toen twintig jaar oud, haar door de bode die zij met de brief stuurt, alles te doen weten wat haar van belang kan zijn.

Zij heeft met voldoening gehoord dat de vrouwelijke familieleden niet naar de begrafenis medegaan; hij, Lodewijk, zal ook wel een reden kunnen vinden om zich te verontschuldigen, zij wilde 't liefst dat de Prins zelf er ook maar van weg bleef. Behalve dat het, tegen Gods gebod is, zo is zij zeker dat er nieuwe moeilijkheden uit zullen voortkomen. Verder heeft zij de Prins verzocht haar zijn kinderen toe te vertrouwen, en draagt zij aan Lodewijk de zorg op, dat zijn zusters, de twee jongste die genoemd worden, en waarschijnlijk nog een derde, de terugreis naar Dillenburg kunnen aanvaarden.

Enige weken later, 11 Juli, schreef de liefhebbende moeder weer aan Lodewijk om, bij de nieuwe krijgstoerusting tegen Frankrijk, hem en Oranje in Gods genadige hoede te stellen.

Bij de schaduw die het verlies van zijn beminnelijke gade in zijn tot heden toe zo zonnig

en voorspoedig leven bracht, moest ook de algemene toestand van het land een verstandig en opmerkzaam man als Oranje tot meerderen ernst stemmen. Filips, Spanjaard in zijn hart even sterk als zijn vader Nederlander geweest was, trachtte deze gewesten door Spanjaarden te regeren. Het volk klaagde luid en de Nederlandse groten voelden zich achteruitgezet. Maar vooral bleek de godsdienstvrijheid onder de nieuwe fanatiek-roomse landheer in gevaar.

Willem van Oranje werd met andere gezanten in de zomer van 1559 als gijzelaar naar Parijs gezonden, tijdens de onderhandelingen die later tot de beruchte vrede van Cateau Cambresis hebben geleid. Daar had in het Bosch van Vincennes dat gedenkwaardig gesprek met de Franse koning plaats, waarbij de Prins de geheime overeenkomst van de beide Vorsten gewaar werd, om samen de ketterij in Frankrijk en de Nederlanden uit te roeien.

Zonder iets te laten blijken van het afgrijzen, dat hem bij de ontdekking dezer laaghartige plannen vervulde, keerde de Prins naar Brussel terug, en ondersteunde met zijn vrienden het verzoek van de Staten aan de Koning, dat de Spaanse troepen uit de Nederlanden teruggetrokken zouden worden.

Bekend, hoewel niet historisch zeker, is de toornige uitval van Filips, toen hij bij zijn vertrek te Vlissingen op 10 Augustus 1559 van de Prins afscheid nam, en hem de bestaande onenigheid verweet: *niet de Staten maar gij, gij, gij!*

De zending naar Frankrijk belette Willems tegenwoordigheid bij de heugelijke gebeurtenis die dit jaar te Dillenburg plaats greep en die nog lang in de Nassausche kronieken van die tijd werd herdacht.

Reeds had Juliana haar Hanausche kinderen uitgehuwelijkt, de oudste, Katharina, met Graaf Jan van Wied, waardoor de oude band met dat huis nog nauwer werd toegehaald en zij zelf de stammoeder is geworden van de nog bloeiende aan ons vorstenhuis verwante lijn van Wied-Neuwied. Haar stiefdochter Magdalena was de 16e. Juli 1538 in 't huwelijk getreden met Graaf Herman van Neuenahr en Meurs en haar eigen dochter in tweede huwelijk, Maria, de 14 Nov. 1556 met Graaf Willem van de Berg ('s Heerenberg bij Zevenaar in Gelderland) een van de aanzienlijkste Nederlandse geslachten.

Thans stond op dezelfde dag, de 6^e Juni 1559, de bruiloft gevierd te worden van haar tweede Nassausche zoon Graaf Jan, de toekomstige opvolger zijns vaders in de Duitse bezittingen, met Gravin Elizabeth van Leuchtenberg, en van twee van haar dochters, de achttienjarige Anna met haar neef Albrecht van Nassau Weilburg, en Elizabeth, die haar zeventien zomers nog niet voltooid had, met Graaf Koenraad van Solms-Braunfels.

Wij zien hier de ouden Graaf van Nassau-Dillenburg op het glanspunt van zijn lang en gezegend leven. Aan macht en invloed had hij sedert de aanvang van zijn regering in 1516 jaar op jaar gewonnen. De strijd om het bezit van Catzenellenbogen, aan zijn vader reeds door de Graven van Hessen betwist, was het vorig jaar bij rechterlijke uitspraak in zijn voordeel beslecht. Behalve een aanzienlijke vermeerdering van grondbezit, werd hem van de zijde des tegenstanders een som van niet minder dan zes tonnen goud, als schadevergoeding voor het ontbrekende deel.

Zijn plannen met Dillenburg had hij kunnen ten uitvoer leggen, zodat er nog slechts enkele werken van minder betekenis aan toegevoegd behoeften te worden. De oude burcht was een van de hechtste en sterkste van die tijd, als uit de rots opgegroeid, behalve tegen het noorden, waar hij door de hogen muur beveiligd was. Zo hecht en sterk, dat in gewone tijden een wacht van acht man voldoende werd geacht ter bewaking. In dagen van gevaar waren alle weerbare ingezetenen van Dillenburg verplicht haar te helpen

verdedigen.

Lang te voren waren op het slot, onder de leiding van de burchtheer, de nodige voorbereidende maatregelen in 't werk gesteld, en naar gewoonte de hulp van verwanten en vrienden daartoe ingeroepen. De 2 April schrijft Juliana aan de Prins dat zij enige versierselen genomen heeft uit een keus haar in zijn naam door een Frankforter koopman gebracht en verzoekt hem het geld daarvoor te voldoen, totdat zij het hem bij zijn komst ter bruiloft kan teruggeven. Dan vraagt zij hem de hofmeester Hendrik van Wildberg ten spoedigste naar Dillenburg terug te laten gaan en ook Herman de kok mede te zenden. Zijn vader heeft op 't ogenblik niemand die weet hoe 't behoort, en met zijn twee en zeventig jaren valt het hem zwaar alles alleen te moeten ordenen. Wildberg heeft verstand van zaken en het is hem veilig toebetrouwd.

De voorbereidselen waren gemaakt en het kasteel voor een goed deel reeds met gasten gevuld, toen Willem en Juliana in de eerste dagen van zomermaand hun zoon, als jongen bruidegom van twee en twintig jaren, de slotpoort zagen uitrijden. Aan zijn zijde reden zijn drie jongere broers, Lodewijk, Adolf, en de Benjamin van het talrijk gezin, de achtjarige Hendrik. Voorts zijn zwagers van de Berg, Wied en Neuenahr, zijn aanstaande zwagers van Weilburg en Solms, zijn neven van Nassau en een ganse stoet van jongere zoons uit bevriende geslachten, samen met gevolg een tros van over de negen honderd ruiters.

De jonge bruid, begeleid door haar ouders en familie met een gevolg van vijfhonderd bereden paarden, had inmiddels van Wetzlar uit de weg naar haar aanstaande woonplaats ingeslagen. Te Herborn, de eerste Dillenburgsche stad, werd zij met vreugdeschoten begroet. Op de markt werd haar de ere- wijn in zilveren beker aangeboden. Even buiten de stad had de ontmoeting met de bruidegom plaats, en werden op de groene vlakte de vrolijke paardenrennen gehouden.

Toen deze volbracht waren ging het op Dillenburg aan, waar de ouders ter ontvangst van het bruidspaar gereed stonden, in gezelschap van Juliana's broer van Königstein en haar jongste zuster Katharina, Gravin-weduwe van Henneberg. Haar broers Hendrik en Albrecht George hadden zich verontschuldigd vanwege een samenkomst, die de Keurvorst van Saksen, naar het schijnt op een wenk van de Keizer zelf, in zake hun geschillen had belegd, en Willems laatst overgebleven zuster, de Gravin van Wied, was drie dagen te voren zeer onverwacht op tachtigjarigen leeftijd overleden.

Met vreugde en grote pracht werd nu de driedubbele hoogtijd gevierd. De vorstendis in de erezaal, en twee lange graventafels, in het beschilderd vertrek daarnaast aangericht, werden door jonge ridders en edellieden bediend. Ridderspelen, dans en beurtgezag verhoogden de luister van het feest, in 't bijzonder de bruidsdans met fakkels en windlichten,

Voor Graaf Jan en zijn jonge gade was de huwelijksplechtigheid hiermee ten einde gebracht, voor zijn beide zusters moest hetgeen men toen de zinnebeeldige huwelijksverbintenis noemde, nog gevolgd worden door de plechtige intocht van de bruid, onder geleide van wederzijdse familiebetrekkingen, in de woning waar zij aan de zijde van haar echt- genoot voortaan verblijf zou houden.

Een Weilburgsch berichtgever verhaalt ons hoe zijn heer de 19de Juli een dienaar met een kar naar Wetzlar zond, om met de Dillenburgse schrijver de bruidsschat van 6000 gulden uit te tellen en in zakken gepakt in ontvangst te nemen.

Daarop toog in de laatste week van Augustus de bruid met haar familie en naaste vrienden van Dillenburg naar Weilburg. Ditmaal was de toekomstige woning niet te ver

verwijderd om de tocht van uit het ouderlijk huis zelf te doen. In zes behangen koetsen, gevolgd door drie bagagewagens, ondernam ' Juliana met haar dochters en schoondochters benevens gevolg de reis. De graven en ridders vergezelden haar te paard. In Weilburg was alles met zorg voor het hoge gezelschap in gereedheid gebracht, ja zelfs bijzondere maatregelen genomen, om "mijne genadige Vrouwe" de moeder van de bruid naar eigen begeerte te kunnen bedienen.

Deze laatste Zondag van Oogstmaand 1559 werd spoedig door treurige dagen gevolgd. Nog geen vijf weken later, Vrijdag de 6^e October stond Juliana aan het sterfbed van haar echtgenoot. Veertig jaren lang had zij hem gekend. Als vaderlijk vriend en raadsman had hij haar eerste echtgenoot, later haar zelf als weduwe met haar jeugdige kinderen ter zijde gestaan, eer hij, nu acht-en-twintig jaren geleden, in tweede huwelijk met haar verbonden werd.

En in al die tijd, hoe was het haar vreugd geweest met hem samen te arbeiden aan het welzijn

van kinderen, en pleegkinderen, graafschap en vaderland en aan de zaak van het Evangelie die zij beiden met gelijke innigheid aanhingen.

Wat was er niet al veel vreugde en droefheid over beider hoofden heengegaan, sedert zij als vijf-en-twintig-jarige bruid de Dillenburgse slotpoort binnentrok; tijden van eer en aanzien, als toen zij samen in 1550 aan Keizer Karels intocht binnen Keulen deelnamen; tijden van verzoeking als toen diezelfde Keizer in 1546 aan Graaf Willem een wenk liet geven, dat hij door inschikkelijkheid op het punt van godsdienst zijn voordeel in de zaak van Catzenellenbogen kon bevorderen, en het antwoord van de Graaf was geweest, dat hij de rechtvaardigheid van zijn zaak handhaafde, maar zich niet door beginselverzaking wilde bevoordelen.

Thans stond ***Juliana voor de tweede maal als weduwe alleen*** en de oudste van haar kinderen, de enige die de mondige leeftijd bereikt had, was ver van haar verwijderd, werd zelfs door de veldtocht in Frankrijk waaraan hij deelnam, verhinderd de ogen zijns vaders toe te drukken Zijn plaats werd met grote liefde vervuld door zijn vriend, en krijgsmakker Graaf Gunther XII van Schwarzburg.

Deze, die van zijn tweejarig verblijf in de Hofschool een kinderlijke verering voor Juliana en een tedere herinnering aan haar dochter Katharina behouden had, stond de weduwe in die dagen van rouw met ijver terzijde. De Prins dankte hem daarvoor in een hartelijke brief.

Mocht Prins Willem al afwezig zijn, het verlies van zulk een vader liet niet na, diepen indruk op hem te maken. Hij gaf aan zijn gevoelens lucht in een vertrouwelijke brief aan zijn broer Lodewijk. Na het karakter en de deugden zijns vaders te hebben herdacht, erkent hij het als een heiligen plicht de voetstappen des ontslapenen te drukken. Voor zijn broers en zusters wenst hij een tweede vader te zijn. In broederlijke liefde en eendracht zullen zij samen door het leven gaan. De broer drukt hij op het hart de vereenzaamde moeder bij te staan, naar de duren plicht die zij haar allen schuldig zijn, haar te dienen en in alles wat in hun vermogen staat naar haar wensen te leven.

HOOFDSTUK III.

Juliana aan het hoofd van het gezin.

Den vooravond van zijn overlijden, het was een Donderdag, had Willem de ,Oude zijn uitersten wil doen optekenen. Tot uitvoerders van zijn beschikkingen en voogden over zijn kinderen waren daarbij benoemd in de eerste plaats "zijn veelgeliefde gade" Juliana, voorts zijn oudste zoon Prins Willem van Oranje, zijn oudste schoonzoon Graaf Herman van Neuê nahr en Meurs, en zijn bejaarde neef Graaf Jan van Nassau-Beilstein.

Voor zijn weduwe was daarbij als woonplaats Dietz, Siegen, of een andere zetel naar keuze bedongen, terwijl de stervende vorst zijn verlangen en ongetwijfeld vertrouwen uitsprak, dat zijn zonen aan hun moeder de vereiste onderdanigheid, zij hun wederkerig de moederlijke gevoelens, naar aard van de moederlijke en kinderlijke betrekking zouden bewijzen.

Het stond Juliana dus vrij zich op een van de talrijke goederen van haar geslacht terug te trekken, b.v. te Siegen, waar zij getrouwd was en meermalen gelukkige dagen had doorleefd, waar haar schoonzuster, de Gravin-weduwe van Schaumburg, de zestien jaren van haar weduwschap had doorgebracht. En zeker zou het niemand hebben verwonderd, wanneer zij na zulk een veelbewogen leven de stille rust van de familiekring verkozen had, en zich verder alleen gewijd aan de opvoeding van haar drie nog ongehuwde dochters en van haar kleinen Hendrik, thans negen jaren oud.

Zij deed het echter niet. *Woon waar gij het liefst wilt*, had haar echtgenoot gezegd, en het liefste voor haar was Dillenburg. Kunnen wij het ons al voorstellen, hoe voor de bedrijvige, in alles belangstellende vrouw een leven van stille afzondering minder aantrekkelijkheid bezat, zo is hiermee op verre na de verklaring van haar keus niet gegeven. Dillenburg was toen een van de hoofdzetels van zuiveren godsdienst en gewetensvrijheid, een steunpunt voor de zwakken, een toevlucht voor bedrukten.

Juliana beseftte levendig deze roeping van haar huis, en gelijk. Zij haar gemaal met trouw en zelfverloochening in de ernst van de tijden had terzijde gestaan, zo bleef zij ook nu op haar post en stelde goed en bloed, gaven en krachten in de dienst van het Evangelie. Dat is de grote "zaak" die in haar brieven telkens terugkomt, de zaak die de voorrang boven alle andere heeft, waaraan het vermogen, de familiebetrekkingen, haar eigen handelingen en die van haar kinderen moeten dienstbaar gemaakt worden.

Het kan mij niet schelen hoeveel blanke slaven ik maak, ten einde de zwarte vrij te krijgen, schreef Thomas Buxton in het vuur van de geestdrift voor een verheven doel. Dat heilige vuur, onmisbaar voor wie iets groots beoogt, gloeide in Juliana.

Van haar is het overgegaan in haar kinderen, in Oranje die er toen nog zo ver af stond, in Lodewijk op de Mookerheide, in Adolf te Heiligerlee, in Katharina van Schwartzburg die haar man in de gruwelen van de tachtigjarige krijg bijbleef, in de jonge Juliana die het langst de moeder hielp in het opnemen van de vluchtelingen en het ondersteunen van de strijders. Ook de hofschool werd voortgezet en telkens uitgebreid met het oog op de vele vorsten die om des geloofs wille aan land en goederen schade moesten lijden.

"Ik mag u niet verzwijgen" zullen wij Juliana in 1562 aan de Prins van Oranje zien schrijven, "dat die van Tecklenburg, welke met de Bentheimer getrouwd is geweest, hier op Dillenburg is gekomen en mijn zoon Jan en mij verzocht heeft haar dochter tot ons te nemen. Met haar zijn wij samen naar Braunfels getogen en hebben veel met elkaar besproken; mijn zoon en ik hebben het niet anders kunnen inzien dan dat het dit huis tot een zegen moest wezen; hebben het derhalve ingewilligd en hopen dat het Uwellieve niet

mishagen zal."

Zo werd een groot getal, niet slechts van eigen kinderen en kleinkinderen, maar ook van verdere verwanten en vrienden binnen de veilige muren van Dillenburg opgeleid, totdat van de geëerde Stammoeder de krachten ontzonken en zij de taak in andere handen moest overgeven.

Maar dit gebeurde niet zolang de jonge burchtvrouw, die er zo kort te voren haar intrek genomen had, de zorgen van de huishouding met de schoonmoeder delen kon. De verhouding tussen deze beiden, die in de gegeven omstandigheden zo moeilijk had kunnen zijn, draagt integendeel van begin tot einde de blijken van de innigste liefde en verknochtheid, zoals die bij eigen moeder en dochter niet volkomener te denken is. De Leuchtenbergen waren bij het oude geloof gebleven, en al had Elizabeth ook wel vóór haar huwelijk de schriften van de Hervormers gelezen, eerst bij haar komst te Dillenburg opende zich haar hart voor de prediking van het Evangelie. Haar schone stem liet zich in de samenkomsten van de gemeente, in de psalmen en gezangen horen. En zij heeft het zelf betuigd dat de omgang met de schoonmoeder die haar met zoveel liefde ontvangen had, haar tot een bron van rijke zegen voor hart en leven geworden is.

Zo zien wij deze beide vrouwen, zo verschillend van leeftijd en karakter, in liefde samenwonen. Samen gaan zij ook meermalen op reis om familiebezoeken te brengen, ja eens blijven zij na een gevierde bruiloft zo lang in Thüringen, dat de eenzame gemaal op Dillenburg hartelijk naar haar terugkomst begint te verlangen.

Onder de zeer weinige brieven die van **Elizabeth** tot ons gekomen zijn, is. één van het jaar 1571 aan haar schoonzuster Katharina waarin zij haar leedwezen betuigt, dat deze de weg van Neuenstein naar haar thuis in Sondershausen niet over Dillenburg genomen heeft; niet om haar te bezoeken, neen, van zichzelf spreekt zij niet, maar "om te zien hoe het van de Vrouwe moeder en mijn heer de Prinse gaat."

Schrijven was Elizabeths gaaf niet, handschrift en spelling zoowel als het vermogen om zich uit te drukken, waren bij haar, gelijk bij wellicht d meerderheid van haar tijdgenoten, zeer gebrekkig ontwikkeld. Juliana daarentegen schreef veel en gaarne. Haar handschrift is voor die tijd vloeiend en leesbaar, zij uit zich gemakkelijk en haar brieven zijn dan ook blijkbaar met grote voorliefde bewaard. Het is zelfs als leren wij haar van dezen tijd af, dat zij als hoofd van haar huis meer op de voorgrond treedt, beter kennen, als kunnen wij dieper indringen in de roerselen van dat fijnbewerkte gemoed, dat zich zelf dagelijks ten offer bracht aan Hem, van wie zij zo onnoemelijk veel had ontvangen.

De Prins van Oranje was door onvermijdelijke ambstplichten verhinderd de toenmaals lange reis naar het sterf bed zijns vaders te ondernemen. Des te meer lag het zijn moeder na aan het hart dat hij het volgende voorjaar in Dillenburg komen zou voor de nodige besprekingen en schikkingen. Aan de doop van haar eersten Dillenburgse kleinzoon, de later ook bij ons bekenden Willem Lodewijk van Nassau, wenste zij een familieraad te verbinden. En zij had, zonder er veel over te spreken, nog een derde bedacht.

De jonge Lodewijk stond op zijn vertrek naar de Nederlanden. Hem nam zij het eerst in vertrouwen en door zijn hand ging er 21 Januari 1560 een brief naar de Prins.

"Mijn zoon Lodewijk zal u omtrent alles berichten. Ik wenste wel dat het spoedig kon geschieden, maar kan niet denken dat het vóór Pasen gaan zal. Ter besparing van onnodige kosten heb ik bedacht, maar onder uw verbetering, dat Graaf Gunther van Schwartzburg als peter genodigd werd Dan hadden wij kinderdoop en bruiloft tegelijk. Wat Uwellieve voor raadzaam houdt, verzoek ik

zeer vriendelijk mij ten spoedigste te doen weten, opdat men zich daarnaar kunne richten. Ook verzoek ik U mij te melden wie Uwellieve daarbij als vrienden genodigd wilt hebben, maar niet anders dan dat men ze tot de doop nodigt en geen melding van het huwelijk maakt."

Gunther van Schwartzburg, hier genoemd, was zoo- als wij weten een van de vele geesteskinderen van Juliana, die haar met innige liefde en hoogachting aanhingen, en in wiep zij wederkerig een groot vertrouwen stelde. Het plan tot de verbintenis dagtekende reeds van het jaar 1555 toen Gunther op 26-jarige leeftijd zijn vader opgevolgd was en zijn aanzoek om de hand van de toen noch slechts twaalfjarige Katharina van Nassau door Willem en Juliana met grote ingenomenheid was beantwoord.

Van huwelijksvoltrekking kon natuurlijk in de eerste jaren geen sprake zijn. Gunther volgde Karel V als veldoverste in de oorlog, en hielp onder Filips II de slag bij Saint-Quentin op de Fransen winnen. De openlijke verloving had echter nog bij 't leven van Willem de Oude, de 28^e Juni 1558 te Dillenburg plaats. Het huwelijkscontract werd voor de bruid door de Prins van Oranje, voor de bruidegom door diens broer Hans Gunther getekend.

Het was dus wel begrijpelijk dat Juliana, toen enige maanden na de dood van haar echtgenoot waren voorbij gegaan, op het tot stand komen van de aanhangige plannen begon aan te dringen. De lange verloving verwekte meer gemompel dan de bezorgde moeder wenselijk achtte. Zij had toch voor de goeden naam van haar dochter en van haar gehele huis te waken, en moest dit dubbel in een tijd, toen niets zo onzinnig of zo slecht kon wezen, of het werd omtrent de Protestanten geloofd.

De Prins antwoordt de 28^e Maart uit Breda, dat hij met blijdschap de voorspoedige bevalling van zijn schoonzuster vernomen heeft, en zeer bereid is "den jongen heiden door de Heilige Doop in de christelijke gemeente te helpen opnemen." De genoemde dag, 6 Mei, is 't hem echter onmogelijk vanwege zaken van zijn Koninklijke Majesteit. De 14^e van die maand zou hij te Dillenburg kunnen zijn en de Graaf van Neuenahr, die eveneens vroeger verhinderd is, medebrengen. Zodra hij kon, vroeg de Prins van uit de Haag, 18 April, verlof bij de Landvoogdes aan, ten einde de zaken zijns vaders te regelen. De 23^e werd de bewilliging uit Brussel verzonden.

Het plan van de bruiloft sprong af op de gebleken ondoenlijkheid om de betrokken personen op dat tijdstip naar Dillenburg te lokken, en Juliana moest door de nood gedrongen het gepraat nog enige maanden zijn gang laten gaan. Maar de doop van de kleine Lodewijk had plaats in de stadskerk te Siegen, in tegenwoordigheid van de Prins, de oude Graaf van Leuchtenberg, en de Graven van Neuenahr, van de Berg en Hanau.

De eer de dopeling te dragen, viel te beurt aan 's Prinsen vertrouwd dienaar, Hendrik van Wildberg. Tevens werd aan de plechtigheid nieuwe luister bijgezet door een zangkoor van zestien schoolkinderen.

Juliana had het geluk, Oranje vier weken bij zich te houden. De zaken van de erfenis en van de voogdijschap werden geregeld in dier voege, dat Juliana met haar zoon Jan de dagelijkse bezorgingen zoude uitrichten, en slechts in buitengewone gevallen de raad van de andere voogden inwinnen.

De Prins zette het oude familiegebruik voort, door zijn broer als regerende Graaf van Nassau-Dillenburg te bevestigen. Hij gaf daarvan in een brief van 26 Mei aan zijn oom Lodewijk van Königstein kennis en beval de jonge vorst, die van slechts weinige vertrouwde raadslieden omringd was, in zijn steun en voorlichting aan.

Daarop vertrok hij, om in het late najaar terug te keren. De 17^e November werd het huwelijk van Katharina met de Graaf van Schwartzburg gesloten, en terstond daarop de

plechtige intocht in Sondershausen volvoerd. Daar ging het feestelijk toe. In Dillenburg was de toon soberder dan veelal elders. Besef van levensernst, en in 't bijzonder van het gewicht van de tijden hield hem eenvoudig. Ook stond bij Willem en Juliana beiden ontwikkeling van verstand en hart van meet af aan voorop, hoog boven zinnelijke genoegens. Al wisten zij bij voorkomende gelegenheid op waardige en zelfs vorstelijke wijze feest te vieren, onmatigheid in spijs of drank werd onder hun dak niet geduld.

Bij Juliana komt nu en dan in dit opzicht zelfs een grote weerzin tegen overdaad te voorschijn. Nooit gewoon veel af te keuren, maar liever gezind het goede op te wekken, kan zij toch niet nalaten haar zonen in de Nederlanden tegen onmatig drinken en vloeken te waarschuwen. Brederode, met wie Willem en Lodewijk te Brussel dagelijks omgaan, kan zij om die reden niet lijden. Als zij hoort dat hij voornemens is met haar zonen naar Dillenburg te komen, schrijft Graaf Jan in allerijl een briefje om het te keren, omdat Brederode's "complexie", bijzonder wanneer hij zich te buiten gegaan is, zijn moeder zozeer tegenstaat.

De briefschrijver zelf is een voorbeeld van ingetogenheid. Met niet minder verstand begiftigd dan zijn broers, is bij hem niets te vinden van het fijne Franse vernis, dat de anderen in hun langdurig verblijf in Frankrijk en de Nederlanden hebben aangenomen; niets ook van de wereld- en mensenkennis die Oranje, of van de ridderlijke waaghalzerij die Lodewijk kenmerkt.

In zijn jeugd had hij zich wel eens beklagd, dat hij altijd in Dillenburg moest blijven en zo weinig gelegenheid had om iets te zien en te leren van wat er in de wereld omging. Later schikte hij zich in de beperkten kring van zijn vorstendom, vervulde met strenge, soms angstvallige nauwgezetheid de plichten die het hem oplegde, en steeg voortdurend in de achting van zijn vrienden om zijn helder oordeel, voorzichtig beleid en taaie volharding.

Gunther van Schwartzburg was van geheel ander allooi dan de Dillenburgers. Wel had hij twee jaren bij hen doorgebracht, maar eerst na volbrachte studiën en op een leeftijd die het karakter niet meer zo laat vormen en kneden. In het grote beginsel was hij het met hen eens. Vurig en hartstochtelijk van aard, gaf hij zich met al de kracht van zijn ziel aan de Protestantse zaak over. Duitsland en ook de Nederlanden hebben veel aan hem te danken, en in de geschiedenis staat hij als oprecht Christen te boek. Maar hij was niet vrij van de gebreken van zijn tijd. Fijne geestesbeschaving, zoals die in 't algemeen de kwekelingen van Dillenburg kenmerken, bezat hij niet. Daarentegen beminde hij de zogenaamde tafelgenoevens en hield het lang bij wijnfles en bierkan uit. De gevolgen lieten zich niet onbetuigd. Een martelaar aan jicht, was hij oud voor zijn tijd.

En toen zijn zwager de Prins en de zaak van de Nederlandse gewesten het meest zijn krachtige arm nodig hadden, kon hij reeds niet meer en stierf in 1583 te Antwerpen, 54 jaren oud, zijn weduwe in het vreemde land achterlatende.

Maar die dag was in 1560 nog verre, en niemand dacht er aan die nu de dertigjarige Vorst als gastheer mocht begroeten. Thans was het of hij wilde tonen wat zijn slot van Sondershausen aan gastvrij onthaal kon aanbieden. Ter ere van zijn bruid had hij een schitterend gezelschap van hertogen, aartsbisschoppen en mindere groten verzameld. De keurvorst van Saksen was genodigd.

De Prins van Oranje verscheen met een statig gevolg. Wat er in die feestdagen bereid werd, grenst aan het fabelachtige, en doet aan de Israëlitische volksfeesten uit de dagen van David en Salomo terugdenken. Honderd ossen en duizend schapen, een paar duizend stuks pluim- gedierte en gevogelte, tonnen en centenaars van vis in soorten, zevenhonderd mud koren voor de bakkerij, hoeveelheden in gelijke mate voor het bereiden van allerhande spijzen; om niet te spreken van al de vaten wijn en bier waarmede

dit alles bevochtigd moest worden. Voor drie en een half duizend paarden op stal werden 4800 mud haver verbruikt terwijl men 5000 daalders aan stalling, voeder en fooien berekende, 1500 daalders aan kleding en paardentuig, en 10000 daalders aan tapijten en gordijnen voor de zalen en vertrekken.

Juliana keerde met haar zoon en schoondochter terug naar Dillenburg, Oranje reisde echter door naar Dresden, waar gewichtige belangen hem heenvoerden. Zijn positie in de Nederlanden was sedert het vertrek van de argwanende Philips en de benoeming van Margaretha van Parma tot landvoogdes, met de dag moeilijker geworden. Het kon hem niet ontgaan, dat hij gewantrouwd en tegengewerkt werd door de Hertogin en haar drietal bevoorrechte raadsleden, Granvelle, Barlaimont en Viglius. Bij elke gelegenheid werd het landsbestuur naar Spaanse vorm gewijzigd, de Nederlandse edelen terzijde gedrongen en de Nederlandse vrijheden geknot. De Prins had van die geheime tegenkanting reeds iets gemerkt toen zijn voorgenomen verbintenis met Renée van Lotharingen schipbreuk leed. En toch wenste hij een tweede huwelijk aan te gaan en was het hem vooral te doen, om door de keuze van een vrouw een vermeerdering van macht en aanzien, en een steun voor de bedreigde vrijheden van het land te verkrijgen.

Van Lotharingen wendde hij de blik naar Saksen, waar een jeugdige, enige dochter van de beroemden Keurvorst Maurits aan het hof van haar oom Augustus opgroeide. In 1558 had Oranje te Frankfort betrekkingen met Augustus aangeknoopt en hem een bezoek te Dresden beloofd. In Oktober 1559 vroeg hij Lodewijks hulp om tot een huwelijk met de jeugdige gravin Anna te komen. Ook zijn vriend Gunther van Schwartzburg steunde hem door zijn veel vermogende invloed. Het grootste bezwaar lag in het verschil van godsdienstige belijdenis. Maar Gunther wist de innerlijke gezindheid des Prinsen en de onmogelijkheid waarin hij verkeerde om in het openbaar de Hervormde leer te huldigen, met zoveel nadruk aan de Keurvorst voor te stellen dat deze geheel voor het plan gewonnen werd.

Anders ging het met Anna's grootvader van moeders zijde, Landgraaf Filips van Hessen. Hij wilde wel niet de verzekeringen van Graaf Gunther in twijfel trekken en nam gaarne Oranje's beloften aan dat zijn vrouw haar eigen Luthersen leraar hebben zou en binnen de muren van haar paleis niet in 't minst zou bemoeilijkt worden, indien zij slechts nu en dan met hem ter misse ging. Maar het feit bleef toch, dat het enig kind van zijn dochter op haar zeventiende jaar zich in een Rooms land en in een Roomse omgeving zou bevinden, in een positie waar het aan verzoeking en vleitaal niet zou ontbreken. De Prins mocht in zijn hart zijn wat hij wilde, als vlierridder en onderdaan van Filips moest hij zich uitwendig als getrouwe zoon van de Kerk van Rome gedragen. Daarvan ging de oude vorst, die zelf vervolging en gevangenschap om des geloofs wille verduurd had, niet af. En nog in April van het volgende jaar richtte hij een brief vol vaderlijke vermaningen aan zijn kleindochter zelf, en bad haar te bedenken hoe zij op zo jeugdigen leeftijd en nog niet sterk van karakter aan de list des Satans en de grootsheid van de wereld zou zijn blootgesteld, die haar zeker van God en Zijn waarheid zouden afwenden.

Het hielp de grijze Landgraaf niets. Het schitterend voorkomen van de Prins, de geëerde en machtige vorst die haar tot de zijne verkoren had, bracht de jonge Gravin in zulk een mate van hartstochtelijke verering, dat zij verklaarde: hij en geen ander was haar van God gegeven.

Zij liet hem door Graaf Gunther "veelmaal honderdduizend goedennacht" wensen, en zou hem nooit vergeten al kantte de gehele wereld zich daartegen. Op zichzelf mag de keuze van Oranje verwondering baren. Toen hij zijn aanzoek deed, had hij haar die zijn

uitverkorene heten moest, nog nooit gezien. Maar toen hij haar in het voorjaar van 1560 te Dresden ontmoette, met haar kleine mismaakte gestalte, haar hartstochtelijk eigenzinnig gemoed dat haar pleegouders reeds vrij wat moeite veroorzaakt had, toen had de reeds zo ervaren mensenkenner wel moeten inzien dat deze geen vrouw voor hem was. Maar voor de Prins betekende de verbintenis het verbond met Saksen, en ook de Keurvorst zag in haar een bevordering van het Protestantisme. En zo wachtte de eerste, toen hij na het huwelijk van zijn zuster te Dresden kwam, een goede ontvangst, en werd de verloving besloten.

Stralend van voldoening aanvaardde Oranje over Sondershausen de terugweg naar de Nederlanden en dronk met zijn Duitse verwanten zo veelvuldig op het welzijn van zijn bruid, dat hij er zich volgens eigen openhartige bekentenis een ongesteldheid door op de hals haalde. Nog even moest hij het hart ophalen aan de vreugde, zijn lange onderhandelingen met zo glansrijke uitkomst bekroond te zien. Hier behoefde hij zijn woorden niet te wikken, hier waren geen argwanende blikken, geen loerende spionnen om op zijn minste bewegingen te letten. Vrij kon hij zich laten gaan en wij geloven hem gaarne als hij uit zijn paleis te Breda aan zijn zwager zijn gevoel van eenzaamheid beschrijft, na de vrolijke gezelligheid, in de kring van zijn betrekkingen genoten.

Juliana volgde de loop van de onderhandelingen met moederlijke deelneming. Reeds spoedig, na de dood van zijn jonge vrouw hadden zijn ouders de Prins aangemaand tot het aangaan van een tweede huwelijk. Dat zij hiervoor alleszins reden hadden, is te meer duidelijk wanneer wij slechts denken aan de gevoelens waaraan Oranje in 1558 te Frankfort lucht gaf. Met politiek in de engere zin hield Juliana zich niet veel op. Maar de zaak van het Evangelie, de bevordering van het Protestantisme, in Duitsland en in de Nederlanden, bezat haar ganse liefde. Alles wat die raakte, kon te allen tijde op haar levendigste belangstelling rekenen. En de gedachte, dat haar zoon steun zocht bij de Protestantse vorsten, dat de dochter van Maurits van Saksen, de groten voorvechter van de Hervorming, haar schoondochter worden zou, moest haar gemoed wel met blijdschap vervullen.

Verwondering dat de katholieke Prins een zo beslist Protestantse huwelijksverbintenis zocht, toont Juliana echter niet. Over het geheel ontbreekt in haar brieven van deze tijd elke aanduiding, dat zij aan verschil van geloofsbelijdenis denkt. Zij bespreekt al haar aangelegenheden, die van haar kinderen en verwanten met de volmaakte vrijmoedigheid en vertrouwen.

"Mijn hartelijk geliefde zoon," zo is de toon van bijna iedere brief, "gij zult toch vader moeten wezen, gij zijt naast God mijn beste troost, U beveel ik mijn kinderen en mijzelf aan en waarin zij of ik Uwellieve ooit van dienst kunnen zijn, zult gij ons altijd bereid vinden. Dat weet God, aan wie ik. U en Uw lieve kinderen te allen tijde aanbevolen houde."

Trouwens de Prins heeft het later meermalen uitdrukkelijk verklaard, dat het goede zaad door zijn ouders in zijn jeugdig hart gelegd, wel jarenlang verstikt werd door de ijdelheden dezer wereld, maar dat zijn geweten steeds aan de waarheid getuigenis is blijven geven.

Hoeveel het onwrikbaar moederlijk vertrouwen op zijn beter ik daaraan bijgedragen heeft, ligt niet aan ons te bepalen. Zeker is het dat van de zijde van de Spaanse regering steeds, en zelfs in deze jaren bij toeneming, argwaan tegen zijn godsdienstige belijdenis getoond werd. Filips en zijn aanhang konden maar niet aan de oprechtheid van zijn "katholiek leven" geloven, hoezeer ook Oranje uit politieke oogmerken hen op dit punt door allerlei listen zocht gerust te stellen. Eens zelfs ging hij zover van het aan Granvelle

voor te laten komen alsof zijn broer Lodewijk, die toch nooit in welk opzicht ook zijn Protestants geloof onder stoelen en banken heeft verkozen te steken, er ernstig aan dacht tot de Roomse Kerk over te gaan, en alleen nog maar enkele bedenkingen op het stuk van de mis voedde. Maakt men de Prins van deze veinzerij met volle recht een verwijt, zo bedenke men dat ditzelfde verwijt duizenden van zijn tijdgenoten treft en dat bij de bloedige edicten, die na Karels afstand nog zo aanmerkelijk verscherpt werden, het aantal hervormden die openlijk voor hun belijdenis durfden uitkomen, betrekkelijk klein was.

Met 's Prinsen jongere zusters was het anders gesteld. Zij verkeerden aan zijn hof, maar bleven voor verantwoording van de moeder. Met haar had geen koning, landvoogdes of kardinaal zich in te laten. Zij stonden onder het toezicht van een eigen hofdame, en ontvingen van een bevoegd leraar onderricht in de hervormde belijdenis. Dit was zeer bekend, en het was alleen door bedreiging of schone beloften dat , pogingen konden gedaan worden, om haar van de Protestantse leer af te trekken. Hieraan ontbrak het niet, wij weten het door de jongere Juliana, in 1546 geboren, een kind van grote gaven en scherpzinnigheid, in wie het beeld van de moeder zich het sterkst weerspiegelt.

Bij de aanvang van 1561 zette de Prins zich als goed zoon om zijn moeder de gebruikelijke zegenwensen te doen toekomen. Hij noemt de hangende aangelegenheid, maar bespreekt zo verschonend mogelijk de tegenstand die zij uit Kassel ondervindt.

"Mijn raad en dienaar heeft mij van de Landgraaf van Hessen ten antwoord gebracht, dat Zijne Hoogheid vóór de Vorstendag die te Naumburg staat gehouden te worden, niets beslissends in deze zaak zeggen kan."

Deze brief kruiste echter met een schrijven, waaruit bleek dat zijn moeder er reeds meer van wist. De Rijngraaf van Daun en Kirburg, neef van de reeds overleden echtgenoot van haar dochter Juliana van Hanau, was te Dillenburg gekomen en had er haar van op de hoogte gebracht.

Hooggeboren geliefde Zoon!

Uwellieve zij mijn vriendelijke groet en wat ik uit moederlijke trouw liefs en goed vermag, te allen tijde verzekerd. Hartelijk geliefde Zoon, ik hoop, dat Uwellieve met de Uwen voorspoedig te huis zijt gekomen en Uw lieve kinderen gezond hebt bevonden, hetgeen ik U van harte gunne, daar het mij altijd hartelijk verheugen zal van Uw gelukkige welstand te horen.

Ik kan Uwellieve niet anders berichten dan dat mijn geliefde zoons vrouw, mijn kinderen en ik gelukkig thuisgekomen zijn, en zijn door Gods genade nog allen gezond, de Heer moge verder genadig ons in elk opzicht voor alle ongeval bewaren. De Rijngraaf heeft mij medegedeeld wat zich aan besprekingen heeft toegedragen, toen hij bij de Landgraaf geweest is. Daarom ben ik zeer verlangend om te horen hoe de Keurvorst en Hessen in deze zaak tot een vergelijk gekomen zijn. De almachtige God geve spoedig een gelukkigen voortgang, dat gij Jonkvrouw Anna weldra met vreugde aan Uw arm hebben moogt, en verlene Uwellieven beiden alle geluk en voorspoed.

Ik weet U thans verder niets te schrijven dan dat mijn kinderen en ik ons steeds Uwellieve aanbevolen houden. Mijn geliefde zoons vrouw, mijn dochter de Rijngravin en mijn andere dochter bieden U haar recht hartelijke groeten aan. Mijn zoon Jan is thans niet thuis, anders had hij U geschreven.

Graaf Frederik Magnus van Solms is voor acht dagen gestorven, daarheen is mijn zoon uitgenodigd. Wij hebben een goed vriend aan hem verloren, de Heer zij hem genadig!

Bevele U met al Uw geliefden steeds de Almachtigen God.
 Datum de 24 Januarij Anno 1561.
 Uw getrouwe moeder al de dagen mijns levens.
 JULIANA, gravin van Nassau, weduwe.

Per omgaande stelt Prins Willem zijn moeder gerust, dat hij gezond en zonder ongeval te Breda aangekomen is en dat ook de aangevangen zaak Goddank goed staat; waarop Juliana reeds de 14^e Februari haar blijdschap betuigt en bidt "den almachtigen God, U met al uw geliefden in langdurige, vrolijken welstand te bewaren. Daar is Jonkvrouw Anneken mede in begrepen, de Heer brenge U beiden met vreugde aan elkaar."

De goede voortgang ondervond geen stoornis meer. De 2e. Juni werd te Torgau in Saksen de huwelijksvereenkomst getekend. Tegelijkertijd heeft Juliana iets goeds omtrent de Landgraaf te melden. Vandaar een haastig briefje.

Ik heb vernomen dat de zaken betreffende het huwelijk tussen U en de Jonkvrouw van Saksen door Gods goedheid gewenste voortgang hebben en dat de ééne man die zich zolang verzet heeft; thans ten volle daarin berust, zoals Uwellieve door de brief van mijn zoon Jan zal verstaan. Maar dewijl het mij zulk een grote blijdschap was dit te horen en ik weet dat gij het ook gaarne verneemt, zo heb ik deze weinige regelen niet kunnen nalaten. Ik bid de Almachtige God U nu verder beiden tot elkaar te brengen en U genade te geven zo te leven, dat het u beiden naar lijf en ziel tot welzijn moge strekken.

De huwelijksvoltrekking was op de 27^e Augustus te Leipzig bepaald. Half Juli kwam Hendrik van Wildberg te Dillenburg aan, om uit naam des Prinsen de Gravin-weduwe en zijn verdere betrekkingen al, daar tot de plechtigheid uit te nodigen en verder een en ander tot voorbereiding te bespreken. In haar zeer beknopt antwoord verklaarde Juliana zich gaarne bereid voor al zijn wensen zorg te dragen, maar verontschuldigde zich voor de bijwoning van het huwelijk "om verschillende redenen."

Het moeten wel gewichtige redenen geweest zijn, 't lag anders niet in de aard van de hoge Vrouwe, zich aan zulke feesten te onttrekken. Misschien was het de gezondheid van haar schoondochter, die ook te Dillenburg bleef; misschien ook het voornemen, door de Keurvorst reeds in Juni uitgesproken, om terstond na de bruiloft in eigen persoon zijn nicht naar Dillenburg te geleiden. Voor de ontvangst toch van zo voornaam en talrijk gezelschap diende Juliana wel deugdelijk voorbereid te zijn.

Behalve dit schrijven aan Oranje kreeg Wildberg ook een brief aan diens broer Lodewijk mee. De trouwe bode had namens zijn meester de beide jeugdige gravinnen Juliana en Margaretha uitgenodigd reeds vóór de bruiloft tot de vorstelijke bruid te komen en haar in die feestelijke dagen als bruidsmeisjes ter zijde te staan. Nu werd er te Dillenburg raad gehouden. Het aanzoek was eervol en voor de jonge meisjes van twaalf en veertien jaren zeer aanlokkelijk. Maar met de particuliere kas van de moeder was het op het ogenblik slecht gesteld. Er waren niet anders dan de klederen die zij in de vorige Novembermaand bij het huwelijk van Katharina gedragen hadden en daar waren zij uitgegroeid 1 Juliana besloot te onderzoeken of de bruidegom sterk aan zijn uitnodiging hechtte en zo ja, of hij genegen zou wezen voor behoorlijke kleding te zorgen. Maar zij zou het niet aan hemzelf schrijven. De liefhebbende moeder zag hoog op tegen haar oudsten Nassausche zoon en raadpleegde hem gaarne over alle gewichtige belangen. Haar tweede, Graaf Jan, met zijn degelijk, bezadigd karakter bezat mede haar onwankelbare liefde en vertrouwen.

Maar als er sprake was van dingen van dagelijkse aard, van een stille, persoonlijke wens, van een onderzoek naar iets dat zij graag ongemerkt te weten wilde komen, dan kwam haar derde er bij te pas, de lieveling van de gehele familie, de vrolijke, vriendelijke, altijd gediensstige Lodewijk. Zo schreef zij hem ook thans

Welgeboren innig geliefde Zoon!

Ik mag U niet verbergen, dat hofmeester Wildberg toen hij dezer dagen bij mij geweest is, mij onder meer heeft medegedeeld, dat de Prins begeerde dat mijn dochters Juliana en Magdalena Zijn Wellieve toekomstige gemalin zouden begeleiden. Nu heb ik Wildberg terstond daarop gezegd dat zij wel wat slecht van kleding voorzien zijn, want de kleren die zij bij Katharina's huwelijk hebben aangehad, zijn haar nu wat heel kort. Nu had ik gewenst te mogen weten, hoe de Prins er mede gedaan wilde hebben, of Zijn Wellieve nog van dezelfde gedachte blijft, en wáár zij bij de Bruid zouden komen. Daar is mij ook niets van gezegd. Derhalve is aan U mijn zeer vriendelijk verzoek of gij eens zien wilt hoe de Prins er in gehandeld wil hebben, en mij dit laten weten. In 't geval dat zij medegaan, moet gij de Prins omtrent haar, kleding op de hoogte brengen, opdat ik ze kan laten maken.

Lieve Lodewijk, ik verzoek U mijn hartelijk geliefde kleinkinderen ... [Filips Willem en Maria] en een vriendelijken groet van mijnentwege te brengen, a ... schen te herinneren dat hij zijn God niet vergeten moet; ik heb geen tijd gehad hem nu te schrijven.

De almachtige God moge U allen voor elk onheil bewaren.

Datum de 19 Juli Anno '61.

De opengelaten plaatsen zijn in het handschrift beschadigd en onleesbaar geworden.

Wie zijn God niet vergeten moest was waarschijnlijk Adolf, die mede in de Nederlanden vertoefde en wiens pen niet zo vlug was als de moeder het wel zou gewenst hebben.

Tegen het laatst van Juli begaf de Prins zich op reis naar Leipzig. Dat hij zich onderweg te Dillenburg heeft opgehouden is wel te denken. Zijn broers en verdere betrekkingen had hij tegen de 20ste Augustus te Nordhausen bescheiden. Daar verzamelden zich de Keurvorst-Aartsbisshop van Keulen, de Hertog van Gulik, de graven van Stolberg, van Culemborg, van Brederode en vele andere Duitse en Nederlandse edelen.

Over Sangershausen ging de vorstelijke stoet van elf honderd paarden naar Leipzig waar hij de 24^e aankwam. Tussen de keurvorst Augustus, die hem met een even groot gevolg tot Merseburg tegemoet gereden was, en keurvorst Joachim van Brandenburg, trok de Prins de stad binnen. Een lijfwacht van twee honderd ruiters in zwartgele uniform gaf hem het eregeleide.

Het eerst werd stil gehouden aan het raadhuis waar de burgerlijke trouw zou plaats hebben. De trouwrede werd uitgesproken door de Superintendent Dr. Johannes Pfeffinger, als vriend van Luther en vertrouweling van de overleden keurvorst Maurits bekend. Hij preeke de heiligen van God ingestelde staat des huwelijks, bond de jonggehuwden hun ernstige plichten op het geweten, en legde ten slotte in 's Heeren naam beider handen zegenend in elkaar.

Tegen vijf uur verzamelde zich het bruidspaar met de hoge gasten opnieuw in hetzelfde gebouw voor de zinnebeeldige huwelijksvoltrekking. Voor een rijk verguld en met rood damast omhangen praalbed werd het woord aan verschillende van de aanwezige vorsten gegeven. Daaronder maakte een diepe indruk de toespraak van Markgraaf Johan van Brandenburg. Deze, in de geschiedenis als vurig aanhanger van de Hervorming bekend, vermaande de Prins en zijn jonge gade standvastig te blijven aan het heilig Evangelie en

in het reine woord van God hun steun te zoeken voor dit en een volgend leven; waarop de bruidegom zijn plechtig "ja!" betuigde.

Met deze dubbele handeling was de burgerlijke trouw volbracht. De kerkelijke, de eerste openlijke opgang in Gods huis om met de gemeente des Hoogsten zegen af te smeken, had de volgenden morgen plaats. De St. Nicolaaskerk was in 't rond behangen met tapijten, waarop in de edelste vormen van de kunst de lijdensgeschiedenis onzes Heeren Jezus was afgebeeld. Het schone orgel was pas hersteld, het vorstelijk zangkoor op zijn plaats, en toen het bruidspaar, opnieuw door de beide keurvorsten geleid, het heiligdom binnentrad, deden de instrumenten zich horen en steeg het lofgezag zo jubelend ten hemel, dat de gemeente in heilige ontroering God dankte die zo grote dingen op dezen dag gedaan had. Dr. Pfeffinger stelde in het, licht de onverbreekbaarheid des huwelijks, en prees God zelf als. De eeuwigen Bruidsvader, die de vrouw aan de man gegeven heeft, opdat deze beide voortaan één zouden zijn. En toen de prediker zweeg, viel het zangkoor weer in met de tonen van het oude Te Deum, waarin de gemeente van Christus door al de eeuwen heen haar lof en dank voor de Gever van alle goed heeft uitgestort.

Aan ernstige roepstemmen tot het geweten ontbrak het de Prins van Oranje bij deze gelegenheid dus niet. Een tegenhanger van de brief van zijn godvruchtige moeder, hierboven aangehaald, vormde een tweegesprek dat de keurvorstin, Anna's tante, aan de vooravond van zijn trouwdag met hem had, en waarin zij hem dringend aanbeval haar pleegdochter in dezelfde godsvrucht en nauwgezetheid van wandel te leiden als tot nog toe het doel van haar opvoeding geweest was.

Maar Oranje had toen geen oren en geen hart voor hetgeen later zijn hoogste goed zou worden. Hij ging, zeide hij, zijn jonge bruid met zulke droefgeestige dingen niet ophouden; liever dan de heilige Schriften zou hij haar de Amadis de Gaules en andere vermakelijke boeken, die van minne handelden te lezen geven, en haar in plaats van naaien en breien, de galliarde laten dansen en dergelijke courtoisie beoefenen, naar landsgebruik en de eisen van haar stand.

Met deze luchthartige gevoelens, in jeugdige overmoed geuit en later bitter berouwd, ging hij zijn tweede huwelijk in. Weinig vermoedde hij toen, hoe noodlottig dit huwelijk, juist door de courtoisie waarop hij doelde, worden zou, noch ook hoe hij door diepe wateren heen de God van zijn vaderen en de vasten grond zijns levens zou hervinden.

Dagen achtereen waren stad en omstreken getuige van feesten, jachtpartijen, steekspelen, wedrennen en wat zulk een heugelijke gebeurtenis in die tijden, met zich bracht. De rol van ceremoniemeester was toebedeeld aan Graaf Albrecht George van Stolberg, die op vijf-en-veertigjarige leeftijd nog heel wat levenslust en ridderlijke kunst bewaard had. Van Leipzig ging het naar Dillenburg en in October met de Gravin-weduwe van Nassau naar het toekomstig verblijf van het bruidspaar te Breda, om daar het feestvieren van voren af aan te hervatten.

De jonge Prinses mocht dan ook wel aan haar grootvader schrijven, dat zij en de Prins in goede welstand verkeerden en haar zulk een behandeling ten deel viel, dat een koningin het niet beter hebben kon. Zij voegde er aan toe dat zij niet anders wenste dan haar geloof getrouw te blijven.

Het is een oude opmerking, dat in een talrijke familie niet zelden rouw met trouw samen gaat. Luttele weken na haar bezoek te Breda, stond Juliana aan het sterfbed van haar oudste zoon; de regerende Graaf van Hanau. De 19de November schrijft zij aan Prins Willem:

Met een bedroefd gemoed kan ik Uwellieve niet verzwijgen, dat de Almachtige zijn Goddelijken wil aan wijlen de welgeboren mijn geliefden zoon Graaf Filips

van Hanau, loffelijker gedachtenis, volvoerd en hem verschenen Vrijdag tegen zes uur des avonds uit het jammerdal dezer vergankelijke wereld tot zich in de eeuwige vreugde opgenomen heeft. God de almachtige moge, gelijk ik daaraan niet twijfel, van zijn en ons aller ziele genadig en barmhartig zijn en ons een zalige weeropstanding verlenen. Hoewel nu deze afloop ons allen hier in diepe droefenis brengt, zo troosten wij ons en kunnen God niet genoeg daarvoor danken, dat wijlen mijn bovengenoemde zoon zulk een christelijke uitgang genomen heeft en met helder verstand van het Goddelijk woord en met vast geloof in God van hier gescheiden is.

Het was Graaf Filips III dus evenzo gegaan als zijn vader. In 1526 geboren, bezweek hij in de bloei van de jaren en liet zijn dertigjarige weduwe Helene, geboren Gravin van de Paltz, met een gezin van jonge kinderen achter. Voor de zoveelste maal moest te Hanau in een regentschap voorzien worden.

Tot voogden waren door de overleden Vorst zijn moeder en Graaf Jan van Nassau benoemd, bij wie de zaken van geslacht en volk zeker evengoed betrouwd waren, als toen Juliana zelf als jonge weduwe haar eersten gemaal ten grave bracht.

Bij de zorg voor haar kleinkinderen hield ook die voor eigen kroost haar bezig, in 't bijzonder voor haar jongste zoon Hendrik, die op negenjarige leeftijd reeds de vaderlijke leiding moest missen. Tijdens de feesten in Breda beraadde zij zich hieromtrent met de Prins, die de beroemde hogeschool te Leuven voorsloeg. Daar bevond Hendrik zich dan ook in 't begin van 1561, maar reeds gingen de gedachten van zijn moeder verder. Haar Benjamin moest niet minder worden dan zijn broers, er moest een degelijk, man uit hem groeien, bekwaam om de goede zaak te dienen, en daartoe moesten de goede jaren worden gebruikt. Zijn ijver en studielust, van huis uit ietwat traag, moesten door doeltreffende maatregelen worden aangevuurd. Er werd aan een verblijf in Italië gedacht, waar wetenschappen en kunsten bloeiden gelijk nergens elders. Maar het leven in Italië! De goddeloosheid en losbandigheid die daar in alle kringen de toon voerden!

"Wees toch indachtig aan onzen broer Hentz," schrijft Graaf Jan, Sept. 1564, aan zijn broer Lodewijk, "en beraad u met de Prins, naar welke plaats men hem zal zenden, waar hij met goed geweten en buiten verleiding zijn kan, en wat zien en leren moge. Is de plaats nog paaps, dan mag men wel omzien naar een beschaafd, evangelisch Christen in stede van zijn tegenwoordigen preceptor, bij wie niets christelijks te bespeuren is. Hentz is zijn catechismus geheel en al vergeten, en weet werkelijk maar al te weinig wat hij geloven, doen of laten moet."

Een maand daarna schrijft hij weer aan dezelfde: "ik heb wel vernomen wat gij en de Prins omtrent mijn broer Hentz oordeelt. Maar Italië bevalt mijn Vrouwe moeder weinig, om het goddeloze leven aldaar. Ik kan bij mij zelve ook niet vinden, dat het hem op dit ogenblik, terwijl hij in zijn studiën nog niet zo ver is, veel nut kan doen. Vooreerst moet hij maar ergens komen waar hij een omgeving vindt, die hem vooruit drijft, want mij dunkt het gaat wat erg langzaam met hem voorwaarts, en de rechte liefde tot de studie wil er bij hem niet in."

De slotsom van al deze beraadslagingen was, dat "Hentz" na volbrachte studietijd te Leuven, naar de onbetwist Hervormde hogeschool van Straatsburg gezonden werd. Daar hadden reeds bij het leven van hun vader zijn oudere broers Jan en Lodewijk gestudeerd. Behalve de waardige preceptor aan welker zijn opleiding was toevertrouwd, werd Dr.

Johan Sturm met het toezicht over 's graven studiën belast. De vrucht van de moederlijke zorg bleef niet uit. Ook haar jongste telg zag Juliana het zwaard aangorden in de dienst van vrijheid en geloof.

Het leven van de Gravin-weduwe van Nassau was in deze jaren zeer vervuld met belangen en bemoeiingen van velerlei aard. Behalve de beide dochters voor welker opvoeding nog gezorgd moest worden, waren het ook de getrouwde kinderen, die aanspraak op de deelnemende hulp van de moeder maakten. En Juliana liet deze aanspraken ten volle gelden. Nu zij geen echtgenoot meer had aan wie zij zich in de eerste plaats moest wijden, behoorde zij aan al haar kinderen zonder onderscheid. De Hanausche met de Nassausche, het gezin van de stiefdochter te Meurs even goed als het hof van de Oranje's te Breda, voor allen klopte gelijkelijk het moederhart, de moeder was overal bereid haar hulp te verlenen waar zij maar van nut kon zijn.

"Ik ben thans bij; mijn geliefde dochter (Anna) in Weilburg," schrijft zij de 4de Oct. 1560 aan de Prins, "die alle dagen verwacht dat onze Heere God haar een jong leven beschikt."

Tegelijk met deze dochter schonk ook een andere, Elizabeth van Solms-Braunfels, aan haar eersteling het levenslicht, zodat de moeder tussen beide kiezen moest. Maar twee jaren later is Braunfels aan de beurt. En als Gravin Anna van Bentheim, zoals wij gezien hebben, op het ogenblik van het vertrek te Dillenburg verschijnt, om opnemings voor haar dochter te vragen, dan wordt zij niet weggezonden, en ook niet de dochter teleurgesteld. Als echte praktische vrouw, weet Juliana beide belangen te verenigen. Zij neemt haar vriendin mede naar Braunfels en tussen de bedrijven door wordt daar de zaak besproken en de opnemings van het jonge meisje toegezegd.

In de zomer van dit jaar werden aan de Gravin van Nassau de baden te Spa voorgeschreven. De afstand van Dillenburg was groot en Graaf Jan maakte zich bezorgd hoe zijn moeder het in de vreemde hebben zou. Daags na haar vertrek schrijft hij aan Lodewijk: "Mijn lieve Vrouwe Moeder is gisteren op raad van Dr. Echter om haar graveel naar Spa gereisd. Daar men mij zegt dat die plaats niet ver van St. Vith gelegen is (ene heerlijkheid die aan Lodewijk toebehoorde) zo wil ik Uwellieve bij dezen vriendelijk in de gedachten brengen, haar van wild en andere benodigdheden te voorzien, zoals ik niet twijfel of Uwellieve uit zichzelf goede verzorging zal weten te doen."

Hij verzocht de broer ook zijn moeder omtrent een hangende familiezaak iets te berichten, daar de laatste bode van de Prins haar niets had weten te zeggen.

Het volgende jaar woedde aan de Rijn een pestziekte en het was moeilijk, wellicht ook niet geraden, te Keulen of Frankfurt inkopen te doen. Maar het gebruikelijke nieuwjaarsgeschenk aan de veelgeliefde moeder daarom achterwege te laten, dat wilden de kinderen niet, en een toeval bood hun een goede uitweg aan. Juliana was te Breda geweest en had bij haar terugkomst een *marterkop* geroemd, die zij, daar in 't bezit van haar nicht, de Gravin van Brederode, gezien had. Fluks wordt aan Lodewijk geschreven, 28 October 1564, of hij zo goed wil zijn hun een zodanige marterkop uit de Nederlanden te zenden. Misschien is de bewuste wel wat hoog in prijs, maar het is ook niet nodig dat hij met edelgesteenten bezet en kwistig geëmailleerd zij, een rijke vergulding is ook goed, als de broer maar zijn best doet er een te bezorgen.

Een brief van Juliana aan haar zoon Adolf uit dezelfde tijd moge hier in extenso zijn plaats vinden.

Wat ik uit moederlijke trouw liefderijks en goeds vermag, te allen tijde vooraf.
Welgeboren, innig geliefde Zoon, ik heb voor een goede poos een schrijven van U

bekomen, waarin ge mij Uw goede gezondheid hebt gemeld, hetwelk ik met genoegen gehoord heb, want ik had te voren gehoord dat gij ernstig ongesteld geweest waart. Al hebt gij mij daar niets van geschreven, mijn lieve dochter van Schwartzburg heeft mij doen weten dat ge door Gods goedheid weer in goede gezondheid zijt, waarvoor ik de almachtige God dank, en Hem bid U daarbij te behouden.

Ik kan U ook niet anders berichten dan dat wij Goddank al samen nog gezond zijn. De Heer moge ons in allen dele verder beschikken wat ons voor ziel en lichaam nuttig en goed is, en ons w voor alle kwaad bewaren.

Geliefde Zoon, ik vreze dat gij niet veel baar geld met U zult brengen, want het gerucht gaat, Uw koning zou gebrek lijden aan geld. Ik had wel gewenst dat de veldtocht U meer voordeel aangebracht zou hebben. Welaan, daar dit niet gebeurd is, zo hoop ik toch dat de goede God U deze reis ook tot geluk late gedijen en U weer gezond huiswaarts doe keren. Gij hebt mij in Uw schrijven gezegd dat ge mij reeds enige keren hadt geschreven. Toch zijn mij in werkelijkheid, sedert ik U het laatst gezien heb, niet meer dan twee brieven van U ter hand gekomen. Ik ben er mede tevreden, daar ik er uit gezien heb dat gij nog aan mij denkt. Welaan mijn geliefde Zoon, daar ik vermoed dat Uw broers U wel zullen geschreven hebben wat zij op de zitting die zij met mijn genadige Heer van Trier hielden, hebben uitgericht en hoe de zaken staan, zo wil ik U met mijn schrijven niet langer ophouden.

Gij hebt mij als Uw goede moeder die U gaarne te allen tijd moederlijke trouw en alles goeds bewijzen wil. Mijn lieve zoons vrouw heeft mij verzocht U haar vriendelijke groete en veel hartelijks en goeds te schrijven. Hetzelfde doet mijn lieve dochter van Weilburg. Evenzo verzoek ik U mijn hartelijk geliefden zoon, Graaf Gunther (van Schwartzburg) en zijn lieve broers alles goeds van mijnentwege te zeggen en mij ten hoogste in hun vriendschap aan te bevelen.

Wens U lang leven en gezonde dagen en houde u de Almachtigen God bevolen.

Dato Dillenburg de 2 Mei 1564.

Uw getrouwe moeder te allen tijd,
JULIANA, Gravin van Nassau, Weduwe.

Korte tijd na het schrijven van dezen brief vertrok Juliana naar de baden van Ems en vandaar uit had het bezoek te Breda plaats, waar zij hare nicht, de gemalin van Graaf Hendrik van Brederode ontmoette.

De bezwaren die de bezorgde Landgraaf van Hessen voorzien had, waren niet uitgebleven. De eerste maanden van het huwelijk van zijn kleindochter met de Prins van Oranje verliepen in genietingen en vermaken. Het paleis te Breda en vooral te Brussel had altijd voor iedereen opengestaan. Dit bleef de gewoonte. Bij de alom beminde Prins ging ieder die wilde, ongehinderd uit en in, en thans nog in 't bijzonder ieder die enige grief tegen de Regering had, of die in zaken van godsdienst op zijn bescherming hoopte. Want zolang Oranje uitwendig katholiek leefde, durfde men hem van Spaanse zijde niet te na komen.

"Wij zijn hier in Holland," schrijft Lodewijk aan zijn neef Albrecht van Schwarzburg, een jonger broer van Gunther, "wij zijn hier in Holland tegenwoordig een klein en goed gezelschap en hebben geen vreemden bij ons dan alleen 's Prinsen hofjonkers, zodat een ieder doet wat hem goeddunkt."

In de particuliere kapel van de Prinses werd door een Luthers prediker die zij uit Saksen had medegebracht, geregeld Lutherse dienst gehouden en ook door anderen. buiten de

hofhouding bijgewoond. Granvelle beklagde zich daarover bij de Prins, met bij voeging dat deze erediens alleen voor de Prinses toegestaan was. Maar de Prins wist het, volgens een katholiek tijdgenoot, in religiezaken zo handig aan te leggen, dat de slimsten er niet uit wijs werden; Luthers en hielden hem voor een Lutheraan en Katholiken voor een Katholiek, want hij ging dagelijks naar de mis met zijn vrouw en zijn dochter, die de ketterse leer van Luther volgden, zonder de schijn van ontevredenheid aan te nemen.

Deze dubbelzinnige houding, naar Oranje's mening door de politiek voorgeschreven, bracht voor een jeugdig, onvast gemoed grote gevaren mede. Het "kleine" gezelschap sloot waarschijnlijk wel de vreemden uit, maar bleef altijd nog talrijk genoeg. Daarbij kwam, dat de politiek veelal onder het uiterlijk vertoon van gastmalen behandeld werd, waarbij de wijn rijkelijk vloeide, en de gesprekken niet altijd door ernst of fijne toon uitmuntten. Anna was beweeglijk en prikkelbaar, doordrijvend wanneer zij eens haar zinnen op iets had gezet. De nieuwe omgeving waarin zij verplaatst was, de ongewone levenswijze brachten de schaduwzijden van haar karakter aan de dag. Reeds had de Prins aanleiding gevonden om ongewenste personen de deur te wijzen.

Spoedig begon Anna zich aan geestrijke dranken te buiten te gaan. Zelf door de tijdsomstandigheden tot meerdere ernst gestemd, trachtte de Prins zijn jonge gade tot het lezen van de Bijbel en goede boeken aan te manen. Maar het was te laat, ook de prediking werd hoe langs zo meer verzuimd. Er kwamen tijden dat Willems tegenwoordigheid in Brussel vereist werd, terwijl zijn hof te Breda bleef of wel dat onderhandelingen met de Protestantse vorsten in Duitsland hem over de grenzen riepen. Dan was Anna geheel aan zichzelf overgelaten en aan het gezelschap dergenen, die niet beter verlangden dan aan de machtige Prinses van Oranje het hof te maken.

Zo kwam het dat er in Holland, Brabant, ja eindelijk ook in Duitsland gefluisterd werd, en dat Juliana zich over het jonge huishouden ernstig bezorgd begon te maken. In het voorjaar van 1564 liet zij door haar zoon Jan aan Lodewijk vragen, waar zij na haar voorgenomen kuur te Ems de Prins het best zou aantreffen, want zij wilde hem dan met haar dochters en schoondochter bezoeken.

Omtrent dit bezoek is niets beschreven. Alleen weten wij dat Juliana haar schoondochter alleen vond. De Prins werd door ambtsplichten in Brussel gehouden en verkreeg slechts acht dagen verlof om zijn moeder vóór haar vertrek nog even te begroeten. Meer dan een voorbijgaande indruk werd er niet mede bewerkt, want in Juni van het volgende jaar moest Lodewijk getuigen dat de Prins en zijn omgeving geen raad meer wisten. De Prinses had nu met haar boze tong haar gemaal bij haar betrekkingen in Saksen en Hessen belasterd, en de Saksische maarschalk Hans Loser was overgekomen om de zaak op de plaats zelf te onderzoeken. De trouwe broer vatte zelf als bemiddelaar de pen op en deelde zijn inzichten mede aan de regerende Landgraaf Willem van Hessen, met wie hij bevriend was.

De Prins en de zijnen zagen geen middel meer ter verbetering, Loser zou wel berichten aan welke zijde de schuld lag, hoewel de Prinses dezen van zich af en op haar vijanden wilde wentelen, die volgens haar de Prins slechts leugens omtrent haar trachtten diets te maken. Toch had zij aan de Prins en aan Loser beloofd, zich voortaan zo te gedragen dat de Prins en haar verwanten er welgevallen aan hadden. Hij, Lodewijk, hoopte nog altijd dat ernstige vermaningen van invloed zouden zijn, en spoort de Landgraaf aan, daar hij hart voor de zaak toont te hebben, van zijn zijde ook zijn nicht tot het goede aan te manen. En eer er weer een jaar voorbij was schreef Graaf Jan; "Uwellieve (Lodewijk) kan lichtelijk begrijpen, dat onze Vrouwe moeder ten opzichte van de aangelegenheid van welke in Uw schrijven melding gemaakt wordt, met mijn heer de Prinse en U van gelijke

mening is, gelijk ik het ook ben, daar ik bij mijzelf er geen ander middel op vinden kan."

Wij moeten niet denken dat Juliana geheel in haar eigen en aangetrouwde kinderen opging. Al breidden de belangen van dezen zich telkens uit, zij hield nog liefde en deelneming over voor een wijder kring. Aan de Gravin-weduwe van Henneberg was het rustig bezit van haar erfenis, waarvoor Willem de Oude zich reeds in de bres gesteld had, nog niet verzekerd. Juliana liet de belangen van haar jongere zuster niet rusten, maar zocht haar de zaakkundige raad en invloed van Oranje te verwerven. Onder dagtekening van de 4den October 1562 zendt zij hem een antwoord dat hare zuster van de heren van Henneberg ontvangen heeft. Maar daar deze heren, welke de Prins wel kent, hun zaken zo weten op te sieren dat het een goed aanzien heeft, voegt zij er een uiteenzetting van Katharina's hand bij. Deze laat hem hartelijk danken, dat hij haar, als weduwe en aan hem verwant, wil helpen, en is bereid hem alle verdere inlichtingen te geven, wanneer hij die verlangt.

"Hartelijk geliefde Zoon!" heet het dan, "ik bid Uwellieve op het allervriendelijkst mijn zuster niet te verlaten, maar haar middelen en wegen te helpen bedenken, want ik voorzie wel dat de heer van Henneberg op de bruiloft van Schwartzburg (van haar dochter Katharina met Gunther de Strijdbare) komen zal. Wanneer men in rechten treedt, dan gaat er lange tijd mede heen. Dat valt mijn zuster zwaar, want Henneberg neemt haar dag aan dag geheel in. Ook wordt mijn zuster geraden, Henneberg voor Kreits of Stenden aan te klagen.

Mijn geliefde Zoon, zo vraag ik U dringend Uw trouwe raad mede te delen, wat mijn zuster het voordeligst zou zijn. Ik weet dat zij die in alles volgen zal. Duid het bid ik U niet ten kwade dat gij in deze aangelegenheid zo sterk betrokken wordt. Ik hoop dat Uwellieve een goed middel treffen zal, waardoor de zaak tot een vreedzaam en goed einde komt. Daaraan doet Uwellieve waarlijk een goed werk, want vele arme lieden zitten hierdoor in grote bekommernis. De Heer moge het ten beste besturen!"

De heren van Henneberg bleven zich weinig handelbaar betonen, maar zoveel werd bewerkt, dat Katharina . op haar schoon kasteel van Schwarza kon blijven. Zij droeg haar zuster en ,de haren een dankbare liefde toe, en verscheen, in weerwil van de verre afstand, bij elke gelegenheid onder de gasten te Dillenburg.

Ook voor haar jongste broer Christoffel, die zij na de dood van haar ouders als veertienjarige knaap tot zich genomen had, bleef de zoveel oudere zuster als een moeder zorgen.

"Geliefde Zuster en Vrouwe moeder," noemt hij haar wederkerig in zijn brieven. In 1561 bood zich de kans aan tot verkrijging van een proostdij in het bisdom Luik.

Graaf Lodewijk van Königstein en de Prins van Oranje wendden hun invloed aan, en Juliana was een deelnemende bemiddelaarster.

"Mijn waarde Lutz," schreef zij in Januari 1562, "men kan niet met Christoffel spreken alvorens er antwoord van de Prins komt, wij hebben de Prins de zaak gedeeltelijk geschreven, maar zó dat wanneer iemand anders de brief krijgt, hij er niet uit wijs kan worden, (hoe voorzichtig telkens wanneer er correspondentie met de Nederlanden gevoerd wordt), men weet te goed hoe het daar met het brieveengeheim geschapen staat. Wij hebben de Prins verzocht zijn hofmeester Wildberg hierheen te zenden. Met hem kan men de zaak bespreken en de Prins het rechte doen weten, ook van hem ongeveer 's Prinsen gevoelens vernemen.

Welaan, de Almachtige geve zijn zegen daartoe. Mijn lieve Broeder, ik denk zo

God wil, Dinsdag in Hanau te komen en hoop u daar te vinden. Intussen zend ik U hierbij het boek dat ik U beloofd heb, over de verklaring van Daniël", enz.

Vier weken later liet Juliana haar broers weten dat de Prins in Keulen verwacht werd en Graaf Jan hem daarheen tegemoet gereisd was; zij mochten zich bereid houden om wanneer hij in Dillenburg of Siegen mocht komen, hem daar te komen spreken. Oranje verscheen echter niet zelf in Keulen, maar zond Wildberg, die van alles op de hoogte was. En nu beijverde Juliana zich, om, hetzij in Hanau waar in Maart een familieraad over de zaken van de overleden vorst zou gehouden worden, hetzij op een andere plaats, een ontmoeting van de belanghebbenden te bewerken. Dan zou Lodewijk ook kunnen vernemen, of zijn voorstel, om de voorspraak van de Hertog van Gulik en de Graaf van Neuenahr te vragen, gedeeld werd. Men moest toch niets doen dat de zaak in kwestie kon schaden. "Overleg alles wel te voren," zo besloot Juliana een schrijven aan Lodewijk uit Siegen de 8^e Maart, "ik doe als een zorgelijke Martha, hoop dat gij het mij niet ten kwade duidt, en beveel U en de Uwen in de hoede des Almachtigen."

Doch het meest arbeidde Juliana aan de zozeer geschokte verstandhouding tussen haar andere broers. Het bleef nog altijd dezelfde toestand. Hendrik, die intussen gehuwd was, beriep zich op zijn rechtsgelijkheid met de andere kinderen van Graaf Botho, nu hij door zijn veranderde gezindheid en omstandigheden de bijzondere baten, uit geestelijke goederen afkomstig, verloren had. Albrecht betwistte hem die aanspraak en maakte zich bovendien toornig op de broers die zich Hendriks aanspraken gunstig gezind toonden. Een brief uit Dillenburg geschreven geeft uiting aan het zusterlijk gemoed.

Hartelijk geliefde Broeder!

Ik ben te weten gekomen, hoe gij met mijn innig geliefde broers Lodewijk en Christoffel in onenigheid zoudt verkeren; hetwelk ik in waarheid met een bezwaard gemoed gehoord heb, want ik kan bij mijzelf niet anders besluiten dan dat U allen te hamen een verderf aan ziel en lichaam daaruit overkomen moet, hetwelk mij als uw liefhebbende zuster in mijn hart pijn doet. Het is mij leed, dat ik de dag moet beleven dat de oude Stolbergsche stam in zulk een verderf en verachting komt. Wanneer gij echter als broers in enigheid met elkaar leeft, en uwe harten tot elkaar 'gezind zijn, gelijk billijkerwijze getrouwe broers gezind behoort te zijn, voed ik geen twijfel of God de barmhartige zal Zijn toorn van ulieden afwenden en ulieden van alle bezwaren door goede middelen verlossen. Wanneer gijlieden echter zo tegenover elkaar voortgaat, vrees ik dat het een slecht einde nemen zal. God almachtig moge Uwe harten verlichten en de broederlijke liefde in U opwekken. Zo is derhalve mijn vriendelijke bede dat gijlieden, om uwer ziele zaligheid en om de schade aan land en luden, U laat bewegen en U jegens elkaar tot rechten vrede en enigheid wilt schikken. Want waarlijk, zo gijlieden in dezen haat vol- hardt, zo kunt gij niet zalig worden.

Ach! mijn hartelijk geliefde broer! het eeuwige te verliezen is zwaar, neem het toch ter harte. Ik verzoek U zeer vriendelijk dit mijn schrijven niet kwalijk te nemen en het alzo op te vatten, dat de zusterlijke liefde en trouw die ik U toedraag, welker welvaren aan ziel en lichaam ik gaarne zien zou, mij daartoe beweegt. Waarin ik U dienst en genoegen kan bewijzen, zult gij mij altijd bereid vinden, wens U hierbij veel gelukkige, gezonde dagen en blijf U de almachtige God aanbevelen.

Dillenburg, 14 Maart 1563.

Welk een brief vol innige zusterlijke liefde! En toch geraakte de oude Stolbergsche stam door deze zaak nog meer in verderf en minachting. In October van datzelfde jaar reisde Hendrik van Stolberg naar het voorvaderlijk Slot te Wernigerode en zond zijn stalknecht vooruit om het nachtverblijf voor hem in gereedheid te brengen. Hoe was hij verbaasd, toen hem door de Slotvoogd de toegang geweigerd werd; daar hij geen vreemde binnen mocht laten. Het was reeds avond, en de Stolbergsche gravenzoon was genoodzaakt ten aanzien van de ganse stad zijn paard te wenden en in de proostdij van Dardesheim een onderkomen te zoeken. 's Anderen daags protesteerde hij tegen de slotvoogd Von van de Heide over de belediging hem aangedaan, en vernam dat de beambte niet anders dan op uitdrukkelijk bevel zijns broers gehandeld had.

Het volgend jaar doet Anna, de oudste zuster van de Stolbergen, opnieuw een poging en schrijft daarbij; "God geve dat ik u allen samen weer tot eendracht zie komen en alle moeilijkheden afgewend, tot voorspoed en zegen in alle dingen." maar ook haar gelukte het niet.

Als de jachttijd terugkeert, die de grafelijke ridders naar de bossen van het Hartz-gebergte lokt, verbiedt Albrecht de Raad en de burgers van de stad Stolberg ten strengste enigen jachtdienst aan zijn broer Hendrik te verlenen. Alleen Graaf Lodewijk persoonlijk zullen zij ter wille zijn. Op andere tijden zoekt hij ook met dezen krakeel. Met welk recht hij zijn ouderen broers de gehoorzaamheid van de Hartz-bewoners ontzegt, is moeilijk te verklaren. Wij zullen hier wel aan de macht van ,den sterkste, of eigenlijk van degene die de hoogste toon voert, te denken hebben.

Zoals het met een opvliegend heer als Albrecht George gewoonlijk gaat, de verhouding wisselde gedurig af, nu eens ten kwade dan weer ten goede. Van een betere periode getuigt een brief van Juliana aan haar broer Lodewijk.

Hartelijk geliefde Broeder!

Met innige vreugde heb ik van uw aller gezondheid gehoord, laat U van 's gelijke omtrent ons allen weten. De Heer moge ons allen in allen dele ook verder goedgunstig bewaren. Mijn lieve Broer, gelijk gij schrijft dat gij verlangt mij weer eens te zien, zo is het onmogelijk dat uw begeerte zo sterk is als de mijne. Gij moogt het in waarheid aannemen dat ik nooit beter tevreden ben dan wanneer ik bij U kan zijn. Heb daarom geen vrees, wanneer God niet een ernstige verhindering toezendt, dat ik, wanneer mijn lieve nicht bruiloft viert en ik daarop genodigd wordt, weg zal blijven. Zeer gaarne zoude ik bericht omtrent uw Stolbergsche zaken vernemen zoveel het zich doen laat, daar ik met innige vreugde vernomen heb, dat gij en mijn broer Albrecht met elkaar verzoend zijt.

De eeuwige God verlene zijn genade, dat het duurzaam zij, en de broederlijke liefde van dag tot dag bij ulieden toeneme! Welaan de Heer brenge ons met blijdschap tot elkaar, en geve U voorspoed in alles waarin gij het behoeft. Ik kan U niet langer schrijven, want vandaag vertrekken wij weer van Beilstein naar Dillenburg; en gij weet hoe ons vrouwen daarbij de handen niet ledig zijn.

Bij dezen biedt mijn lieve zoons vrouw U haar groete en veel vriendelijks en goeds. Zo wens ik U ook veel gelukkige, gezonde dagen en alles wat U en de uwen dienstig en goed is; bevele U allen de getrouwen God in zijn heilige bewaring.

Datum Beilstein de 27sten Juli 1566.

Enige jaren later was de vete weer even hevig als ooit uitgebroken, en verheugde Juliana zich onder afbidding van Gods zegen, dat Keizer Maximiliaan zelf tussenbeide kwam.

HOOFDSTUK 4.

Vluchtelingen op Dillenburg.

Zoals uit het vorige hoofdstuk blijkt, was het bezit van de Dillenburgsche Nassaus vermeerderd met Beilstein, dat na het kinderloos overlijden van de ouden Graaf Jan, in 1561 aan hen gekomen was. Elke aanwinst in hun vermogen zou thans een ongedacht gebruik vinden dat aan de algemene zaak van vrijheid en geweten ten goede kwam.

In de Nederlanden was het van kwaad tot erger gegaan. **Granvelle en Oranje** stonden tegenover elkaar als de beide polen van het staatsbegrip. Voor de een was de macht en grootheid van zijn koning het één waaraan hij dacht en waarvoor hij leefde, voor de ander was er een nieuwe tijd aangebroken, waarin de macht van de vorsten wortelde in de bloei van de volken en de ware staatsmanswijsheid daarin bestond, gelijk hij het eens aan zijn mede- edelen zei, zich aan de spits van de beweging te stellen en de stroom in- goede bedding te leiden. Deze beide beginselen voerden een strijd om het bestaan. Zij konden elkaar niet verdragen, zij stieten elkaar noodwendig uit. En de beide mannen, in wie zij zich hadden belichaamd, moesten wel tegenstanders, straks openlijke vijanden worden. Het hielp niet of Granvelle al trots was op de veelbelovende jongeling, die hij nog meer dan zijn broer tot staatsman had helpen vormen. Het baatte niet, of Oranje van zijn kant al met dankbare verering tot zijn leermeester opzag. Hun brieven mochten tot in 1562 de ouden toon van vriendschap en hoogachting behouden, de kloof was toch reeds in 1560 of 1561 te bespeuren geweest, en zou gaandeweg telkens broer en dieper worden.

Met klimmende bezorgdheid zag de Prins de ijzeren hand van Filips op de Nederlanden drukken en hij liet niets onbeproefd om zijn natuurlijke bondgenoten, de Duitse Protestantse vorsten tot handelen te bewegen. In de herfst van 1562 zien wij hem, zonder de bevalling van zijn vrouw af te wachten, zonder zelfs het vereiste verlof van de Landvoogdes te hebben bekomen, in allerijl naar Frankfort reizen.

De aanleiding tot die reis was gewichtig genoeg. Filips had in Frankrijk de partij van de Guises tegen de Huguenoten gesteund. Aanvankelijk had hij troepen uit de Nederlanden naar Frankrijk willen zenden, maar Granvelle had hem beduid, dat hier niet aan te denken viel, en de steun was niet in levende strijdkrachten maar in geld geschonken.

Maar ook in Duitsland was groot misnoegen er door ontstaan, en toen de Duitse vorsten in groten getale bijeen kwamen om Aartshertog Maximiliaan, de zoon van Keizer Ferdinand, tot Rooms koning te verheffen, vond Filips het geraden, de Hertog van Aerschot naar Frankfort te zenden. Hij moest de vorsten verklaren, dat de hulp aan de Guises verleend van bloot staatkundige aard was en met de godsdienst slechts toevalligerwijze iets te maken had. Oranje was er echter bij en stelde de onwaarheid dezer verklaringen duidelijk in het licht.

Inzonderheid onderhield hij zich ernstig met Landgraaf Willem van Hessen, en maakte hem op het dreigend gevaar ook voor Duitsland opmerkzaam, wanneer de Spaanse tirannie niet gestuit werd. "De Prins meent," schreef de Landgraaf om dezen tijd aan zijn vader, "dat het niet ondienstig ware die van Aerschot duchtig onder de ogen te brengen, dat in de Nederlanden met diegenen die van onze religie zijn, zo slecht gehandeld wordt." Van die tijd af ontspon zich tussen Kassel en Breda een drukke wisseling van brieven die bijna wekelijks door boden werden overgebracht.

In December vinden wij Oranje en ook Lodewijk bij hunne moeder in Dillenburg. De onderhandelingen met de vorsten hielden de eerste nog tot in Maart 1563 in Duitsland, toen moest hij langs de kortste weg naar de Nederlanden teruggaan.

"De Prins heeft zijn weg van Frankfort niet weer hierheen genomen," schreef zijn moeder en verklaart daarmee de reden dat zij omtrent familieaangelegenheden in 't duister is gebleven, en nu de lange weg van briefschrijven heeft moeten inslaan. Velerlei bemoeiingen wachtten de Prins bij zijn terugkomst, en het was goed dat hij een ijverig en geestdriftvol medestander in zijn, broer Lodewijk bezat. Het hart des vromen jongeling klopte hoog bij het ontwakende leven dat hij meende rondom zich te bespeuren. Zelfs door de bedenkelijke vormen heen die de volksbeweging niet zelden aannam, zag hij met zijn moeder op de bodem "Gods werk dat zijn gang gaat, zodat geen ophangen of verdrinken helpt."

Aan dezelfde vriend, de Landgraaf van Hessen, stortte hij in de zomer van dat jaar de vreugde van zijn hart uit over het toenemend geestelijk leven onder de edelen.

"De Almachtige verlene aan deze heren Zijn Heilige Geest, opdat zij voort mogen gaan gelijk zij thans gezind zijn; Uwe Doorluchtigheid kan niet geloven, hoe onze goede God met zijn waarheid onder hen werkt, dat zij zelf niet weten hoe zij aan de dingen komen."

Onder de groten zowel als onder de kleinen is de invloed van het Goddelijk Woord zichtbaar.

De arbeid die op Lodewijk omtrent deze tijd neerkwam, leren wij het best uit een brief aan zijn boezemvriend Albrecht van Schwartzburg kennen. Met de jongere broers en zusters van Gunther was hij als knaap in de innigste verstandhouding opgegroeid.

Zijn "trouwe neef en krijgsmakker" Albrecht, zou later, als Lodewijk zelf reeds niet meer onder de levenden telde, de man van zijn zuster Juliana worden.

Oranje's broer schrijft hem thans: "Ik heb hier zo veel te bezorgen, dat ik nog in geen veertien dagen weg kan komen. Verontschuld mij bij mijn besten Willem en Hans, want het is mij niet mogelijk hun ook te schrijven. Deze is van de middag reeds de achtste brief die ik schrijf. Verzeker uwe zusters en in 't bijzonder mijn lieve jonkvrouw Lysken van mijn onderdanigen dienst."

Jonkvrouw Lysken, Graaf Albrechts jongste zuster Elisabeth, is de enige, die in dezen en andere brieven wordt genoemd, en de vele drukten verhinderen niet dat die naam dikwijls voorkomt. "Wat het suikermondje aanbelangt, zo zeg het mijn dienst uit 's harten grond."

Drie jaren jonger dan haar vurige aanbieder, toonde zich Elisabeth niet ongevoelig voor zijn betuigingen en werd haar broer wederkerig door haar met groeten aan de vriend en bloedverwant belast. Tot enig besluit schijnt het nooit gekomen te zijn. Om deze zelfde tijd werd zelfs ten behoeve van Lodewijk omtrent een verbintenis met een rijke erfdochter uit het huis van Rittberg onderhandeld, die evenwel om de jeugd van de laatste afsprong.

De onrust van de tijden, de zaak die hem boven alles ging namen hem spoedig geheel in beslag, en eerst twee jaren nadat hij zijn leven in de ongelijke kamp ten offer had gebracht, schonk Elisabeth van Schwartzburg haar hand aan de Graaf van Oldenburg.

Lodewijks opgewekte aard, zijn gemoedelijke wijze van spreken gaven hem grote invloed bij zijn tijdgenoten. Waar de oudere broer de zaken van alle kanten bezag, daar ging de jongere moedig, soms overmoedig op het einddoel af. In onwrikbare broederliefde aan elkaar verbonden, vulden hun beste eigenschappen elkaar aan.

Ook Graaf Jan moest de broer eens vermanen, dat hij zich niet, door zijn Godsbetrouwen genoopt, onnodig voor anderen in gevaar mocht begeven.

Lodewijk zelf voelt wel, dat het geloof geen tovermiddel is, waarop men zich overmoedig of lijdelijk mag verlaten. Als hij in November 1564 aan de Landgraaf schrijft, "dat God

Zijn macht aan de tegenstanders tonen zal en hen in hun eigen strikken weet te vangen, dan voegt hij er waarschuwend aan toe, dat Kardinaal Granvelle en zijn aanhang er genoeg in scheppen te zien hoe in het gehele Duitse Rijk geen Vorst het met zijn buurman eens is."

Persoonlijke belangen, politieke onenigheid, kerkelijke twisten tussen Gereformeerden en Luthersen, tussen Luthersen en Weerdopers, dat alles bracht tweespalt in het kamp van de Protestantse vorsten. Wel verre van zich tot bestrijding van de algemenen vijand aaneen te sluiten, trok de een zich in vadsige onverschilligheid, de ander in mokkend ongenoegen terug. Het werd er niet beter op, toen Maximiliaan II in 1564 zijn vader, Keizer Ferdinand opvolgde. Goedgezind, maar besluiteloos, wist hij niet met krachtige hand de regering aan te vatten, noch ook de invloed van zijn keizerlijk woord, waarmee hij zoveel goed had kunnen doen, op het rechte ogenblik in de weegschaal te leggen.

Het werd Oranje hoe langs zo duidelijker, dat hij van Duitsland niets te hopen had, dat het doel van zijn huwelijk met **Anna van Saksen** langs die weg niet bereikt zou worden. En wel moest hem dit bitter vallen, bij al het huiselijk leed uit deze verbintenis ontstaan. Er was in gans Duitsland slechts één plek, waar hij op hulp en steun kon rekenen. Die plek was Dillenburg, waar zijn moeder één lijn met hem trok, en haar krachtig geloof al de haren met moed en volharding bezielde.

Meer en meer trok het hart des zoons tot dat van de moeder. In December 1564 werd hij verblijd door de geboorte van een zoon, aan wie hij de naam van **Maurits** gaf. Twee jaren vroeger, tijdens zijn reis naar Frankfort, was Anna te Brussel van een dochter bevallen. De Prins had destijds Filips' toorn opgewekt door de beide Keurvorsten van Saksen en Brandenburg tot peters te nodigen. Het kind echter, ontijdig geboren, leefde slechts enige dagen, ontving de nooddoop door Anna's Lutherse Kapelaan, terwijl na het overlijden de gebruikelijke plechtigheden naar Rooms-Katholieke wijze in de St. Gudule-Kerk werden verricht.

Thans, niet tevreden met die naam, die aan de grootvader van de jonggeborene herinnerde, nodigde hij als doopgetuigen van zijn kant zijn moeder en zijn schoonzuster Elisabeth, en van Anna's zijde de Keurvorst van Saksen en de ouden Landgraaf Filips van Hessen. Beide vorsten lieten zich door gezanten vertegenwoordigen. Ook Juliana achtte de reis in het wintergetijde te ver, en schreef zulks in een brief vol moederlijke tederheid.

Hartelijk geliefde Heer Zoon!

Het schrijven dat gij de 12 Jan. aan mij hebt gericht, om mij de doop van Uw lieve kleine zoon en ook wie getuigen zullen zijn mede te delen, heb ik gelezen en van de inhoud kennis genomen. Ik hoop dat de handeling ter ere Gods volbracht moge worden en een vroom christen uit de lieve jongen moge groeien, daar gij vreugde en blijdschap van moogt beleven; wens u ook geluk, daartoe en tot alles waarin het u van node is. God almachtig verlene zijn genade dat deze doop met blijdschap volbracht worde.

Ik heb mijn lieve zoons vrouw uw wens te kennen gegeven, dat haar Wellieve en ik bij gemelde doop verschijnen zouden en genoeglijk met de andere getuigen bijeen zijn.

Mijn innig geliefde Zoon, gij zult ons genoeg kennen, dat het ons een bijzondere vreugde zou wezen Uwellieve in deze genoeg te doen, en bij het aangename gezelschap tegenwoordig te zijn. Maar de weg is te ver en bij dit weer moeilijk te bereizen. Derhalve verzoeken wij U ons te verontschuldigen, want onze harten zijn werkelijk bij U. Mijn lieve zoons vrouw biedt U haar vriendelijke groete en beiden wensen wij U en al uw geliefden een gelukzalig nieuwjaar en alles wat U

en hun naar ziel en lichaam goed en dienstig is. De Almachtige moge U al samen altoos in zijn Goddelijke bewaring houden.

Ik kan niet onvermeld laten dat de Almachtige mijn lieve dochter van Solms heden voor acht dagen een zoontje beschikt heeft. Het gaat met moeder en kind naar omstandigheden goed, de Heer geve verder voorspoed!

Dillenburg, 19 Jan. 1565.

Op welk een tedere toon wijst de moeder de uitnodiging van haar zoon af! Hoe graag zoude zij aan zijn verlangen voldaan en de doop van haar kleinzoon bijgewoond hebben! Maar al spreekt zij van niets anders dan het seizoen en de slechte wegen, door haar kinderen weten wij dat het onverantwoordelijk voor haar zou geweest zijn zich aan de reis te wagen.

De 14den, dus vijf dagen te voren, had Jan aan zijn broeder Lodewijk geschreven; "Onze Vrouwe moeder heeft onlangs een zonderlingen en hevige aanval van ongesteldheid gehad, waarover wij allen zeer bezorgd zijn geweest. Wij hebben er ons tegenover haar niet in mogen moeien, want zij is hard op zich zelf geweest en heeft niet kiek willen zijn. De mond heeft haar echter langer dan veertien dagen scheef gestaan, zodat zij ook slecht spreken kon. Uwellieve moge het bij haar onvermeld laten."

De plechtigheid had dus te Breda plaats, zonder dat een van de genodigde getuigen erbij tegenwoordig was. De Lutherse doopsbediening had genoeg van de oude kerk overgehouden, dat de Prins niet voor moeilijkheden behoefde te vrezen. Zelfs werd om deze tijd een voorbijgaande poging beproefd om niet alleen Lutherse en Gereformeerde met elkaar, maar ook beiden met de Rooms-katholieke kerk te verzoenen. De houding van de laatste zou elk streven in die richting verijdelen.

Het concilie van Trente was in 1564 gesloten na met lange tussenpozen gedurende achttien jaren gezeten te hebben. De besluiten aangaande kerkleer en kerkucht, waartoe het gekomen was, waren aan de katholieke vorsten gezonden, en de Koning van Spanje verlangde, gelijk te verwachten was, dat zij in de Nederlanden zouden worden afgekondigd. De Raad van State meende echter dat ze in meer dan één punt streden met de rechten des volks, en er werd besloten Egmond naar Madrid te zenden, om de Koning dit belang en nog andere bezwaren en wensen van de edelen persoonlijk voor te leggen. Het baatte hun toch niet, dat Granvelle al in Maart van dit jaar was heengegaan, zolang Filips bij zijn oude stelsel bleef volharden.

Bij deze gelegenheid sprak Oranje zich in de **Raad van State** uit, zoals hij nog nooit gedaan had. Het is tijd, zei hij, ronduit te zeggen wat ons op het hart ligt en niet langer de dingen te verbloemen, want het land kan niet langer in de toestand blijven waarin het verkeert De Koning dwaalt, als hij meent, dat Nederland, te midden van landen waar godsdienstvrijheid bestaat, op de duur de bloedige plakaten verdragen kan; evenals elders zal men verplicht zijn, hier veel oogluikend toe te staan. *En hoezeer ik aan het katholiek geloof gehecht ben, ik kan niet goedkeuren, dat vorsten over het geweten hunner onderdanen willen heersen, en hun de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen.*

Deze rede, die ettelijke uren innam, maakte een geweldigen indruk. Viglius kreeg er een beroerte van. De strijd tegen de Inquisitie, het beginsel van gewetensvrijheid, was nog nooit zo onomwonden uitgesproken. Egmont ging naar Spanje en kwam met de schoonste beloften van 's Koningswege terug. Maar het bleek al spoedig hoe Filips de ijdele Graaf

geveleid en misleid had.

In October 1565 kwamen de bekende brieven uit Segovia, die geen twijfel aangaande zijn bedoeling toelieten. De Nederlandse edelen tastten nu ook door.

In December werd het compromis getekend en de 5^e April van het volgende jaar kon men een langen stoet van driehonderd Edelen, door Hendrik van Brederode en Lodewijk van Nassau arm in arm voorgedaan, zich zien voortbewegen in de receptiezaal van de Landvoogdes om haar een smeekschrift te overhandigen.

"Laat Uwe Hoogheid zich niet verontrusten," had - Barlaimont gezegd, *"het zijn maar Geuzen?"* maar Margaretha voelde maar al te goed dat achter die *adellijke bedelaars* een geheel volk stond, dat voor de zaak die het. gold alles zou overhebben.

Prins Willem nam aan deze aanbieding geen deel. Als Stadhouders des Konings in Holland, Zeeland en Utrecht, was hij niet geheel vrij, maar bovendien, de Edelen die het verbond gesloten hadden, begaven zich zijns inziens op een gevaarlijke weg, aan de ene kant met te veel geweld, aan de anderen met te ijdel vertoon. Hij had krachtiger, en tegelijk ernstiger willen optreden. Maar hij kon Egmont niet overtuigen en zonder de populaire, invloedrijke Graaf gevoelde hij zich niet sterk genoeg. Dus onthield hij zich van deelneming en sprak alleen zijn inzichten uit waar die gevraagd werden.

Lodewijk van Nassau was door geen openbare betrekkingen gebonden en stortte zich geheel in de beweging. Hij bewerkte de bijeenkomsten, en het smeekschrift aan de landvoogdes was door hem opgesteld.

De tijd zou spoedig doen zien, hoe weinig het uit kon werken. Margaretha nam het zeer welwillend aan, beloofde zoveel mogelijk aan de uitgesproken grieven tegemoet te komen, maar moest wel de eindbeslissing aan de Koning overlaten. Onder het volk verspreidde zich echter het gerucht, dat de Landvoogdes vrijheid van godsdienst geschonken had. Vol blijdschap over de verandering, vol begeerte naar het Woord van het Evangelie stroomden de scharen op het vrije veld buiten de poorten samen, tot de zogenaamde hagepreken. Toen de werkelijkheid niet aan hun verwachting beantwoordde, achtten zij zich bedrogen en gingen zij gewapend ter prediking.

Eindelijk, tot het uiterste getergd, in zijn heiligste overtuigingen gekrenkt, geërgerd over de onzinnige, onschriftuurlijke plechtigheden van de kerk, brak het volk in de Beeldenstorm los, die vooral de 19 Augustus 1566 te Antwerpen grote verhoudingen aannam.

De opwelling van een enkel ogenblik werd door lange tijden van naberouw geboet. Filips was woedend toen hij het hoorde. Alle hoop op een vergelijk met de regering verviel. Er was, volgens de Prins van Oranje, slechts één weg te volgen. Men moest de Staten-Generaal bijeenroepen, zich troepen verschaffen, ten einde de gestelde voorwaarden kracht bij te zetten, en dan, als partij tegenover partij, met de Koning onderhandelen. Egmont echter keerde zich hoe langer zo meer van de volkszaak af, en Oranje zag geen kans zonder zijn medewerking te handelen. Hij hield daarom de middenweg, die op niets moest uitlopen. Zijn toestand was verre van benijdenswaard. De katholieke edelen waren natuurlijk door de Beeldenstorm afgeschrikt, maar ook zijn beste vrienden lieten hem alleen. En de Duitse vorsten wilden niets meer van de Nederlanden weten. De Prins bracht de zomer door in drukke briefwisseling met zijn Duitse vrienden, waarin hij trachtte hun de oorzaken van de beweging te verklaren en hen milder voor het Calvinisme te stemmen.

Het volk daarentegen begreep Oranje's voorzichtigheid niet en ging zijn eigen gang. Tegenover de pogingen van Lodewijk en Jan van Nassau die dezen zomer ook in de

Nederlanden vertoefde, om de aanhangers van de Hervorming tot elkaar te brengen, kwam een Synode in October te Antwerpen bijeen, en nam onder voorzitterschap van **Marnix van St. Aldegonde** de Gereformeerde leer als landsbelijdenis aan.

Wij hebben de gebeurtenissen in de Nederlanden in korte trekken moeten herinneren, om ons het leven van de moeder van de jonge Nassau's recht te kunnen voorstellen. Met levendige belangstelling, niet vrij van bezorgdheid, volgde zij hun gangen. Wij weten, hoe zij de gevaren van hun verkeer te midden van het weelderige, ongebonden leven in Brussel doorzag. Wij hebben gezien hoe zij twee jaren tevoren geweigerd had de Graaf van Brederode op Dillenburg te ontvangen. Op de tijding van de beeldenstorm neemt Juliana de pen, om een moederlijk woord tot Lodewijk te richten.

Welgeboren, hartelijk geliefde Zoon!

Met een bezwaard gemoed heb ik gehoord, welke moeilijke en gevaarlijke zaken zich tegenwoordig bij U hebben voorgedaan. De H. Drievuldigheid beschutte en bescherm U, dat gij niets raadt of verricht dat tegen Gods Woord of Uwer ziele zaligheid is, of ook land en luiden tot nadeel strekken mocht, en dat mensenwijsheid en goeddunken U niet vervoeren; daarentegen, dat gij met alle naarstigheid Uw hemelse Vader om Zijn H. Geest bidt Uwe harten te verlichten, ten einde gij zoveel in U is Zijn Goddelijk Woord bevordert en niet tegenwerkt, en in alle ding het eeuwige boven het tijdelijke stellen moogt. Want deze dingen kunnen zonder de H. Geest niet volvoerd worden. Daartoe wordt bidden ten zeerste vereist, want de boze geest zal niet rusten.

Daarom smee ik U, mijn innig geliefde zoon, in Gods vreze te leven, opdat U de vijand niet haastig overvalle. Ach hoe bezwaard is mijn gemoed! hoe grote bezorgdheid draag ik om Uwentwil! Voor hetgeen ik met bidden kan uitrichten zal de meest mogelijke ijver niet gespaard worden. De barmhartige God bestiere het alles tot een zalig en goed einde. Hij moge hen die het christelijk en goed menen, nimmer verlaten en U allen voor onheil behoeden.

Zoveel datgene betreft hetwelk gij van de gewezen schoolmeester van mijn zoon Hendrik bekomen hebt, en mij volgens Uw schrijven hebt toegezonden, zo is mij nog niets ter hand gekomen. Mij is bericht dat mijn dochters Juliana en Magdalena het bij zich zouden hebben. Zij zijn nog niet aangekomen. Het verwondert mij dat zij zolang uitblijven, want sedert zij vertrokken zijn heb ik nog geen tijding van haar gehad; hoop echter elke dag dat zij komen. God geve haar voorspoed!

Hartelijk geliefde Zoon! ik zend U hierbij een kort gebed, en verzoek U het elke dag te bidden, en de barmhartigen God in al Uw zaken aan te roepen, dat Hij U voor alle boos werk behoede en U leide op de weg die Hem welbehagelijk is. (... is onleesbaar) ... van harte, zo verlaat hij U ... een goeden gelukkigen tijd en alles wat ... dienstig en goed is beschikken en U in Zijn Goddelijke bescherming te allen tijde bewaren. Ik wil ook naarstig voor U bidden, laat gij mede het gebed niet na.

Dillenburg den laatsten Augustus 1566.

Men verhaalt dat Lodewijk het gebed, hem door zijn moeder gezonden, in zijn helm verborg en het levenslang bij zich bleef dragen.

Niet minder dan zes zonen en schoonzonen van Juliana waren door de beeldstormerij in gevaar gebracht.

Jan van Nassau noemt ze in een schrijven dat hij de 14de November uit 's Heerenberg aan zijn broer Adolf richtte. Graaf Koenraad van Solms en hij zelf staan gereed, naar Utrecht te vertrekken. Het is een wonderlijke toestand in de Nederlanden, veroorzaakt door de religie en allerhande oproer daarmee verbonden.

"Inzonderheid staan mijn Heere de Prins, onzen broer Graaf Lodewijk, die van Den Berg en van Neuenahr groot gevaar en schade te vrezen, meer dan zich thans aan de pen laat toevertrouwen. Uwellieve moge alle goede vrienden van ons groeten, en ons hier in de vreemde, bijzonder onze Vrouwe Moeder, die zeer daarnaar verlangt, van Uw weervaren berichten, zolang gij niet zelf komen kunt."

Wij hebben dus Juliana op dit ogenblik ook in Gelderland bij haar dochter Maria te zoeken, in welker ras aangroeiend gezin de moederlijke hulp altoos welkom was. Haar jongere dochters waren te Vianen op een bezoek aan de Graaf en Gravin van Brederode. Oranje gaf de hoop op bemiddeling niet op. die gehelen winter van 1566 op 1567 vertoonde hij zich weinig in Brussel, maar bleef in levendige briefwisseling met de Landvoogdes. In Maart 1567 begaf hij zich op haar dringend verlangen naar het oproerig Antwerpen en wist daar de rust te herstellen. Dat was de laatste dienst die hij de regering bewees.

De Hertog van Alva was in aantocht. Zijn persoon en zijn lastbrief beide waren genoegzaam bekend. De Prins zag maar al te goed dat in de Nederlanden voor hem geen plaats meer was. De nieuwe eed door Filips gevorderd wilde hij niet afleggen. Hij legde in brieven aan de Koning en aan de Landvoogdes zijn ambten neer en verliet de 22^e April met zijn gezin Breda om over Grave en Kleef naar Duitsland de wijk te nemen.

Hij ondervond grotere tegenstand bij zijn gemalin. Zij die vroeger over het onchristelijke, trouweloze volk, waar het niet bij uit te houden was, geklaagd had, weigerde nu lange tijd haar echtgenoot te vergezellen. Zij had geen hart voor de grote vragen van de tijd, en het leven sedert haar huwelijk door haar geleid behaagde haar; zij wist hoe de levenswijze in Duitsland in gemak en weelde bij de Nederlandse ten achter stond.

Maar Oranje kon haar niet met een goed geweten in het onrustige land achterlaten. Trok hij zich terug dan moest hij, met het oog op de onbekende toekomst die hij tegenging, zijn gezin en zoveel mogelijk wat hij aan roerend goed bezat meenemen.

Zijn zoon Filips Willem liet hij voorlopig aan zijn studiën te Leuven, in het gezelschap van zijn neef Hendrik van Stolberg en onder de hoede van de trouwen Wildberg. Maar zijn elfjarig dochttertje, sedert twee jaren aan het hof te Brussel en in hoge gunst bij de Landvoogdes, wenste hij bij zich te hebben. Hij schreef aan Margaretha, dat zijn moeder begeerde haar kleindochter nog eenmaal voor haar dood te zien. De Hertogin stond het verzoek met grote welwillendheid toe. Mocht de jonge Prinses later terug willen keren, dan zou zij haar dezelfde genegenheid Van vroeger bewijzen. Had Margaretha een vermoeden van de waarheid, n vond zij het geraden, bij haar eigen onzekere toekomst, haar jonge edeldame goedschiks aan de vader af te staan, nu zij het met zulk een goede schijn van reden doen kon?

Hoe het zij, Maria van Oranje had van die tijd af haar eigen appartement, een woonvertrek met drie kamers, te Dillenburg. Het duurde lang eer de kansen gekeerd waren en zij naar haar geboorteland kon teruggaan.

Na een kort oponthoud in het Nassausch paleis te Keulen, kwam de Prins van Oranje de 7^e Mei 1567 te Dillenburg aan. Hij bracht, behalve zijn gezin, een gevolg mede van honderd zeventig personen, die met hem de vaderlandse bodem waren ontvlucht.

Van Dillenburg schreef hij in de tweede helft van Mei aan zijn zwager Schwartzburg, dat hij zich met gade en hofgezin tot zijn moeder en broer begeven had; de arme christenen in de Nederlanden werden om van de religie wille jammerlijk vervolgd; de regering wilde geen anderen dan de paapse godsdienst dulden.

"God Almachtig moge dit gevaarlijk voornemen, naar Zijn Goddelijke macht en wijsheid, tot welzijn van de gehele christenheid wenden en besturen."

Hoe moet het Juliana's zoon te moede zijn geweest, toen hij op de oude geboortegrond een toevlucht kwam zoeken in zijn ongeluk. Hij, de machtige, de gevierde, de held van groot en klein, had niets meer waarop hij bogen kon. Zijn waardigheden had hij neergelegd om erger te voorkomen. Zijn goederen zouden straks verbeurd worden verklaard.

Alva had bevel, naar hij door een bevriende hand vernam, hem terstond bij zijn aankomst te doen vatten en het proces niet langer te laten, duren dan een enkel etmaal. Aan zijn plannen voor zijn huis en land, aan zijn fijne staatkundige berekeningen, aan al de idealen die hij gedacht had tot werkelijkheid te brengen, aan al die schone vooruitzichten was de bodem ingeslagen. Dit laatste moest een geest als de zijne nog wel het pijnlijkst treffen. Kracht in zich te voelen en zich overwonnen te weten, de strijd tegen boze machten te hebben aangeboden en door van de vijanden list zich machteloos te zien gemaakt, dat is smartelijk, en Willem van Oranje voelde er al de bitterheid van.

In Augustus vernam hij door de Antwerpse burgemeester van Stralen de aankomst van Alva en van het Spaanse leger. De troepen, overal ingekwartierd, richtten de grootste ellende aan. Nog geen volle maand na zijn komst liet de ijzeren Hertog de Graven van Egmont en Hoorne in hechtenis nemen. Het bericht wekte diepe ontroering op Dillenburg, want beide gevangenen behoorden tot 's Prinsen oudste en trouwste vrienden. Hun lot werd alras door duizenden gedeeld. Van de ontsteltenis in Brussel getuigt een schrijven van de Gravin van den Berg aan hare moeder.

Welgeboren allerhartelijkst beminde Vrouwe Moeder!

De Heer verlene ons Zijn Goddelijke gunst waarop wij hopen, daar we thans, God erbarme zich onzer, in groot leed en ellende zitten en geen enkel ogenblik gerustheid hebben. Alle ogenblikken verwachten wij, dat men ons het hoofd wegneemt, want men vat wat men maar grijpen kan, man of vrouw, niemand gaat vrij, hetzij heer of knecht; gelijk Uw Wellieve wel gehoord zal hebben, hoe men mijn heer van Egmont en die van Hoorne zo ellendig gevangen genomen heeft, en zijn nu weggevoerd. Egmont is naar Gent gebracht en Hoorne naar Doornik, in strenge bewaring. Men zegt ook voor zeker dat de heer van Megen bewaakt wordt in zijn eigen huis, tot zolang hij gezond is, dan zal men hem ook weg brengen, nu is hij ongesteld. Die van Mansfeld, zegt men, heeft men ook het hoofd afgeslagen. Het gaat zo overal.

Ik kan U niet genoeg schrijven in welken angst ik ben met mijn hartelijk geliefden man, dat men zo grote stukken aan Zijn Wellieve hecht, dat ik steeds vrees dat hij in ongemak komen zal. Een ieder raadt hem aan niet uit het huis te gaan. Zo ben ik voortdurend in grote bezorgdheid dat zij hem toch nog krijgen zullen, waarvoor hem de Almachtige behoede. Ach mijn allerliefste Vrouwe Moeder! was ik toch zo gelukkig, dat ik een uur bij U zijn kon, en mij met U beraden wat ik toch het best te doen had, want ik weet niet wat ik aanvangen moet. Waar ik mij keer of wend vind ik niet dan tegenspoed, en heb tegenwoordig geen aardse troost in deze landen. Het is mij of ik niemand toebehoor. Sedert mijn zuster 1) dood is heb ik geen troost of hulp, dan die ik nu onder vreemden zoeken moet.

29 Sept. (1567) Uw onderdanige dochter zolang ik leef

MARIA VAN NASSAU.

1) Vermoedelijk haar halve zuster de Gravin van Neuenahr de 18^e Augustus tevoren overleden.

Er was reden tot deze angst. De Raad van Beroerten, door Alva opgericht, door het volk de "Bloedraad" gedoopt, kon maar niet genoeg ijver in het vervolgingswerk aan de dag leggen om het zijn meester naar de zin te maken.

De stroom van vluchtelingen nam steeds toe, in spijt van het strengste verbod. Met achterlating van have en broodwinning richtten zij de koers naar Engeland en Duitsland. Hun toestand was ellendig. "

Ik weet Uw Excellentie niets nieuws te schrijven," dus werd door een van de gebroeders Coornhert de Prins uit Emden bericht, "dan dat er alhier grote benauwdheid is onder de kooplieden en alle gevluchten. Uw Hoogheid kan wel peinzen dat het op andere plaatsen, waar gevluchten zijn, eveneens gaat. Zonderling de kooplieden, die bijkans wanhopig zijn, en dagelijks met elkaar beraadslagen, hoe zij 't aanstellen zullen, en waar zij met de anderen trekken en wonen kunnen, waar zij met hun geweten en hun handel vrij zullen mogen leven." Elders waren de vluchtelingen niet eens veilig. Een groot aantal had zich in het Kleefse neergelaten, te Wesel, Duisburg en elders, menende op bescherming te mogen rekenen bij de Hertog van Gulik, die als vriend van de Prins en voorstander van de nieuwe leer bekend stond. Maar Alva wist de Hertog tot uitzetting van de Hervormden te bewegen en zond zelfs een gezant naar Kleef om het hof te bespieden en tot aan 's Hertogs tafel toe de tegenstanders van Spanje aan te houden.

Voor degenen die in het land gebleven waren was de benauwdheid zo mogelijk nog groter. Herman de Ruiter werd door de Bosschenaars naar Dillenburg gezonden om de Prins te smeken iets voor hen te doen. Overal had men het oog hem gericht, maar hij zag geen licht in de duisternis en geen hulp opdagen, waar hij die ook zocht.

En de vrouw die beloofd had zijn hulp te zijn, en 's levens lief en leed met hem te delen, was hem in deze dagen slechts een verzwaring van zijn kruis. Bij zijn moeder en verdere familie hield zij het niet uit. De huisorde van Dillenburg was ook weinig geschikt om in haar smaak te vallen. Zij begaf zich naar Frankfort, vandaar naar Heidelberg en Kassel. Maar telkens dwong zij om naar de Nederlanden terug te keren en dreigde zelfs zich een ongeluk aan te doen, indien men haar niet liet gaan.

Haar verblijf te Kassel maakte een treurige indruk en de Landgraaf verweet de Prins, dat hij het geestelijk welzijn van zijn verwante niet had behartigd.

Willem van Oranje moest zich aan dat verwijt niet geheel onschuldig gevoelen, maar hij had toch, al bleek het achterna te laat, met ernst gepoogd zijn jonge gade in beter richting te leiden. In ieder geval had hij zijn woord tegenover de vorsten van Saksen en Hessen gestand gedaan. Anna had steeds haar eigen Lutherse kapelaan gehad en was nooit op enigerlei wijze in de uitoefening van haar godsdienst bemoeilijkt geworden.

In Augustus zond de Prins twee van zijn vertrouwde dienaars naar Kassel om zich tegenover de Landgraaf te rechtvaardigen. Zij moesten tevens de redenen ontvouwen waarom hij thans aan Anna's verlangen niet kon voldoen. Behalve dat zijn middelen hem niet meer toelieten op twee plaatsen een hofstaat te onderhouden, moest hij vrezen dat de Prinses in de Nederlanden voor de pogingen van de Roomse kerk bezwijken zou, en ook het kind welks geboorte verwacht werd, Rooms zou gedoopt worden. Anna's verwanten namen de verklaring aan, en zij keerde voor haar bevalling naar Dillenburg terug.

De krachtige geest van Oranje was onder de druk van al deze tegenspoeden niet gebroken. Waar hij kon, trachtte hij vrienden en hulp voor zijn plannen van bevrijding te winnen. Familiebijeenkomsten werden er aan dienstbaar gemaakt.

In Juni vergezelde hij zijn moeder naar een huwelijksplechtigheid aan het hof van zijn zwager, Albrecht van Nassau-Weilburg te Ottweiler, en bracht daar de zaken van de Nederlanden ter sprake. De bruidegom, een Graaf van Daun beloofde 23000 gulden, de

oude Graaf Jan van Nasau-Saarbrücken gaf 8000 en nog anderen volgden hun voorbeeld. De 14e Sept. vond hij te Dillenburg zelf gelegenheid de zaak, die het doel van zijn leven worden zou, te bepleiten. Twee jaren te voren was namelijk een jonge Graaf van Hohenlohe verschenen. Toen hij vertrok, bleek het dat hij indruk gemaakt had op de kleine, levendige Magdalena en zag Juliana zich genoopt aan 's jongelings moeder haar ingenomenheid met het voorgenomen huwelijk te kennen te geven.

Het huwelijks-contract werd de 10e Januari 1567 getekend, en de bruiloft in herfstmaand d. a. v. gevierd, waarna Juliana haar dochter in statige optocht naar des bruidegoms familieslot Neuenstein geleidde.

Even krachtige steun vond de Prins bij zijn oom **Graaf Lodewijk van Königstein**, die zich jegens de verdrukte Nederlanden als een rechte broer van Juliana van Nassau deed kennen. Deelgenoot in de regering van de Stolbergsche landen, erfgenaam van de rijke goederen van zijn oom en pleegvader Graaf Eberhard, bezat Lodewijk een mate van macht en aanzien, zoals voor . of na hem geen Stolberg ten deel viel.

Daarbij was hij Raad en vertrouwde van de beide opvolgende keizers, Ferdinand en Maximiliaan, en het is vooral in deze betrekking, dat hij Oranje en zijn zaak onwaardeerbare diensten heeft kunnen bewijzen, door steeds voor hem bij de keizer in de bres te springen. Van jongsaf door de innigste banden aan zijn zuster Juliana gehecht, later ook vriend en raadsman van haar kinderen, beantwoordde de Graaf van Königstein met warmte het vertrouwen hem thans door zijn neef van Oranje betoond. Hij werd in de zomer van dit jaar door keizer Maximiliaan met een zending naar Engeland belast, en hield voor koningin Elizabeth een rede in het Latijn, die twee uren duurde en hogelijk geprezen werd.

Op de heen- en terugreis had de Graaf zich telkens in de Nederlanden opgehouden. Maar waarom had hij dan niet de terugweg over Dillenburg genomen? Willem van Oranje vroeg het zichzelf af en drukte in een brief aan de keizerlijke gezant zijn leedwezen uit, dat het niet tot een ontmoeting gekomen was. Hij had graag gehoord wat er in Brabant en aan het hof zo al over hem gesproken werd. Zijn oom zou hem nu ook wel gelijk geven, dat hij niet langer met een goed geweten in de Nederlanden had kunnen blijven. Zo stortte de Prins zijn hart uit, wetende dat het bij zijn bloedverwant een goede plaats vinden zou.

Doch hetgeen aan het verblijf in de moederlijke woning de eigenlijke betekenis, haast zouden wij kunnen zeggen, de wijding gaf, was de uitwerking die het op het hart van Willem van Oranje zelf had. In de stilte van de prinselijke vertrekken, welke sedert zij door hem bewoond werden die naam zijn blijven dragen, had er in zijn gemoed een omkeer plaats, die binnen twee jaren tijds een ander man van hem maakte.

De verandering in zijn uitwendig leven kon niet groter geweest zijn. Van rijk was hij arm, van machtig vorst, door een ieder ontzien, was hij uitgestoten balling geworden. Maar ook, uit de roes van genot en weelde was hij overgebracht in een sfeer van eenvoud en plichtsbesef, uit de kronkelwegen van de staatkunde in een omgeving waar gemeenschap van de ziele met God tot heilige toewijding aan de zaak van zijn Koninkrijk bezielde.

Wij hebben gezien hoe Juliana een leven van geloof en gebed leidde. Hoe had zij eerst met haar man, later des te vuriger alleen, de zoon op het hart gedragen, zijn noden dagelijks de Heer voorgelegd! Nu behoefde zij hem niet meer in de verte met haar gedachten te volgen, nu had zij hem bij zich, en zag hoe hem nog het een ontbrak, waarin zij de enigen troost in leven en sterven had gevonden. Hoe moest de moeder die hem liefhad zijn bekommernissen delen, zijn leed meedragen, met de stillen takt van de liefde hem de enigen waren troost aanbrengen. En hij wees die niet af. Zij zag zijn heilbegerige

blik onder de prediking des woords. Zij vond hem in zijn kamer met Luthers Duitse Bijbel voor zich, in de gewijde bladen lering en versterking zoekend.

"Zijn vorstelijke Genade, die thans in aanvechting en onder het kruis verkeert," schreef Lodewijk aan hun beider vriend de Landgraaf van Hessen, "is van dag tot dag van de prediking van Gods Woord meer genegen en zoekt zich dagelijks daaruit te troosten. Hij verlangt een beschaafd, geleerd, bescheiden man bij zich te hebben door wie Z. G. niet alleen in de samenkomsten van de gemeente, maar ook in de dagelijkse omgang zich kan laten onderwijzen en voorlichten; Zijn Genade heeft reeds hier en daar navraag gedaan, waar een zodanige te vinden is."

Geen verzoek kon de Landgraaf aangenamer zijn. Hij bood de diensten aan van de Luthers en leraar Nicolaas Zell, maar deze stierf onverwacht, eer hij Dillenburg bereiken kon. Tegelijk was door het bevriende hof van Navarre een ander afgezonden, de gereformeerde prediker **Pierre Loyseleur de Villiers**, uit Rijssel in de Zuidelijke Nederlanden geboortig. Zoon van ouders die Vlaanderen om de plakaten van 1540 hadden moeten verlaten, had hij in de rechten gestudeerd en zich te Parijs als advocaat gevestigd. Maar in 1552 moest hij vluchten en kwam als twee-en-twintigjarig jongeling te Genève aan. De invloed van Beza bracht hem tot de studie van de godgeleerdheid. Bij Oranje stond hij spoedig hoog aangeschreven en schoon wij hem later als predikant te Rouaan en als hoogleraar te Londen terugvinden, zo vestigde hij zich in 1575 voor goed in de Nederlanden. Aldaar tot hofprediker benoemd, bleef hij voor de Prins, en na diens dood voor zijn weduwe, een beproefd vriend en raadsman.

Zo verliep het jaar 1567. De Prinses van Oranje was naar Dillenburg teruggekeerd en daar met liefde ontvangen, al kon en mocht haar schoonmoeder in Anna's eigen belang niet aan al haar eisen voldoen. Zij, die onmatig drankgebruik altoos verafschuwde en bij haar zonen daartegen gewaakt had, kon het bij haar schoondochter onder haar eigen dak niet in de hand werken. Zij en haar dochters bleven op dit punt onverzettelijk, en moesten zich dan ook van Anna's kant het verwijt laten welgevalen, dat zij te Dillenburg onvriendelijk bejegend werd, en men haar niet zelden zelfs een geringe dronk wijn of bier ontzegde. Dat Juliana met grote liefde en tederheid hierbij te werk ging, spreekt van zelf. Al zwijgen haar brieven er over, uit haar daden en uit de getuigenissen van anderen blijkt, hoe zij de nooden van haar zoon en zijn echtgenote beide • op het hart droeg, en het niet aan pogingen tot

134

verbetering liet ontbreken. Maar Willems moeder behoorde tot diegenen die hun leed niet naar buiten openbaren, maar het in vertrouwen neerleggen voor Hem die zich als een Vader over zijn kinderen ontfermt.

Den 14den November werd de Prins weer een zoon geboren. De eerste Maurits was het vorige jaar reeds op tweejarigen leeftijd gestorven, maar de naam van zijn schoonvader oefende een onweerstaanbare aantrekking op Oranje uit. Zo werd ook thans de jonggeborene Maurits genoemd en de 11 Januari 1568, in tegenwoordigheid van een aanzienlijk aantal gasten, met plechtige staatsie in de stadskerk te Dillenburg gedoopt.

Doch dat was slechts een lichtstraal in de donkeren nacht dezer jaren. De 28 Januari werd de Prins voor Alva's Bloedraad gedagvaard en eer nog een maand verliep trof hem een nieuwe nog heel wat harder slag. Zijn zoon Filips Willem had hij in de Nederlanden achtergelaten. Zijn tedere jeugd en de hoede van Meester Wildberg benamen de Prins alle vrees voor zijn veiligheid. Bovendien waren de voorrechten van de Leuvense hogeschool algemeen bekend en van ouds gewaarborgd. Met de studerende jongelingschap, die zich onder de vleugelen van de Alma Mater bevond, had geen keizer of koning van doen.

Maar wat bekommerde zich Duc d'Alf om rechten of privilegiën? Hij had het nu eenmaal op de Prins van Oranje als hoofd van de opstandelingen voorzien, en kon hij de vader niet rechtstreeks treffen, dan zou hij het des te pijnlijker doen in en door de zoon. Zaterdagmiddag de 14den Februari verschenen zijn gezanten te Leuven, en eisten namens de Koning van Spanje, de dertienjarigen Graaf van Buren op, De bijzonderheden zijn bewaard in een brief van zijn studiegenoot, de ietwat oudere Hendrik van Stolberg, aan zijn voogd de Graaf van Königstein. Het verhaal, in 't Latijn geschreven, is te merkwaardig om niet aan de vertaling een plaats in te ruimen.

Waarde Oom!

Van de aangeboden gelegenheid wens ik gebruik te maken om aan mijn Heer Oom te schrijven en hem te melden, dat mijn gezondheid goed is, dank zij God en mijn Heer Oom, wiens welvaren, naar ik de Almachtige bid, even goed moge zijn. Ik heb ook niet willen nalaten aan mijn Heer Oom een nieuwstijding, die ik heb, mede te delen, hoewel die niet aangenaam is om te vernemen, namelijk, dat de Heer van Buren, de zoon van de Prins, gevangen naar Spanje is weggevoerd, en wel op deze wijze.

Toen hij nog op de school was en met ons op Zaterdag tussen drie en vier uren in zijn huis aan de maaltijd zat, kwamen drie edellieden en gingen zijn huis binnen, de een was de Heer van Chassé, edele uit dit land, de andere de Heer van Beufet, ook een edele uit dit land; de derde echter een Spanjaard, genaamd Camargo, volgens sommigen een edele maar zulks inderdaad niet. Deze kwamen binnen vragende naar de prefect, zeggende, dat zij hem wilden spreken. De prefect kwam toegelopen en vroeg hun wat zij wilden? waarop zij antwoordden, dat zij de Heer van Buren wensten te spreken. Deze daar bij gekomen sprak hen aan, en hen in een kamer gebracht hebbende vroeg hij hun naar hun verlangden. Zij overhandigden hem een brief van de Hertog van Alva, vol van vleierijen, als "mijn Vriend" en dergelijke.

Toen hij die gelezen had, heeft die Spanjaard, welke ik daar straks noemde, hem gezegd, dat de Koning verlangde hem in Spanje bij zich te zien. Geheel verschrikt begon hij een weinig te wenen. Vervolgens in de tuin gebracht, sprak hij met ons. De volgende dag bleef hij hier rustig; maar Maandag in de vroegen morgen werd hij naar Antwerpen gebracht, van Antwerpen naar Zeeland; van daar is hij per schip naar Spanje gevoerd.

Wegens gebrek aan tijd kan ik niet meer schrijven; maar als ik bij mijn Heer Oom zal gekomen zijn, zal ik hem alles tot de kleinste bijzonderheden mededelen.

Nu beveel ik mijn Heer Oom in Gods almachtige genade. Vaarwel.

Ik hoop, dat mijn Heer Oom het mij ten goede houdt, dat mijn schrift niet beter is; maar ik had haast om dezen weg te zenden. Uw gehoorzame zoon

HENDRIK VAN STOLBERG.

De jeugdige briefschrijver was de zoon en erfopvolger van Juliana's vroeggestorven oudste broer Wolfgang. Na zijn eerste opleiding aan de hofschool te Dillenburg, daarna bij zijn oom te Königstein te hebben ontvangen, was hij met zijn neef van Buren naar Leuven gezonden. Daar had Graaf Dirk van Manderscheid, die in Schleiden bij Aken woonde en met een Gravin van Königstein getrouwd was, hem bezocht en aan zijn schoonvader het gunstigste getuigenis omtrent Hendriks vorderingen, zijn vaardigheid in het Latijn en Frans, bericht.

Na de ontvoering werd Hendrik ter meerdere veiligheid te paard naar een anderen

schoonzoon van Königstein, Graaf Filips van Everstein gezonden, die te Brussel gaan het hoofd van een regiment gehuurde troepen in Spaanse dienst stond. Everstein zond zijn jonge neef naar Schleiden, maar schreef tegelijk aan de voogd te Königstein om nadere beschikkingen. De jongeling had grote bekwaamheid en werklust en het zou jammer zijn zo hij zijn studiën niet verder voortzette.

Hoe het hiermee afgelopen is weten wij niet, wel, dat Juliana in de regering van haar broers zoon op het oude stamslot Stolberg, in zijn verlichte handelwijze ten opzichte van de toen netelige kwestie van de heksenprocessen, in zijn huishoudkundige administratie van het verwaarloosde graafschap, alle voldoening van haar kwekeling beleefde.

Prins Willem vernam de oplichting van zijn zoon rechtstreeks door een brief van zijn dienaar Wildberg, die, de jongen Graaf van Buren ook naar Spanje vergezelde. Hetgeen hem het meest in dat verlies aandeed was de vrees, die hij tegen de Landgraaf van Hessen uitsprak, dat men zijn kind door listige praktijken, zoete woorden of geweld, "tot de paapse afgoderij kon overhalen."

Het bericht vond de Prins te midden van overstelpende werkzaamheid. De gevangenneming van Egmont en Hoorne had de Duitse vorsten opgeschrikt, en er moest van het gunstige ogenblik gebruik worden gemaakt. In Januari was Willem van Hessen op Dillenburg geweest en had krachtige hulp bij een aanstaanden inval in de Nederlanden beloofd. Vandaar was hij naar Fulda gegaan en had met Saksen, Wurtemberg, Königstein en andere vorsten de zaken van de Nederlanden overwogen. Er was besloten bij "den Keizer aan te dringen, dat deze zijn invloed bij zijn neef de Koning van Spanje zou doen gelden." Reeds wist men dat Maximiliaan een schrijven ten gunste van de gevangen graven aan Filips had afgezonden.

In Frankrijk werd veel van verzoening tussen het Hof en de Huguenoten gesproken. "Het ziet er echter niet erg naar uit," schreef Königstein aan Oranje uit Fulda. "Koning Karel dringt op voortgezet handelen aan en men zegt van Condé dat zijn voorraad van krijgsmiddelen uitgeput raakt; maar bij al die tegenstrijdige berichten raakt men geheel in de war."

Prins Willem liet het niet op onderhandelingen alleen aankomen, maar zette met ijver zijn krijgstoerusting voort. Zonder voldoende voorbereiding liet hij zich tot geen aanval bewegen.

Brederode zocht hem kort na zijn vlucht, in Juni 1567 te Dillenburg op en gebruikte al zijn overredingskracht, maar de Prins bleef pal, en de Graaf vertrok met hevige verwijten over Oranje's lijdelijkheid naar Gehmen, het kasteel van Graaf Joost van Schaumburg. Daar verviel hij in een ziekelijke toestand, het gevolg van zijn onmatige levenswijze, en stierf op betrekkelijk jeugdige leeftijd in Februari van het volgende jaar.

Wat de Prins uit zijn bezittingen had kunnen redden, stelde hij voor zijn plannen beschikbaar. Zijn broer Jan bood krachtige steun, anderen hielpen mede en zo hoopte hij spoedig tot handelend optreden te kunnen overgaan.

Tegelijk arbeidde hij aan een verdedigingsmanifest, dat zijn persoon en gevoelens voor het grote publiek in het rechte licht moest stellen. Natuurlijk had hij er geen ogenblik aan gedacht aan de oproep van de Raad van Beroerten gehoor te geven Maar wel gaf hij de Landgraaf gelijk, die hem opwekte tot een openlegging van zijn handelingen en drijfveren, opdat niemand omtrent zijn goed recht in 't onzekere behoefde te verkeren. Hij woog zijn woorden wel en pleegde overleg met zijn vrienden, waaronder in de eerste plaats zijn oom van Königstein, steeds van harte delend in zijn moeilijkheden.

Toen de Justificatie verscheen, was zij een openhartige, mannelijke verklaring, een beroep op 's Konings rechtsgevoel tegenover Alva's willekeur. Zij werd in zes talen

gedrukt en op ruime schaal onder vorsten en edelen, geleerden en eenvoudigen verspreid.

Daar verscheen de 14^e April een gezantschap van uitgewekenen, met de Antwerpenaar Marcus Perez aan het hoofd, om de Prins van Oranje namens zijn onderdrukte landgenoten te verzoeken tot hun bevrijding op te treden. De Prins ontving hen onder het uitbottend groen van de linde, die tot heden toe, te midden van de puinhopen van Dillenburg is blijven staan. Voor hem, voor zijn moeder, voor zijn verwanten, die de noden van de Nederlandse geloofsgenoten als hun eigen gevoelden, was hiermee het sein tot handelen vernomen, en de laatsten derzelfde maand verklaarde Oranje aan de Nederlandse gewesten, zich met vreugd bereid zijn ganse vermogen te geven, om hen van de Spaanse dwingelandij en de belijdenis van het Evangelie van gehelen ondergang te redden.

Het plan was meesterlijk beraamd. Aan vier zijden tegelijk zou de inval geschieden. Behalve Jan en Lodewijk, sloot nu ook Adolf zich bij de troepen van Oranje aan. Achten-twintig jaren oud, had hij reeds onder Gunther van Schwartzburg in Deense dienst, en later in het keizerlijk leger tegen de Turken zijn sporen verdiend. Kloek, vroom, onversaagd voor de vijand, innemend en vriendelijk voor de zijnen, maakte hij zich overal bemind.

Aan de hogeschool te Wittenberg was hem reeds het rectorship opgedragen. Thans trok hij met Lodewijk Groningerland binnen. De veldtocht begon de 24sten Mei met de overwinning bij **Heiligerlee**. De zege was echter duur gekocht. Adolf had in het gevecht de Hertog van Aremberg uitgelezen, en het op de dapperen veldheer persoonlijk gemunt. Hoewel door deze, die de dappere jongeling wilde sparen, gewaarschuwd, bleef hij bij zijn opzet en moest het met de dood op het slagveld boeten.

De moeder van de Nederlandse Makkabeeën had haar eerste offer gebracht, dat eer het doel bereikt was, door andere, en zo het kon nog zwaardere, zou gevolgd worden.

En voor het ogenblik bleek het vruchteloos te zijn geweest. Alva, woedend over de nederlaag van zijn troepen en het verlies van Aremberg, die toch in de slag gebleven was, achterhaalde Lodewijk bij Jemgum en vernietigde de ganse kleine bende. Lodewijk zelf redde zich door over de Eems te zwemmen. De inval op de overige punten werd onvoorziens vertraagd en toen Prins Willem eindelijk in September Limburg binnenrukte en zijn moedige tocht over de Maas volbracht, had Alva de tijd gehad om ook zijn troepen daarheen te brengen.

Het kwam tot geen treffen, de Hertog wist de Prins steeds te ontwijken en door slag te weigeren hem af te matten, totdat Oranje's leger, morrend en muitend over onbetaalde soldij, over de Franse grenzen gedrongen was.

De 24ste November verliet zijn broer Jan hem niet ver van St. Quentin, om zelf naar Duitsland terug te keren, terwijl de Prins zou trachten zich bij de strijdende Hugenenot te voegen. Hij werd echter gedwongen oostwaarts te wijken en moest bij gebrek aan geld zijn troepen te Straatsburg ontbinden.

De eerste poging tot verlossing van de Nederlanden was jammerlijk mislukt. Maar de tonen van het **Wilhelmuslied, dat Marnix van St. Aldegonde** bij deze gelegenheid op een bekende wijs had gedicht, waren diep in 't gemoed van het bedrukte volk ingedrongen. Zij hielden de moed in het hart en de hoop in het oog; hun Herder zou niet slapen eer Hij het bevrijdingswerk volvoerd had.

Voor de moeder die in Dillenburg de loop van de gebeurtenissen afwachtte was het jaar 1568 een moeilijke tijd. Nauwelijks was de Prins vertrokken, of de Prinses vluchtte naar Keulen en voerde daar een hofstaat die met de middelen van haar gemaal in genen dele overeenkwam. Van Juliana's zonen studeerde de jongste in Straatsburg, de drie andere vervolgden de strijd, waarin reeds een vierde gebleven was.

Berichten waren in die troebele tijden schaars, ze kwamen door Joden, ook wel door vluchtelingen, en waren niet zelden onbetrouwbaar. Een dochter, de Gravin van de Berg, woonde in de Nederlanden. Haar schoonzonen waren verdeeld. Koenraad van Solms was op de hand van de Prins, Albrecht van Nassau Weilburg voerde in de eersten veldtocht zelf een regiment aan, maar Gunther van Schwartzburg keurde toen en rog verscheiden jaren daarna de opstand beslist af, al liet hij zich graag door zijn keizerlijke meester gebruiken om in diens naam pogingen tot verzoening tussen Filips en zijn oproerige onderdanen in 't werk te stellen.

En hetgeen Juliana wellicht het meest dadelijk bezig hield, en haar niet weinig bezorgdheid verwekte, dat waren de zaken van haar dochter Juliana, de enige die nog op Dillenburg vertoefde. Ofschoon, beminnelijk, verstandig, mochten de vele vrienden die de jonge Juliana zich reeds verworven had, haar met recht een schitterende toekomst voorspellen. De Prins, toen hij naar alle kanten om versterking van zijn positie bij de naderende strijd omzag, had reeds in 1566 niet minder met haar voor, dan een huwelijk met de jongen Koning Frederik II van Denemarken. Gunther van Schwartzburg was weer bereidvaardig tussenpersoon. In zijn oorlogen tegen de Zweden, had hij Frederik gewichtige diensten bewezen en stond hoog bij hem aangeschreven. De voorstellen van Graaf Gunther bleken in goede aarde gevallen te zijn, toen 's Konings vertrouwde dienaar Hans Spiegel omstreeks Pasen 1567 te Sondershausen verscheen, om de zaak voor te bereiden.

Maar sedert was een jaar verlopen, en de onderhandelingen waren nog hangende, telkens opgehouden door de ongunstige tijdsomstandigheden. Schwartzburg aan de ene kant, Spiegel aan de anderen, lieten zich niet ontmoedigen. De Koning verlangde de jonge Gravin te zien en nodigde Schwartzburg uit met haar en haar gevolg naar Segsberg in Holstein te komen. Daar kwam niet van, maar wel stemde Juliana's moeder er in toe, ten einde haar dochter geen verdriet te berokkenen, met haar en andere leden van de familie in Juli een bezoek aan Schwartzburg op zijn kasteel te Sondershausen te brengen. Daar zou dan Spiegel gelegenheid vinden haar dochter te zien en te spreken. Dit plan gelukte. Wat Spiegel na zijn terugkeer in Denemarken zijn Koning kon mededelen omtrent de vorstelijke verschijning, de liefalligheid, het verstand en de vroomheid van de jeugdige schone, maakte op dezen de aller-gunstigste indruk. Toen Schwartzburg zelf in zijn hoedanigheid van veldoverste in Denemarken aankwam, vond hij Frederik hogelijk ingenomen met al hetgeen hij gehoord had omtrent de jonge Gravin, aan wie hij als blijk van zijn genegenheid een kostbare ring toezond.

Toch sleepte de winter zich voort zonder iets naders aan te brengen. Nog nooit had de Gravin- Weduwe zulke een langgerekte hofmakerij bij een van haar dochters beleefd. Zij zag de jonge Juliana er onder lijden en leed in stilte mede. Daar de Koning er bij bleef, geen beslissende stap te doen alvorens haar, die hij tot zijn verloofde begeerde, te hebben gezien, bood Schwartzburg aan haar desnoods naar een plaats in Denemarken te geleiden. Frederik sloeg dit voorstel af om de wintertijd en de oorlogstroebelen. De Graaf moest daar verder niets achter zoeken. Maar Spiegel had reeds de opmerking geuit, dat de duivel in de zaak niet stilzat. Het bleek ook dat 's Konings betrekkingen andere plannen voor hem hadden en verwantschap aan de tegenstander van Filips ongraag zagen. Eindelijk de 11den April 1569 schreef de Koning aan Graaf Gunther, dat ware(lij ter bestemder tijd en plaatse met zijn schoonzuster verschenen, de verbintenis wel tot stand had kunnen komen. Sedert waren echter de omstandigheden veranderd. Zijn moeder, zijn zuster de Keurvorstin van Saksen, zijn tante van Mecklenburg en nog andere vorsten en

raden hadden hem in bedenking gegeven, dat tegenover de Koning van Spanje een huwelijk met de zuster van Oranje wel niet gevoegelijk was aan te gaan. Drie jaren later trad Frederik van Denemarken met de dochter van de Gravin van Mecklenburg, in het huwelijk.

Gunther was woedend en maakte er tegenover de Koning en de Deense groten geen geheim van, dat hij zijn schoonzuster, alsmede hare moeder ten diepste beledigd achtte. Het bracht aan de zaak zelf geen verandering aan, evenmin als aan de stille twijfel die soms bij zijn schoonmoeder mocht opkomen, of de Graaf met zijn opbruisend karakter wel altijd de rechte bemiddelaar geweest was. Zij bleef hem dezelfde trouwe moederlijke genegenheid toedragen als altijd. De jonge Juliana volgde haar moeders voorbeeld, en nu aan haar schitterende verwachtingen de bodem was ingeslagen, nam zij getroost haar taak als dochter van het huis weer op.

En waarlijk, tot hulp van haar moeder bleef er veel te doen. Lodewijk was naar huis teruggekeerd, zonder de broer die in het voorjaar met hem ter Dillenburgse slotpoort uitgetrokken was. Verslagen én ontmoedigd over de rampspoedige veldtocht geeft hij zijn hart lucht aan zijn oom van Königstein (27 Dec. 1568).

"Uwellieve als van de zake kundig, kan het lichtelijk begrijpen, wat ons Duitsers, in 't bijzonder de Evangelischen te wachten staat, wanneer mijn Heer de Prins zich aldus onverrichter zake terug zou moeten trekken en zijn krijgsvolk afdanken, en de Prins van Condé, met wie het dan bezwaarlijk gaan zou, wellicht zou bezwijken en neergedrukt worden. De Almachtige geve genadiglijk dat onze Duitse vorsten eindelijk ontwaken en de ogen open doen, want het staat te vrezen dat het geschiedt gelijk men pleegt te zeggen: *Sera infundo parsimonia est.*" (De moeite is te laat aangewend.)

De oom, wiens naamdrager de briefschrijver was, behoefde zich deze klacht niet aan te trekken. Dit gehele jaar door had hij niet opgehouden zijn medevorsten, en nog nadrukkelijker de Keizer zelf te wijzen op de belangen die Duitsland had bij de handhaving van het recht in de Nederlanden. De Keizer mocht de bevriende gewesten niet aan de dwingelandij van het fanatieke Spanje overlaten. En toen hij, als een van de keizerlijke vertegenwoordigers, de diplomatendag te Frankfort bijwoonde, en voorstellen tot nadeel van Oranje ingang zag vinden, stond Königstein van zijn zetel op en verliet, als protest, terzelfder uur vergaderzaal en stad beide.

De Prins van Oranje had te Straatsburg zijn jongste broer gevonden als student aan de reeds vermaarde hogeschool. Maar de gebeurtenissen oefenden groter macht op de jongeling uit dan de wetenschap. Uit de trage onleerzame knaap was een jongeling vol geestdrift geworden. Zijn broers gloeiden voor een heilige zaak en onderscheidden zich door hun dapperheid; een had reeds zijn leven er aan geofferd. In de Nederlanden was voorshands niets uit te richten. Maar het Protestantisme was één, en het kon in Frankrijk nog gediend worden. De vijfde van Juliana's zonen brak zijn studiën te Straatsburg af, en volgde van toen aan het spoor van zijn oudere broers.

Met Oranje en de beide anderen die zich bij hem hadden gevoegd, bood hij zijn zwaard de Admiraal de Coligny aan. De Franse veldtocht was even ongelukkig als de Nederlandse geweest was. Te Jarnac (Maart) liet Condé het leven, te Moncontour (October) werd Coligny in de aanvang reeds zwaar gewond, en voerde Lodewijk van Nassau een meesterlijke aftocht uit, als door een wonder het leger en zijn aanvoerder in veiligheid brengend.

Drie dagen voor de laatsten slag had de Prins met zijn jongsten broer het leger verlaten, zo heimelijk, dat nog lang daarna niemand wist waarheen. Hij verwachtte slechts tegenspoed en wendde zich weer naar Duitsland om geld en troepen te verzamelen. Met twee bedienden, alle vier als boeren verkleed, trokken zij de gehele breedte van Frankrijk door, dwars door de vijandelijke liniën heen, en bereikten in November het oude slot te Dillenburg.

De Prins vond er zijn moeder, maar, helaas! Niet zijn gade, die, zelfs tegen de welmenenden raad van haar oom de Landgraaf van Hessen in, bestendig weigerde Keulen te verlaten, bewerende dat zij op Dillenburg de behandeling niet vond die haar toekwam. Nog meer. Hij bevond dat Anna, buiten hem om, met behulp van een advocaat in onderhandeling was getreden met Filips en Alva en met het gerechtshof te Brussel, ter verkrijging van haar douairie uit 's Prinsen verbeurdverklaarde bezittingen. Door zijn veroordeling was haar vorstelijke gemaal, beweerde zij, burgerlijk dood, en had zij dus recht op hetgeen haar als zijn weduwe toegezegd was.

Herhaaldelijk drong de Prins bij haar aan, om tot hem te komen. Een van die brieven is te kenschetsend voor de stemming, waarin Oranje omtrent deze tijd verkeerde, om hem hier niet op te nemen.

"Ik ben besloten mij in de hand des Almachtigen Gods over te geven, opdat Hij mij voere waar Zijn welgevallen mij heenleidt. Zo zie ik wel dat ik dit leven in zorg en arbeid moet doorbrengen, waarmede ik wel tevreden ben mijl zulks de Almachtige behaagt, want ik weet, dat ik een grote kastijding wel verdiend heb. Ik smEEK Hem mij de genade te bewijzen in lijdzaamheid te volharden gelijk ik tot hiertoe gedaan heb. Gij weet zelf in welk gevaar en kommer ik tegenwoordig ben, waarin geen groter troost te vinden is, dan wanneer een man bemerkt en ziet, dat zijn huisvrouw bewijst haars heren kruis, dat God hem heeft opgelegd, graag mede te willen dragen, inzonderheid wanneer het bij hem daarop aankomt, dat hij meent Gods eer te bevorderen en naar de bevrijding van zijn vaderland te trachten."

Eindelijk zag Anna zich door geldgebrek gedwongen haar hof op te breken en bracht zij een dochttertje mede, Emilia, dat haar twee jaar te voren te Keulen geboren was.

Voor Oranje was het niet veilig, lang in één plaats te blijven. Hij voelde zich overal achtervolgd door Alva's spionnen, en wist te goed dat deze niet voor sluipmoord door dolk of vergif zouden terugdeinzen.

Hij was veel bij zijn zwager Gunther te Sondershausen of Arnstatt, bij de Paltzgraaf te Heidelberg, bij Willem van Hessen te Kassel. Schrijfgereedschap nam hij op al deze zwerftochten mede, op gevaar af dat zijn brieven in 's vijands handen mochten vallen. "Ik kan Coligny en de anderen niet zonder berichten laten," zei hij, "en moet het er op wagen."

Dillenburg werd zorgvuldig in staat van tegenweer gebracht. Graaf Jan vroeg bij naburige vrienden aan, met hoeveel manschappen zij hem in geval van nood konden bijstaan, en zag zelf om naar een bekwaam werkman die het salpeter, in zijn graafschap te vinden, tot kruit zou kunnen verwerken.

Juliana zag zich omringd door gevaren die haar en de haren bedreigden en die, wat nog erger was, in ondoordringbaar duister rondwaarden. Maar een machtige Hand bestuurde haar lot en in Zijn hoede kon zij veilig haar dierbaren aanbevelen.

Ten aanzien van de Nederlanden had Oranje sedert zijn terugkeer een anderen weg ingeslagen. Hij knoopte betrekkingen aan met de steden van Noord- Nederland, Leiden, Utrecht, Enkhuizen en andere. Zijn voornaamste bemiddelaar hierbij was Jacob van Wesenbeke, vroeger pensionaris van Antwerpen, in 1567 mede uitgeweken. De onderhandelingen moesten met grote omzichtigheid geschieden. Het Stadhouderschap van Holland, Zeeland en Utrecht werd sedert 's Prinsen vertrek bekleed door Maximiliaan de Bossu, Nederlander van geboorte en gezindheid, maar te zeer onder de invloed van Alva, om van hem veel voor het welzijn van het land te verwachten.

Aan de andere zijde moest de **voorbarigheid van de Calvinistische predikanten**, die in 1566 zoveel onheil gesticht had, zoveel mogelijk worden voorkomen. Verdichte namen werden gebruikt, zowel voor gewesten en steden als voor de betrokken personen. Zo was de Prins George Certain of wel Martin Willems, zijn broer Lodewijk Lambert Certain, Wesenbeke zelf Hans Baert. Zijn zending en die van anderen wekten de moed van de Nederlanders op en de beste berichten werden op Dillenburg ontvangen omtrent de bereidwilligheid van de ingezetenen, om onder de Prins de vaan van opstand omhoog te heffen.

Tegelijk werd van de tochten van de Watergeuzen voordeel voor de zaak getrokken en gaf de Prins aan deze ruwe, maar niet te versmaden medehelpers, brieven van machtiging. Oranje wist maar al te goed, dat hij bij deze zeeschuimers met geen voorbeelden van ingetogenheid of krijgstuicht te doen had. Maar als wij zien hoe hij in dezen tijd met geringe middelen woekerde en met de gebrekkigste werktuigen toch zijn oogmerk wist te bevorderen, dan weten wij niet wat het meest te bewonderen, de grootheid van ziel, die het doelwit in 't oog houdt door alle moeilijkheden en hindernissen heen, of het geduld, dat] ook het kleinste niet versmaadt en het onaanzienlijkste laat medehelpen in de zaak die allen geldt.

Alva intussen bleef ook niet werkeloos. Was de Prins buiten zijn bereik, hij zou hem in zijn kinderen treffen. De zoon was reeds voor goed in zijn macht, nu lag de beurt aan de dochter, die zich in haar "vriendelijk vertrekje" onder de vleugelen van haar grootmoeder zo gelukkig voelde.

De 2den October 1570 meldde zich ter slotpoort van Dillenburg een bode van het gerecht te Luxemburg aan, met een brief, die hij zei, niet anders dan in handen van de jonge Prinses van Oranje zelf te mogen overgeven.

Slotvoogd en maarschalk zagen de gerechtsdienaar aan, wiens onbeschaafd voorkomen en gebrek aan de eerste kundigheden hun geen hogen dunk van zijn zending gaf. De page van dienst van de jonge Prinses, werd geroepen en de bode beduid, dat hij zijn brief maar aan hem moest afgeven en zelf in de stadsherberg het antwoord afwachten.

Toen Maria het geschrift opendeed, las zij een oproeping van de Hertog van Alva, gesteund door een bevel van Filips zelf, om zich binnen drie maanden in haar vaderland en de hoede van haar wettige Vorst te laten vinden, bij gebreke waarvan haar bezittingen zouden verbeurd verklaard worden. De Koning beschouwde haar als zijn natuurlijke onderdane en daar zij door de Landvoogdes in het katholiek geloof was opgeleid, verkoos hij niet, dat zij in het gevaar van overgang tot des vaders ketterij verblijven zou.

De bode, die waarschijnlijk van niets kwaads wist, ontving in de herberg een bezoek van Graaf Lodewijk, sedert kort uit Frankrijk teruggekeerd. Vol verontwaardiging vroeg deze hem, hoe hij zich durfde verstouten met een beveldschrift van de Hertog op Dillenburg aan te komen, hij kon er op rekenen, de volgende dag te worden opgehangen, evenals Alva het pas kort te voren de boden van de Prins voor Maastricht gedaan had. Gedurende een

week werd de ongelukkige man in zijn herberg bewaakt, terwijl de familie op het slot omtrent het antwoord overleg pleegde. Toen wist hij te ontsnappen, liep nacht en dag door, en kwam te Luxemburg in nog korter tijd dan hij voor de heenreis gebruikt had. Daar noch Filips noch Alva zich wel ingebeeld zullen hebben de jeugdige Prinses aan de hoede van haar familie te ontvoeren, zo was de gehele zending slechts een voorwendsel, om de goederen van het veertienjarig kind tot zich te trekken. De gestelde termijn werd afgewacht, toen volgde de inbeslagneming in Januari 1571.

De bezwaren, teleurstellingen en verdrietelijkheden waarmee de Prins te worstelen had, bleven niet zonder uitwerking op zijn anders zo krachtig gestel. Hij werd mager, en verzwakte zodanig, dat de zijnen zich ernstig bezorgd over hem begonnen te maken. In Februari 1571 schreef de Gravin Elisabeth naar Sondershausen. Zij had zeer gewenst, dat haar schoonzuster de terugreis van Neuenstein, waar zij de Gravin van Hohenlohe bezocht had, over Dillenburg had genomen, "om te zien hoe het onze Vrouwe Moeder en mijn Here de Prinse gaat. Hij neemt werkelijk zeer af, naar het mij voorkomt," voegt zij er aan toe, "God almachtig moge zijn leven nog langen tijd rekken! zo niet, dan zullen wij Nassauers geplaagde lieden zijn, met de persoon die gij wel kent. Zij stelt zich thans weer aan, dat Uwellieve het niet geloven zou."

De "persoon" was natuurlijk 's Prinsen gade, de ongelukkige Anna van Saksen. Ongetemde hartstochten en de onrust van een knagend geweten brachten haar hoe langer hoe verder van het rechte pad. Het ligt niet in ons plan haar rampzalige geschiedenis te volgen, totdat zij als volslagen krankzinnige enige jaren later te Dresden stierf. Voor de Prins was het een voortdurende marteling, voor zijn moeder een zwaar kruis. Door haar kinderen weten wij hoe zij met haar verheven opvatting van wat een huwelijk behoort te zijn, er onder geleden heeft, en hoe haar hand zich troostend en lenigend tot de lijdenden uitstreckte. Maar in haar brieven wordt er met geen woord van gerept en ook wij eerbiedigen die zwijgende smart.

De toerusting tot een nieuwe veldtocht in de Nederlanden werden inmiddels onder veel bezwaren voortgezet. Graaf Jan, die drie jaar te voren reeds de vorstelijke som van 300,000 daalders had gegeven, bracht nu een bijna gelijk bedrag bijeen, waarvoor hij het nog onbezwaard gedeelte van zijn landen in pand moest geven. De Prins verkocht al wat hij nog aan zilver en kostbaarheden bezat. Kleinodiën, door de gehele familie samengebracht, werden naar Keulen gezonden en tot 8000 kronen gemunt. Het punt van aanval maakte nog een onderwerp van onderling overleg uit, toen het ongedacht, door een toeval zou men zeggen, verstrekt werd.

De Watergeuzen, op Alva's aandrang van de Engelse kust verjaagd, zwelkerven rond zonder bijzonder oogmerk, vonden de Briel onverdedigd en overvielen het geringe stedeken. Naar hun gewoonte zouden zij het geplunderd en in brand gestoken hebben om dan verder te gaan. Maar Treslong kreeg de inval, de stad in naam des Prinsen te bezetten, en zijn woord vond gehoor.

Toen de Prins er bericht van kreeg was hij niet bijster met de zaak ingenomen. Hij had gedacht aan Deventer of Enkhuizen en zijn aandacht was nu geheel gewijd aan het beleg van Bergen in Henegouwen door Lodewijk. Maar de inneming van de Briel op de 1ste April, werkte als een elektrische schok. Het volk was in de drie verlopen jaren gerijpt. De invoering van de tienden penning had een nieuwen geest van verzet uitgelokt. Thans stond het op; moedig en mannelijk.

Eer vier maanden verlopen waren, had geheel Holland, behalve Amsterdam, geheel Zeeland behalve Middelburg de zijde van de Prins gekozen, was hij erkend in Zutphen,

Harderwijk, Zwolle en andere steden.

Wat nog meer zegt, de eerste Statenvergadering, de 19den Juli te Dordrecht bijeengeroepen, had de Prins als stadhouder over zijn oude gewesten erkend en aan het wordend Gemenebest zijn voorlopige **Staatsinrichting** geschonken. Marnix, de vertegenwoordiger van Oranje op die vergadering, wees op de noodzakelijkheid van geldelijke offers voor de veldtocht, die de Prins bezig was voor te bereiden, en onbekrompen werd aan zijn Oproeping voldaan.

Met grote verwachtingen zag Juliana haar moedigen zoon ten tweeden male uittrekken tot hulp van de verdrukte geloofsgenoten. Het eerst wendde hij zich met zijn leger naar Henegouwen, waar Lodewijk na een schitterend beleg Bergen veroverd had en nu binnen die stad aan de legermacht van Alva het hoofd bood. Lodewijk had in de laatst verlopen jaren veel in Frankrijk vertoefd en. o. a.

De 26ste Mei 1571 het huwelijk van Louise de Coligny met Messire Charles de T  ligny te La Rochelle als getuige bijgewoond. Hij was zeer bevriend met het Hof van Navarre en met de hoofden van de Hugenoten. Zijn opgewekte aard en ridderlijke eigenschappen vielen in de smaak van de Franse natie. Maar niet minder stond hij in gunst bij de goedige meegaande Koning Karel IX en bij diens moeder Catharina van Medicis, die op dat ogenblik, uit vrees voor de macht van de Guises, de Hugenoten begunstigten.

Toen hij in overleg met zijn broer naar de Nederlanden trok, was hij met Coligny overeengekomen, dat deze hem met een tweede leger volgen zou. De Prins wachtte dan ook niet anders dan een vereniging met de Fransen, om zo gezamenlijk de Hertog van Alva van Bergen te verjagen.

Als een mokerslag kwam de tijding van de **Bartholomeüsnacht** al deze plannen verstoren. De grijze Coligny was vermoord, de macht van de Hugenoten in het slijk getrapt. Alva had de bovenhand verkregen. Lodewijk kon het niet langer in Bergen harden. De Prins die hem ter hulp snelde, werd door de Spanjaarden in zijn legerpaats overvallen. Door de trouw, naar men wil, van zijn hondje, bracht hij ternauwernood er het leven af en kwam in vermomming, arm en berooid, ten derden male bij zijn moeder weer. De laatste tijd was voor Juliana vrij eenzaam geweest. De dochters alle getrouwd op Juliana alleen na, de zonen meestentijds in de Nederlanden of in Frankrijk, omringd door gevaren van allerlei aard. Hun taak bij haar werd liefdevol waargenomen door Graaf Ernst van Schaumburg, het zusterskind op vijfjarigen leeftijd door Willem de Rijke aangenomen, voor wie Dillenburg het enige tehuis gebleven was dat hij kende.

Evenals verscheiden van zijn broers voor de geestelijke stand bestemd, had hij met oprechtheid de Hervormde leer omhelsd, was in 1559 in 't huwelijk getreden met een dochter uit het huis van Hohenlohe, maar na haar overlijden als weduwnaar zonder, kinderen naar Dillenburg teruggekeerd. Zijn stil, vroom gemoed, sloot zich bij de tante die hem had opgevoed, met grote aanhankelijkheid aan. Zij zag in hem haar steun en haar troost, en de neven waren gelukkig de zaken van familie en vorstendom in zulke goed vertrouwde handen te kunnen overgeven.

Thans was het niet meer stil en eenzaam op de oude Stamburcht. In 't begin van October kwam Christoffel van de Paltz, een oud-leerling van de hofschool, er met berichten van het strijdtooneel aan. Hij was met Lodewijk in Bergen geweest, maar om de overmacht van Alva en muiterij van eigen krijgsvolk, hadden zij de 21ste September moeten capituleren. Lodewijk was op weg naar Dillenburg, met tussenpozen van gedwongen rust, ziek naar het lichaam en verslagen naar de geest. Ook Hendrik was ongesteld en kon spoedig verwacht worden.

De capitulatie was eervol geweest en Alva had in een eigen wagen Lodewijk naar Roermond laten brengen. Daar had hij Oranje gevonden, voornemens met de getrouwen die nog bij hem gebleven waren, over Emmérik naar Holland te gaan. Lodewijk vervolgde zijn weg en dacht in het paleis van de familie te Keulen enigen tijd rust te nemen. Maar het Stadsbestuur weigerde hem de toegang. Aan de overkant van de rivier, te Deutz, in het Jodenkwartier, was de enige plaats waar de jonge ridder zich op mocht houden. Zo spoedig mogelijk zette hij de reis voort met zijn trouwe vriend en vereerder, Michel de la Huguerye, werd telkens door koortsen opgehouden, maar kwam eindelijk in November bij zijn moeder aan.

Juliana ontstelde toen zij de geliefde zoon in haar armen sloot. Vermagerd en uitgeteerd, verkeerde hij in een toestand van geestes-afmatting, die een geheime toediening van vergif liet vermoeden. Weken en maanden lang bleef hij bedlegerig en de moeder die hem trouw verpleegde, leed onder de gedruktheid, die de anders zo vurige, veerkrachtige zoon neerlegde.

Boze geruchten van vervolging en sluipmoord brachten angst in de huiselijke kring. Het werd geraden geacht de hofschool voor een poos te ontbinden.

Schaumburg schreef aan de Graaf van Königstein:

"Ik kan U niet verbergen hoe weer bij herhaling de Graaf Johannes van Nassau, mijn waarden neef, van onderscheidene kanten waarschuwingen aangaande dezen huize zijn toegekomen, zodat zij niet in de wind geslagen kunnen worden. Zo is zijn Wellieve er op bedacht het jonge volkje, nu de nood het gebiedt, een tijd lang van hier uit te delen. Wyl Z. Wellieve thans met vele bezorgingen overladen is, dat hij U niet zelf heeft kunnen schrijven of U bezoeken, zo heeft hij mij verzocht Uwellieve van zijnentwege vriendelijk als uw neef en zoon te verzoeken hem de vriendschap te bewijzen zijn drie oudste zonen, en drie zonen van Van de Berg met nog twee personen daarbij een dag of veertien bij U in Königstein te nemen en te verzorgen. Voor mijzelf bid ik Uwellieve hogelijk daarom, en in alles waarin mijn bovengenoemde neef en ik zelf met mogelijkheid op andere manieren Uwellieve tegemoet komen en U van dienst zijn kunnen, zullen wij steeds meer dan gewillig bevonden worden.

Dillenburg in haast de 25 October 1572.

De bezorgde Grootmoeder voegde hier een schrijven van haar eigen hand bij.

"Ik hoop dat gij allen welvarend zijt, hetwelk ik U van harte toewens; kan U in trouwe niet verbergen dat mijn geliefden zoon Jan menig gewichtige waarschuwing toekomt, waarom hij geraden is de jongelui een tijdlang, weg te zenden. Nu heeft mijn genoemde zoon met mij gesproken en wij weten niet waar hij ze in van de haast heen kan zenden. Wanneer het U nu niet te bezwarend is, wilden wij wel vriendelijk verzoeken, of gij de drie jonge zonen van mijn zoon Jan en drie zonen van Van de Berg, mitsgaders drie personen tot hun bediening, een veertien daag bij U wilt houden; inmiddels zal men zien hoe de zaken zich toedragen, en kan men met behulp van Uw raad gelegenheid zoeken waar hen onder te brengen. U voor zulks naar behoren weerdienst te bewijzen zal mijn zoon niet in gebreke blijven te doen.

Ik zelf ben Uw oude Juliana, die gij kent, die het trouw met U meent; het hart is goed, maar het volbrengen is, God erbarme zich, gering. De barmhartige God richte het alles tot een zalig en goed einde.

Wil Uw gade, mijn lieve zuster, mijn vriendelijke groete en veel hartelijks zeggen. Ik heb niet de tijd haar te schrijven, wens echter Uwellieve beide alles wat U naar ziel en lichaam dienstig en goed is, en bevele U steeds de Almachtige in Zijn Goddelijke bewaring.

Dillenburg, 25 October 1572.

Uwe JULIANA mijn leverslang.

Terstond is Juliana's broer tot inwilliging van dit verzoek gereed. Zijn jonge neven zijn hem hartelijk welkom, ook zonder de aanleiding die er thans toe bestaat. Graaf Ernst moet hen maar naar Königstein zenden zodra het gelegen komt. Hij hoopt dat zij over hem tevreden zullen zijn en dat de reden van hun verwijdering niet zo ernstig zal blijken te wezen als het zich thans laat aanzien. Aan zijn zuster schrijft de gastvrije Graaf bijna gelijkluidend en voegt er nog aan toe:

"Ik verzoek Uwellieve vriendelijk, nog met de volgenden bode te schrijven hoe het mijn genadigen Heer de Prinse gaat, en waar zijn Vorstelijke Genade zich thans bevindt; ook hoe het zich in de koortsongesteldheid van mijn beide lieve neven Lodewijk en Hendrik toedraagt. Want er komen bijwijlen zonderlinge berichten, die ik van God hoop niet waar te zijn. Dat ik U niet met eigen hand schrijve, daarvan is de oorzaak U bekend."

Zo trokken dan de drie jonge graven, Herman, Frederik en Oswald van de Berg met hun gouverneur en twee edelknapen de 31 October onder geleide van Filips van Selbach naar Königstein, waar zij met zoveel hartelijkheid verwacht werden. Zij brachten een brief van hun grootmoeder mede waarin deze haar dank voor de betoonde gastvrijheid uitsprak en tevens beter tijding omtrent haar zoon Hendrik kon geven. Lodewijk bleef echter zeer zwak.

"Ik kruip rond" zo luidde de brief verder, "als een worm over bevroren grond, waar hij geen kracht uit trekken kan. Hoe lang dat duren moet kunt gij zelf wel begrijpen. Ik weet u niets goeds mede te delen. Met mijn hart ben ik dikwerf bij u, gij kent uw oude Juliana."

Der knapen eigen ouderlijk huis bij Zevenaar stond mede opgebroken te worden. Na de weerinneming van Bergen was Alva noordwaarts getrokken, had Naarden en Zutphen uitgemoord en het beleg voor Haarlem geslagen. De val van Zutphen en de gruwelen door de Spanjaarden daar en elders bedreven, brachten ontsteltenis in het ganse land en vele steden die pas de Prins hadden uitgeroepen, onderwierpen zich weer deemoedig aan de Spanjool.

Ook Graaf Willem van de Berg sloeg de schrik om het hart. Hij was dit jaar door de Prins aangesteld om van de steden van Gelderland en Overijsel de eed van trouw aan te nemen. Thans week hij van zijn kasteel Berg naar Kampen, schreef van daar nog wel dat hij goedsmoeds was de vijand te resisteren, maar logen- strafte die woorden door 's anderendaags met vrouw en kinderen de vlucht te nemen. Zijn vrouw moest echter spoedig achterblijven. Zij vond in de boerenwoningen van de omtrek en in het boerinnenpak een veilige verbergings, totdat haar bevalling voorbij was en zij met haar kleine kinderen de gevaarlijke reis naar Dillenburg kon ondernemen.

Ook andere vluchtelingen kwamen daar aan. Joost van Schaumburg een broer van Ernst, trachtte over Makkum en de Zuiderzee Holland te bereiken maar werd door Spanjaarden

achtervolgd, verloor zijn manschappen en zocht, arm en berooid, de hoede van zijn tante op. Duizenden verlieten opnieuw de Nederlanden. Waar zouden zij veiliger zijn dan bij de verwanten van hun Prins. Graaf Jan liet zich zonder veel aandrang verbidden en maakte in Siegen de nodige aanstalten om hun een tijdelijk verblijf te verschaffen..

Zeggen wij te veel, wanneer wij beweerend dat, wanneer iemand in eigen persoon en in degenen die haar het liefste waren, door onze worstelstrijd geleden heeft, het wel de moeder van de Nassau's is geweest, en dat ook hare tranen het zaad hebben bevochtigd, waaruit voor ons gezegend vaderland zulk een rijke oogst opgeschoten is?

HOOFDSTUK V.

Een Moeder van Helden.

De Prins van Oranje was niet met Lodewijk en Hendrik naar Duitsland gegaan. In zijn gemoed had dat zeker iets plaats gegrepen, zonder hetwelk geen enkele van de grote Hervormingen in de wereldgeschiedenis tot stand gekomen is.

In April 1568 waren de Nederlandse gezanten tot hem gekomen om zijn hulp voor de bedrukte landen te vragen, en van heler harte had hij die roeping aanvaard. Thans had deze roeping wederkerig de hand op hém gelegd, zich van hem meester gemaakt, hem gans en al tot in de diepste roerselen van zijn wezen doordrongen..

Hij kon zich niet meer van haar losmaken, zijn vrienden konden hem niet afgescheiden van haar denken. Gelijk Columbus voor al zijn tegenstanders slechts één antwoord had; de nieuwe wereld is er en ik moet er heen; gelijk Luther voor Keizer en rijksgroten te Worms betuigde; *hier sta ik, ik kan niet anders*; zo schreef ook Oranje aan zijn broer Jan; "ik ben besloten naar Holland en Zeeland te gaan en daar de strijd vol te houden zolang het mogelijk is, en dán, dan delf ik er mijn graf."

Gelukkig de zaak die zich zo'n dienaar verworven heeft. Zij is gewonnen, al ligt zij nog twintigmaal voor het oog van de mensen zieltogend neer. Geen macht ter wereld is in staat haar levensadem uit te blussen.

Met zijn gevolg en een kleine bende van zestig ruiters vinden wij Oranje de 18^e October te Zwolle.

"De Steden," schrijft hij vandaar aan Graaf Jan, "hebben overal de moed verloren, zelfs de bestgezinden laten het hoofd hangen, niet omdat er minder liefde voor de zaak bij hen is dan vroeger, maar omdat zij ten dode toe beangst zijn. Ik zal mij ten slotte nog alleen zien overblijven, tenzij God een wonder werkt."

Twee dagen later vertrok hij naar Kampen. Het gerucht dat hij daar was verbreidde zich. Die van Enkhuizen zonden galeien om hem te halen en toen de geliefde Prins voet op Hollandse bodem zette, kwam er geen einde aan het gejuich. De mars van het Spaanse leger van Bergen naar Haarlem mocht één brede bloedstreep zijn, Prins Willems reis van Enkhuizen naar Dordrecht was een betere zegetocht. Zijn bezielend woord riep de uitgedoofde moed in, de harten terug.

In Haarlem leidde hij een vergadering van de Staten van Holland en beraamde met de stadsregering en de commandant Ripperda de voorbereidselen voor het beleg dat onvermijdelijk was. Toledo vond er bij zijn komst de 8sten December een welvoorzien stad, en een bevolking die zich tot het uiterste verdedigen ging.

Werkelijk scheen het alsof het verzet gelukken zou. Alle maatregelen waren goed

genomen en de Prins stelde steeds nieuwe pogingen in 't werk om hulp van buiten te verschaffen. Maar deze leden alle de een na de ander schipbreuk. En toen eindelijk ook de toegang naar de stad van de kant van het Y door de belegeraars gesloten was, vervloog alle hoop op redding. Na een heldhaftige tegenstand moest Haarlem zich de 13de Juli overgeven. Toch was de betoonde heldenmoed niet vergeefs geweest. Dat de Spanjaard in zijn loop gestuit kon worden, dat hij zeven maanden lang opgehouden was geweest, had na de gebeurtenissen van de laatste drie jaren ongelooflijk geschenen en in zedelijke uitwerking stond de nederlaag aan een overwinning gelijk.

Alkmaar volgde het voorbeeld van Haarlem, en van Alkmaar begon de victorie.

Met de vurigste belangstelling werd de loop van Haarlems beleg in Dillenburg gevolgd. Betrekkelijk was op het oude slot de ongerustheid geweken. De zoons en neven waren van Königstein en elders teruggekeerd, en La Huguerye die Lodewijk naar Dillenburg was gevolgd en hem in zijn ziekte zijn diensten bleef betonen, nam, daartoe aangezocht, graag plaats aan de tafel van de hofschoon, ten einde de jonge Graven in het Frans spreken te oefenen. Hij die zoveel gezien had en zo prettig vertellen kon, moest wel een welkome gast zijn bij het negen tal knapen waarvan Prins Willem's zoon Maurits de jongste was, en die allen samen te midden van zulke grote gebeurtenissen opgroeiden.

De aanwezigheid van Lodewijk lokte bezoekers naar Dillenburg. In Mei 1573 verscheen zekere heer de Frégose, die hem in Frankrijk gekend had, en thans als afgezant van Karel IX en zijn moeder met hem over de zaken in de Nederlanden wilde onderhandelen. Lodewijk, nog half onder de indruk van zijn ziekte, stelde weinig belang in de opdracht van de moordenaar van zijn vrienden en geloofsbroers. Maar bevreesd om enige hulp af te slaan, van welken kant en uit welke beweeggronden die ook komen mocht, ontving hij de Fransman in een open galerij. Vertrouwen te tonen was hem onmogelijk, beleefde voorzichtigheid zat voor bij het onderhoud, en weinig voldaan over de koele ontvangst, trok de gezant weer af. De betrekkingen waren echter weer aangeknoopt, de zwakke maar in de grond niet slechte vorst leende het oor aan de jongen ridder, wiens nobel karakter hij eerbiedigde, wellicht benijdde.

Lodewijk voelde zich gedrongen een beroep op het geweten, op het beter 'ik' van Karel te doen. Met diepe ernst drukte hij in een manifest de Koning op het hart, het grote onrecht dat hij aan vreedzame, nijvere onderdanen gedaan had, het bedrog dat hij jegens hen had gepleegd en de heilige, edele roeping van de vorsten om het goede voor te staan en te bevorderen.

De houding van de Protestantse vorsten was diep bedroevend. "De langwijgheden van de Duitsers vermoorden ons," schreef de Prins.

De Keurvorst van Saksen raadde vrede aan tot elke prijs en dachtte dat het verzet van Haarlem die bemoeilijken zou.

De Landgraaf van Hessen wilde wel helpen, maar de vrees verlamde, telkens als het er op aan kwam, zijn handen.

De Hertog van Kleef bedankte om zich in de waagschaal te stellen, en zond een nadrukkelijk bevel aan de Graaf van Neuenahr om met zijn gezin naar Meurs te gaan en zich daar stil te houden. De Graaf gaf dit bevel aan zijn zwager op, als de reden dat hij niet helpen kon, maar of het hem zo onwelkom was laat zich betwijfelen. Enige maanden later beklagde hij zich bitter over het bijeen trekken van de voor de Nederlanden aangemonsterde lansknechten op zijn grondgebied.

Slechts Frederik III, de vrome Keurvorst van de Paltz, bleef Oranje met kracht bijstaan en zijn zoon Christoffel toonde eigen goed en bloed en leven in de geduchte strijd veil te hebben.

Een poging tot vrede kwam van hogerhand en Graaf Jan begaf zich naar Keulen om met gezanten van de Keizer, van Filips en van Oranje te onderhandelen. Maar de laatste wilde van geen vrede horen die niet op deugdelijke grondslagen steunde. Godsdienstvrijheid, herstel van de oude rechten en terugroeping van de Spaanse troepen waren zijn voorwaarden, en daarin kon Filips niet treden. Dat bleef de klip, waarop nu en later elk voorstel van verzoening stuiten zou.

Roerend smeekte de Prins om hulp. Het is noodzakelijk dat de Duitse vorsten iets doen, schrijft hij een en andermaal; zo de 5^e Februari: "Kunt ge (Graaf Jan) niet naar Emden gaan en vandaar met twee of drie weltoegeruste schepen ons over zee, ter hulp komen?"

De reis naar Emden was echter in het wintergetijde zo gemakkelijk niet. Zekere de Meijere was er kort te voren door Jan heengezonden om van de Hollandsche kooplieden geld te verkrijgen. In de diepe sneeuw die op de uitgestrekte heide ieder spoor weggewist had, sukkelde hij voort. Zijn voertuigen verloren hun wielen, zijn paarden vielen doodmoe tegen de grond. Drie gehele dagen zat hij op een plaats stil omdat er geen mogelijkheid was om verder te komen, en eindelijk liet hij wagen en geleide in de steek en kwam te voet, doornat en half bevroren te Emden aan.

Het voorjaar brengt aan Lodewijk enige beterschap en Oranje vestigt zijn hoop op de dapperen broer.

"Haarlem houdt zich goed," schrijft hij hem in Maart, "hoewel de voorraad vermindert en de lieden zo moede worden dat zij in hun plicht verslappen. Wat mij betreft ik zie geen middel tot ontzet, ik smeeke u dus te zien, wat gij doen kunt, hetzij door aanwerving van krijgsvolk of door hulp van de vorsten. Het zoude een schande zijn de lieden zo te laten ondergaan Gebruik uw oordeel en zorg voor uw persoon. Het ganse land verlangt naar u als naar de engel Gabriel."

Ook in April en Mei is het telkens de vraag of er geen hulp te verkrijgen is en of Lodewijk niet zelf komen kan. Een brief uit Delft van de 8e Mei wordt door Lodewijk verder naar Jan gezonden die om de vredesonderhandelingen naar Keulen is. Hij is nog te ziek, voegt Lodewijk er bij, en kan nog niet er aan denken naar Holland te gaan. In Juni heeft de Prins zijn hart aan zijn moeder uitgestort. Hoeveel goed moet hem haar antwoord gedaan hebben.

Hooggeboren Vorst, hartelijk beminde Heer!

Met welk een vreugde heb ik het schrijven dat Uwellieve mij gezonden heeft ontvangen. De Almachtige bescherm mijn Heer met al de zijnen en sta hem in de grote zaak bij, want Hem is alle macht gegeven in hemel en op aarde. Hoe bewijst Hij zijn macht en sterkte op menigerlei wijze bij U en ons allen. De goede God dele ons zijn Heiligen Geest mede, dat wij het recht erkennen en er Hem steeds voor danken en onzen troost en hoop alleen op Hem vestigen! Al laat het zich aanzien als had Hij ons vergeten, zo zal Hij toch ter rechter tijd met Zijn hulp komen, want die Hem vertrouwen en hoop op Hem stellen worden in eeuwigheid niet verlaten.

Mijn hartelijk geliefde Heer, ik bid de Almachtige, de goede lieden in Haarlem ook te troosten, hen van al hun vijanden te verlossen en Uwellieve genade en middelen te geven om hun te hulp te komen; en alle zaken daarheen te richten dat zij tot bevordering Zijns Woords en tot Uwer ziele zaligheid gedijen.

Hartelijk geliefde Heer! Uwellieve wil ik met mijn schrijven niet langer

ophouden. Mijn moederhart is altijd bij U; liet God mij toe mijn Heer zelf mijn trouw te bewijzen, ik zou geen vlijt daarvoor sparen. Ik beveel mijzelf steeds mijn geliefden Heer aan en bid de Almachtige U in Zijn Goddelijke bewaring te allen tijde te houden en voor alle ongeval te behoeden.

Dillenburg de 16de Juni 1573.

Uw getrouwe moeder tot in de dood.

JULIANA, Gravin van Nassau, weduwe.

Allerlei vreemde, onrustbarende geruchten vonden hun weg naar Dillenburg. Maar hoe ook haar hart zoals zij zei, altijd in de Nederlanden was, Juliana had haar plichten en bemoeiingen in eigen woonplaats. Samen met haar schoondochter droeg en deelde zij de zorgen voor het talrijk gezin. De Gravin Elisabeth bestierde de huishouding en de kinderkamer, waar steeds nieuwe kleintjes de moederlijke; zorg in beslag kwamen nemen. Voor de oudere zoons en dochters kon zij weinig zijn, hoe graag zij 't ook wilde, en met innige dankbaarheid zag zij hoe deze zich bij de achtbare grootmoeder aansloten, als jonge loten om de oude stam. Maria van Oranje, de bijkans verweesde, was zo goed als grootmoeders eigen kind, met de lieve oude vrouw te zijn, haar verhalen en vermaningen aan te horen, de geest van geloof en Godsbetrouwen die in haar woonde, zelf als in te drinken, was haar een lust. Nooit zou zij vergeten wat zij aan haar vaders moeder te danken had en in later jaren toen zij als Gravin van Buren haar Gelderse bezitting bewoonde, zou ook ons vaderland de gezegende vruchten van die opvoeding plukken.

Nu groeiden naast haar op, hare jongere zusters en nichtjes. Het was een zedelijk versterkende atmosfeer, waarin knapen en meisjes te Dillenburg groot werden. De atmosfeer van plicht, van toewijding, van zelfovergave voor de heilige zaak. Alle dagen kregen zij voor hun ogen het aanschouwelijk onderwijs van mensen die niet zichzelf zochten, of leefden voor eigen belangen en eigen rechtmatig genot; maar die integendeel de betekenis van hun tijd begrepen en alles over hadden voor het heil van hun medemens en de zaak van Gods koninkrijk. Bovendien verkeerden zij in een levendig middelpunt waar velen uit en in gingen, en waar dagelijks verse tijdingen kwamen omtrent de grote gebeurtenissen die elkaar opvolgden.

Met ieder jaar hechtte de moeder zich sterker aan de enige dochter die haar gebleven was en die met haar gelukkige geestvermogens en warm gemoed het levendigst deel nam in al de belangen waarvan Juliana 's eigen hart vol was. Maar de moeder voelde wel dat zij voor haar kind nog iets anders moest zoeken. Hoe zeer zij ook van haar bijzijn genoot, zij wilde niet zelfzuchtig zijn. 20 Juli 1573 schrijft zij aan Lodewijk:

Welgeboren innig geliefde Zoon! Ik hoop dat het nu geheel goed met U staat, dat de koorts weg blijft en gij in goeden welstand zijt hetgeen ik U van harte toewens. Geliefde Zoon, ik kan U niet verhehlen dat Graaf Albrecht van Nassau en Graaf Koenraad van Solms met hun echtgenoten van zins zijn de 27 dezer maand naar mijn zoon en dochter van Schwartzburg te Arnstatt te reizen en begeren dat mijn dochter Juliana met hen medega.

Nu ben ik voor mijn deel wel genegen, want het wil mij toch wel voorkomen dat wij haar ook eens laten gaan opdat de oude Gravin van Schwartzburg en mijn dochter niet mogen denken dat wij haar tegen haar wil en dank bij ons willen houden.

Mij dunkt echter onder Uw verbetering, wij konden ditmaal wel Graaf Albrecht en Graaf Koenraad verzoeken bij Graaf Gunther en mijn dochter voor haar om

verlof te vragen, want zoveel het zijn kan wilde ik haar graag in mijn ouderdom bij mij hebben. Dit heb ik U niet kunnen onthouden, verzoek U mij te willen meedelen wat gij voor raadzaam houdt.

Bevele U hiermee de Almachtige in Zijn Goddelijke bewaring.

Dillenburg, de 20 Juli 1573.

Uw getrouwe moeder te allen tijd,

JULIANA, Gravin van Nassau, weduwe.

Lodewijk had nog niet naar Holland durven gaan in al het gewoel en de ontberingen van de krijg, maar hij werkte voor de zaak onder zijn vorstelijke vrienden. Zo graag had hij hulp naar Haarlem gezonden, niet wetende dat het voor Haarlem reeds te laat was. De brief van zijn moeder werd een dag later reeds gevolgd door een tweede. Het gerucht van Haarlems val was haar ter ore gekomen en zij heeft geen rust eer zij de trouwe zoon er deelgenoot van gemaakt heeft, ook al kan het bericht. nog wel uit betere bron tegengesproken worden.

Welgeboren hartelijk geliefde Zoon! Wanneer zich het bericht omtrent Haarlem bevestigt, hetgeen mij van harte leed zou doen, zo vrees ik. Dat het mijn Here de Prinse niet goed zal gaan.. Mij deren de goede lieden die in de stad zijn. Dat zij zo ellendig vermoord zijn geworden. God de Almachtige moge Zijn toorn van ons wenden, Zijn genade ons in eeuwigheid mededelen! Ik heb echter nog goede hoop, dewijl de tijding uit een paapse stad komt, dat het zo erg niet zijn zal, en verzoek U vriendelijk, wanneer ge zeker bericht hebt, het mij te doen weten.

Ik heb vernomen dat gij spoedig hier wilt komen, alsdan kunnen wij met elkaar bespreken, hoe het bij de oude Gravin van Schwartzburg aangaande mijn dochter Juliana aan te leggen zij, dat wij geen ondank verdienen, want zij hebben haar veel goeds bewezen. Ik heb U gisteren geschreven en hoop dat de brief tot U gekomen zij, verzoek U zeer vriendelijk wanneer zekere berichten, die ge schrijven kondt, voorhanden zijn, mijn Genadigen Here Hertog Richard mede te delen, ze spoedig kenbaar te maken opdat de lakei van Zijn Genade weggezonden moge worden. Waarin ik U genoeg of goede diensten kan bewijzen zo hebt gij mij alle dagen mijns levens als uw moeder gezind, bevele U de Almachtige in Zijn Goddelijke bewaring.

Dillenburg de 21 Juli A° 1573.

Uw getrouwe moeder te allen tijd,

JULIANA, Gravin van Nassau, Weduwe.

Zo vergat het moederhart geen enkel van haar kinderen, steeds bedacht op wat het beste voor ieder kon zijn, en op hetgeen zij zelf met verloochening van eigen genot voor hen doen kon. Zij naderde nu de zeventig, maar al lieten de sporen van haar altijd zo werkzaam leven zich gelden, haar geest bleef ongebogen als weleer. Gerijpt door de steeds meer opeengestapelde gebeurtenissen van die rijke eeuw, gesterkt door de telkens nieuwe ervaringen van haars Heren genade en trouw, leefde zij onvermoeid de gang van de zaken mee en had altijd een woord gereed voor hen, die in 't gewoel en de strijd van het leven zo grote behoefte hadden aan waarschuwing en bemoediging beide.

Niemand die het op dit ogenblik meer nodig had dan de Prins. Na de val van Haarlem in Delft teruggekomen, dreigde de opgewonden bevolking hem te stenigen, omdat hij de stad niet had weten te redden. Zonder een van zijn broers, die reeds sedert maanden ver van hem verwijderd waren, werd nu nog tot overmaat van ramp zijn trouwe vriend

Marnix door de Spanjaarden gevangen genomen en in de Haag opgesloten. En de haat van de vijanden loerde op al zijn schreden.

Granvelle had zijn koning geraten Oranje en Lodewijk te behandelen "als de Turken", en de wenk vond bij Filips en Alva beiden een maar al te willig gehoor. Verspieders en sluipmoordenaars drongen tot in de binnenste vertrekken van de Prins door. Maar deze was op zijn hoede en wist te ontdekken wat de Spanjaard in 't diepst geheim tegen hem smeedde. Alle aanslagen stuitten op zijn beleid en de trouw van zijn aanhangers af.

"De burgers van Alkmaar houden goeden moed," schreef Oranje aan zijn broers de 13de September, en voegde er bij; "Ik houd mij eerbiedig aanbevolen aan mijn moeder, evenals aan Mevrouw mijn zuster, en al mijn zusters en zwagers, zonder mijn dochter te vergeten.

Juliana beantwoordde dezen groet met een "klein briefje" van haar hand.

Hoe verlangt mijn hart naar vertrouwbare tijding van U, opdat ik moge weten hoe het mijn Heer gaat, maar ik krijg slechts langzaam bericht. God de Almachtige behoude U bij gezondheid, lang leven en voorspoed, en beschikke U getrouwe lieden, die het met mijns Heren zaak goed menen, en niets zullen raden; wat Uwellieve aan lijf en ziel tot schade zij.

Mijn innig geliefde Heer, stel Uw troost alleen op God, in wiens hand alle macht in hemel en op aarde ligt. Laat in Uw hart opkomen de gunsten en weldaden die de goede God mijn Heer zo veelvuldig bewijst. Ik bid U, uit 's harten grond, wil toch in Uw moeilijke zaak geen middelen zoeken die tegen God zijn. De Heere kan helpen als het met alle menselijke hulp uit is; die Hem vertrouwen, zal Hij in eeuwigheid niet verlaten. I

k verzoek mijn Heer zeer vriendelijk deze mijn korte herinnering niet ten kwade te duiden, want zij komt uit goede, moederlijke bedoeling voort. Daar er bericht naar mijn Heer gezonden werd, heb ik niet kunnen nalaten Uwellieve een klein briefje te schrijven, en beveel mijzelf mijn Heer te allen tijde dienstvaardig aan.

God de Almachtige verlene U voorspoed en zegen tot in eeuwigheid.

Dillenburg, 22 September 1573.

Uw dienstwillige getrouwe moeder zolang ik leef.

JULIANA, Gravin van Nassau, weduwe.

Terwijl de moeder het woord zo goed gebruikte, zetten de broers hun toebereidselen voort. Lodewijk voelde zich weer krachtig genoeg om zijn broer ter hulp te snellen. Wat hem nog ontbrak was een goede klepper tot eigen gebruik. Zijn kas was niet in staat die aan te schaffen, maar hij wist er wel raad op. Waartoe dienen goede vrienden, wanneer men in de nood niet bij hen aan mag kloppen?

"Doe mij een broerdienst zoals ik 't in gelijk geval aan U zou doen," schreef hij de 13den October aan zijn oud-speelnoot en krijgsmakker, Graaf Albrecht van Schwartzburg. De reden waarvoor hij het strijdros nodig heeft, zal Albrecht van zijn broer Gunther vernemen.

"Ik bedel niet graag, maar nu leiden de tijdsomstandigheden er toe. Word ik nog eens rijk, dan. Zal ik u met een penning uit de buit voorzien. Adieu, mijn broer, de laatste van ons mag de deur dicht doen."

Deze slotwoorden klonken als de uiting van een somber voorgevoel bij de anders zo dappere ridder. Graaf Albrecht bleef spoedig als de laatste van hen beiden over, om de deur dicht te doen. Wij zullen later nog meer van hem horen.

Maar inmiddels had men de handen te vol om aan droefgeestige overpeinzingen plaats te geven. Oranje, die zich bij toeneming Hervormingsgezind betoond had, maar voor zich weinig hechtte aan kerkvormen, sloot zich in 't begin van October openlijk bij de Gereformeerde gemeente te Delft aan, en gebruikte met haar het Heilig Avondmaal. Deze stap van de Prins verwekte grote vreugde bij de gemeenten in de Nederlanden en werd door een van haar voorgangers aan de broers die in Londen woonden overgebriefd. In de correspondentie met Dillenburg vinden wij er geen melding van gemaakt. Het was een openlijke belijdenis van geloof en een aansluiting bij de gemeente des Heeren, die als zodanig ook voor 's Prinsen eigen hart haar gezegende uitwerking niet zal gemist hebben. Maar de zijnen kenden hem reeds lang als gelovig volgeling van Christus, in Wie alleen hij zijn zaligheid gezocht en gevonden had, en de openbare daad zal hun meer als een natuurlijk gevolg van zijn gezindheid, dan wel als een gebeurtenis op zich zelf gegolden hebben.

Meer indruk maakten andere tijdingen; het ontzet van Alkmaar door openzetting van de sluizen, en de overwinning op de Zuiderzee, waarbij de Spaanse Admiraal de Bossu gevangen genomen werd.

"Gisteravond," schreef Lodewijk de 30^e October vrolijk aan de Landgraaf van Hessen, "is mij bijliggend schrijven van mijn heer de Prins toegekomen. De Eeuwige zij lof en dank voor zulke gunst, want zolang God ons de zee vrij laat, kan het met de zaken van mijn heer de Prins niet kwalijk gaan. Een goede stoot in deze verse wonde zou thans wat kunnen uitrichten. We zullen, zo God wil, hierbij niet stilzitten."

Oranje's broers waren er zeker geen mannen naar om stil te zitten; maar anderen aan 't werk te krijgen, een leger op de been te brengen, het nodige geld voor uitrusting en soldij te vinden dat kostte moeite.

De Prins moest de 4de Januari 1574 nog vragen, hoe het met de toerusting geschapen stond. Het verlangen naar iemand met wie hij spreken kon, begon pijnigend te worden. De uitgestelde hoop maakte om hem heen de harten moedeloos. Zelfs Marnix schreef hem uit de Gevangenpoort te 's Hage of het niet verstandiger zijn zou het ogenblik waar te nemen, nu Alva vertrokken was en zijn opvolger Requesens een gematigder houding aannam. De strijd was te ongelijk en het was nog beter onder vreemde heerschappij in vrede te leven en God te dienen naar zijn geweten. De strengste regering was zelfs te verkiezen boven een oorlog, die niets dan verwildering en ellende aanbracht en Gods toorn moest opwekken.

Toen de Prins in Januari schreef, had hij in zes weken niets uit Duitsland gehoord. Hij had zijn hoofdkwartier te Zierikzee opgeslagen, terwijl zijn leger Middelburg omsloot, en de Spaansgezinde bevolking aldaar even dapper muizen en oud leder verteerde, als de Haarlemse ketters het voor de Prins hadden gedaan. De verbinding tussen Dillenburg en Zeeland was schaars en onzeker. Brief op brief was hem toegezonden, want nog nooit hadden zoveel plannen en combinaties Lodewijks werkzaam brein doorkruist als dezen winter. Van het Franse hof had hij 100.000 kronen in geld ontvangen, en met zulk een som voelde hij zich zeker van zijn zaak.

Veertien dagen later was hij klaar. Hij had van ieder afscheid genomen, en wachtte te Siegen slechts op de komst van Hendrik, om de tocht naar de Nederlanden te ondernemen. Het werd echter einde Februari eer zij werkelijk op mars gingen. Graaf Jan en Christoffel, zoon van de Keurvorst van de Paltz, hadden zich nog bij hen gevoegd, en samen verlieten zij. 181

Siegen op een winterse ochtend in de diepe sneeuw, aan het hoofd van 3000 ruiters en 6000 man te voet.

De vrouwen bleven alleen te Dillenburg achter. Graaf Jan had voor zijn vertrek land en luiden, echtgenote, moeder en kinderen aan zijn goeden vriend de Landgraaf aanbevolen. Hij wist, dat hij op hem kon rekenen, al bleef Willem van Hessen de wanhopige strijd onzinnig en ongeoorloofd noemen. Hij zal zich wel als trouw vriend van de opdracht hebben gekweten, maar de dagelijkse bemoeiingen, de angst en de spanning kon hij niet wegnemen. Gelukkig voor Juliana viel het vertrek van haar zonen samen met een verblijdend bericht van de Prins, die nu hij iets goeds te melden en geen plannen meer met zijn broers te overleggen had, zich rechtstreeks tot zijn moeder richtte. Daags na de aankomst van zijn brief, schreef Juliana:.

Met ware hartgrondige vreugde heb ik de 20en Februari mijns Heren schrijven ontvangen, waaruit ik de gelukkige en grote victorie welke mijn Heer door Gods wonderbare goedheid op de vijand behaald heeft, met prijsmaking van zijn voornaamste schepen en buiten-gevechtstelling van zijn beste krijgslieden. De Almachtige zij lof en dank tot in eeuwigheid, Hij moge steeds bij mijn Heer zijn, hem voorspoed en zegen in alles geven, als zijn overste raadsman en helper; hem ook met mijn andere geliefde zonen, van welke ik niet weet hoe het hun gaat of waar zij zijn, zich te allen tijd gelegen laten zijn en ze in eeuwigheid bewarend

Ik kan mijn hartelijk geliefden Heer niet verhehlen, dat , wij al samen zoals wij hier oud en jong bij elkaar zijn, nog welvarend zijn.

De Heere geve verder Zijn gunst. Van harte d h k ik mijn Heer dat dezelve mij tussenbeiden wil schrijven, opdat ik verneme hoe het mijn Heer gaat, want wanneer ik uw handschrift zie, is mijn hart een tijd lang voldaan. Ik verzoek U vriendelijk, wanneer mijn zonen nog niet aangekomen zijn, mij toch nu en dan omtrent mijns Heren bevinden te doen weten. Niets ter wereld verheugt mij meer dan van uw gezondheid en voorspoed te horen.

Mijn lieve zoons vrouw heeft mij op 't hart gedrukt mijn Heer haar bijzondere groete en alles goeds te schrijven, met de beste wensen voor Uw welstand. Ik wil mijn Heer niet langer met mijn schrijven ophouden, maar rijnzelf hem als mijn innigst geliefden Heer en Zoon ten allen tijde aanbevelen; wil zolang mij God genade verleent met gebed en dankzegging bij de Almachtige naarstig aanhouden, in het vertrouwen dat Hij mijn Heer en diens medegenoten niet zal verlaten, met Zijn genade en barmhartigheid steeds bij hen zijn en hen eeuwig in Zijn Goddelijke bescherming houden.

Dillenburg 21 Feb. 1574.

Mijns Heren dienstwillige trouwe moeder zolang ik leef,

JULIANA, Gravin van Nassau, Weduwe.

Ingevolge 's Prinsen verzoek begonnen de Nassau's met een poging op Maastricht, maar moesten daarvan afzien om het drijfj. Ze volgden dus noordwaarts de loop van de rivier, terwijl het Spaanse leger onder d'Alva hen op de anderen oever natrok. De eeuwigdurende muiterij onder de gehuurde troepen van die tijd bleef niet. uit. Bij honderden deserteerden zij. In een gevecht met Mendoza de 18de Maart werden 700 man van Lodewijk gewond of gedood. De beloofde troepen uit Frankrijk lieten zich wachten. Er zat niet anders op, dan te trachten de legerplaats van de Prins in de Bommelerwaard te bereiken. Zodra deze de nadering van het Duitse leger vernam, begaf hij zich naar Gorinchem, dagelijks brieven aan zijn broers verzendend. De beste plaats om de Waal over te steken, schreef hij, was in de nabijheid van Tiel, bij Wamel, Varik, of

daaromtrent.

Lodewijks schrijven van 12 April had hij te laat gekregen om hem de gevraagde troepen te gemoet te zenden, maar tegen de 16de hoopt hij vijf à zes en dertig compagnieën te hebben en een voldoende aantal vaartuigen: Hij houdt de zijnen de aanstaande komst van zijn broers voor, en vertrouwt daarmee de goeden moed te bewaren.

Hoe was het intussen met Lodewijk gegaan? Het werd ver in de tweede maand sedert zijn vertrek uit Siegen, de soldij raakte achterstallig, en Graaf Jan besloot naar Keulen te gaan, en te zien meer geld bij elkaar te krijgen. Hij ontkwam daarmee als door een wonder het lot dat van zijn broers wachtte.

De 13de bereikte Lodewijk het kleine dorp Mook. Nauwelijks was hij gekampeerd of kondschappers kwamen hem berichten dat d'Avila de rivier overgetrokken was en vlak: in zijn weg post had gevat. Lodewijks leger was hierdoor ingesloten in een smalle strook lands tussen Maas en Waal. In van de haast werd een greppel gegraven, het enige wat te doen viel, en het verdere God toebetrouwd.

Den volgenden morgen vroeg begon de schermutseling. Het dorp lag tussen de beide legers in. Er werd met afwisselende uitslag gevochten. Tegen de middag deed Lodewijk een aanval met zijn ruitery, die alles voor zich uitdreef.

De vluchtende Spanjaarden bereikten Grave en verspreidden daar het gerucht van een volslagen nederlaag. Maar eer Lodewijks bende een tweeden aanval doen kon, stormden verse troepen op hen aan. Een kort, hevig gevecht volgde. De beide Nassau's en Christoffel verzamelden nog enige ruiters en maakten een vernieuwde charge

Dat is het laatste wat men van hen weet. De slag werd verloren, en bijkans het gehele leger versmolt voor de Spaanse overmacht. Maar zelfs de lichamen van het drietal vorstelijke ridders werden nimmer gevonden. Een gerucht deed later de ronde en had wel enige waarschijnlijkheid voor zich, dat zij zich in een woning hadden terug getrokken om hun wonden te laten verbinden en dat het huis door de Spanjaard in brand gestoken was.

Lodewijk van Nassau telde onder de edelste, beminnelijkste figuren uit die veelszins ruwe tijd. Hij was een van die benijdbaar enkelvoudige karakters, die slechts één doel voor ogen hebben en daar recht op afgaan, zonder zich op te houden niet hetgeen in hun oog een zeer ondergeschikte rang inneemt. Van heler harte calvinist, had hij van het calvinisme de praktische kant; het heilig ontzag voor de ere Gods, het los zijn van zichzelf, de onverzettelijke wilskracht; het *fais ce que dois, advienne que pourra*. (doe wat moet, er kome wat mag.)

Vol bewondering voor zijn oudere broer, bereid ten allen tijde met hem mede te gaan, maakte hij zich dikwerf ongeduldig over 's Prinsen beleid en voorzichtige kansberekeningen. Lodewijk zou nooit ons land van de Spanjaarden hebben kunnen bevrijden) daartoe werd vereist de scherpe, brede blik, het koen beleid, de taaie volharding die wachten kon en zich terugtrekken waar het nodig bleek, de meesterlijke gevatheid die van alles partij trok, ook van de vijandelijkste aanslagen, ook van de onwaardigste motieven, om de zaak des Heren te bevorderen.

Maar Oranje die dit alles bezat, en die in oprechtheid van gemoed met al die gaven woekerde, zou zijn werk niet hebben kunnen doen zonder de kinderlijk vrome broer.

Karakters als Willem-de-Eerste hebben niet zelden gasten in hun levensbootje welke aan de oude fabel van de wolf, de geit en de kool herinneren. En de man die zulk een drietal te vervoeren heeft, is niet gerechtigd er een van over boord te werpen, alsof het onnutte ballast ware. Het zou een daad zijn van snode ondankbaarheid jegens God en schuldige

lafhartigheid jegens de mensen, een vergrijp in trouwe aan eigen leven en levensroeping. Gelukkig wanneer zij een karakter van ander allooi naast zich hebben, dat hen er voor bewaart in het brede te vervloeien.

"Het is Lodewijk geweest die de Prins zover gebracht heeft," schreef Graaf Jan vele jaren later, toen hij zich over het gemoedsbestaan des Prinsen uitliet. Beide naturen hebben elkaar nodig. Ze worden door God samengevoegd, als Paulus en Barnabas, Luther en Melanchton, en zovelen die in de rollen van de geschiedenis worden bewaard, of die wij nog dagelijks rondom ons zien. In duizendvoudige vormen en schakeringen zijn het nog altijd deze twee, de richting in de hoge en de richting in de brede, die elkaar aanvullen en samen Gods werk op aarde tot stand brengen.

De jonge held had zijn zes-en-dertigste jaar nog niet lang volbracht, toen zijn levensdraad werd afgesneden. Hij zag er jonger uit. Veerkrachtig van aard, schudde hij de zorgen af, die zo loodzwaar op zijn broer konden drukken. Oranje heette en was voor zijn volk vader Willem op zijn twee-en-veertigste jaar. Men noemde hem niet anders. Allen zagen tot hem op en wachtten van hem hun heil.

Voor de Prins was een licht in zijn leven ondergegaan, toen Lodewijk het leven op de Mookerheide liet. Lang duurde het, eer het noodlottig bericht hem bereikte. De 18 April nog vroeg hij aan zijn broers hem te doen weten, wie van de hunnen op het slagveld gebleven of verwond waren, hoeveel de verliezen van de vijand beliepen, en welke voorname Spanjaarden zij krijgsgevangen hadden gemaakt, zoals het gerucht wilde.

Nu werd hij echter ongerust, en zond de 21ste een vertrouwde bode om de reden te vernemen, waarom hij op zeven brieven, die hij sedert 10 April geschreven had, geen antwoord kreeg. Twee brieven, in de loop van de volgende week aan Jan geschreven, getuigen van pijnigende onzekerheid. Er is een ongelukkig samentreffen geweest, het ganse leger bijna is omgekomen. Maar waar zijn de aanvoerders? Waarom is geen spoor van hen te vinden? Zijn zij door de vijand gevangen genomen? Houden zij zich schuil, en durven zij geen teken van leven geven?

Aan een strohalm houdt de Prins zich vast, maar toen bijkans vier weken , verlopen waren, was de kans dat zij nog in leven waren al te onwaarschijnlijk.

"De laatsten van de vorige maand," schrijft hij de 7 Mei aan zijn broer, "heb ik Uw brief ontvangen en daaruit met leedwezen gezien dat niettegenstaande Uw ijverige pogingen gij nog geen zekerheid gekregen hebt omtrent het weervaren van mijn Heer de Hertog Christoffel noch van de Heren mijn broers. In trouwe, men doet groot onrecht, aan u en aan mij, met ons hun dood te verbergen, indien het God behaagd heeft aldus over hen te beschikken, U verzekerende dat deze fraaie schijn meer schade dan nut aan de zaak toebrengt. Voor mij particulier ontmoet ik er grote afkeuring om, degenen die er mij naar vragen, denken dat ik hun uit achterdocht de waarheid verberg, ieder praat er over naar zijn eigen gedachten en de meesten verbeelden zich om zulke veinzerij, dat nu ook alles verloren en hopeloos is. En dat mag niet. Het voorbeeld van Frankrijk, waar de Hugenoten weer meer dan ooit het hoofd opsteken, toont dat als de mensen aan een zaak ontvallen, God zelf die in handen neemt."

En een weinig verder; "ik wil u wel bekennen, dat het hoofd mij zodanig omloopt van de menigte van zaken en ook van verdriet en zorg om het verlies van Hertog Christoffel en mijn broers, die ik gewis voor dood houde, dat ik nauwelijks weet wat ik doe. Niettemin, zo aldus Gods wil is, moeten wij die lijdzzaam dragen."

Het- is een lange brief, vol plannen en voorschriften voor 't geval dat de broers nog in

leven zijn, en ook in dat van hun dood. Hij mocht Dillenburg echter nimmer bereiken. Aan Uffkens ter overbrenging toevertrouwd, werd hij door de Spanjaarden onderschept en kwam na verloop van bijna twintig jaren door een opmerkelijk toeval in handen van Willem Lodewijk. Deze zond hem de 17de Januari 1593 aan Maurits als een waardige pennenvrucht, naar stijl en inhoud beide, van diens vader, een bewijs van zijn gezond oordeel en voorzichtig beleid.

Nog de 23^e informeerde Oranje of hij zijn leedwezen aan zijn moeder betuigen kon, dan of deze nog niet met het ergste bekend was gemaakt. Allerlei geruchten hadden ook naar Dillenburg een weg weten te vinden. De een had de broers hier gezien, de ander had van een reizend koopman gehoord, dat op een plaats waar hij doortrok iemand ziek lag, die veel overeenkomst met Lodewijk moest hebben.

Keurvorst Frederik loofde voor zijn zoon een aanzienlijke losprijs uit. Juliana's broer Lodewijk schreef aan zijn schoonzoon Everstein die nog in Spaanse dienst was, of hij ook soms berichten omtrent de vermiste jongelieden kon inwinnen.

Te midden van de pijnlijke spanning zat er iets verheffends, iets dat heilige bezieling werkte, in de lucht. De knapen op Dillenburg voelden het. Waren zij slechts enige jaren ouder, hoe zouden zij zich rondom hun heldhaftige oom scharen, en onder hem de overwinning bevechten, die zijn broers niet hadden mogen zien.

Daar was nog geen denken aan.

Dan maar een stuk opgesteld en het met hun zessen, die de oudsten waren, ondertekend, opdat de Prins van Oranje, de held van de familie, toch weten mocht, dat hij bij leven en welzijn later op hen kon rekenen. Wie zou niet 's Prinsen gelaat hebben willen bespieden, toen liet onderstaand stuk hem onder de ogen kwam? Het was in het Frans vervat:

Mijnheer! Wij hebben allen groot leed gehad over de nederlaag van de onzen te Mook, zowel om de dood van de Heren onze Ooms, welke ons zeker dunkt, als om U verstoken te zien van alle hulp en steun, dan alleen van de goeden God die de Heer van de legerscharen is, Denwelken wij bidden dat Hij U verlosse uit de hand van zijn vijanden, en dat Hij ons wasdom geve om U nog eens van dienst te kunnen zijn in zulk een rechtvaardige zaak, tot prijs en verheerlijking van Zijn Naam.

Intussen, mijn Heer, bidden wij de Almachtige, U gezondheid en een lang en gelukkig leven te schenken.

Dillenburg de 7den Juni 1574.

Uw zeer ootmoedige en gehoorzame dienaren en neven,

HERMAN, Graaf van de Berg.

WILLEM, Graaf van Nassau.

FREDERIK, Graaf van de Berg.

JAN, Graaf van Nassau.

OSWALDUS, Graaf van de Berg.

GEORGE, Graaf van Nassau.

Hoe Juliana er zelf onder was toont een lange brief die zij de 19den Juni aan de Prins schreef:

Mijns Heren vriendelijk schrijven aan mij gericht, waarin Uw welvaren en Uw gelukkige victorie over Uw vijanden de verlopen Pinksterdag door Gods goedheid behaald, heb ik met vreugde vernomen; breng de Almachtige daarvoor lof, prijs

en dank met de bede mijn Heer ook verder in zijn Goddelijke bescherming te houden.

Ik heb groot verlangen naar mijns Heren schrijven gehad, in de hoop zekere berichten omtrent mijn innig beminde zonen te horen; maar ik bemerk zoveel dat mijn Heer niets zekers van hen weet, hetwelk mij in 't binnenst bekommert. Ik ben waarlijk een bedroefde vrouw en kan van mijn bekommernis niet verlost worden, totdat mij de goede God in genade uit dit jammerdal tot zich neemt, hetwelk ik van harte begeer, en bid dat het spoedig geschieden moge.

Mijn Heer schrijft ons dat zonder de wille Gods niets geschieden kan, dat wij dus met geduld moeten dragen wat de Heer ons toezendt. Dat alles weet ik, en dat wij het schuldig zijn te doen; maar mensen blijven mensen en kunnen zulks zonder Zijn genade niet volbrengen. Hij zij met Zijn genade te allen tijd bij ons en schenke ons Zijn Heiligen Geest, dat wij alles wat hij ons toeschikt met lijdzaamheid aannemen en ons in alles met zijn barmhartigheid troosten. Er is mij reeds enige keren gezegd dat mijn lieve zonen nog in leven zijn, zodat ik alsnog hoop heb.

Voor drie dagen is mij bericht dat een goed lid van de adel gezegd had, dat hij kort geleden zes dagen bij mijn geliefde zoon Graaf Lodewijk geweest was. Hij had hem naar omstandigheden welvarende gevonden, de rechterarm bovenaan geheel doorschoten, zodat men een beentje uit het schouderblad heeft moeten nemen, hij kon de arm echter goed bewegen. De edelman had ook gezegd dat hij hem aan 't gelaat niet had kunnen herkennen, aan de spraak en aan de handen had hij hem herkend.

Nu heb ik weer enige hoop die mij kracht, geeft en ben toch bevreesd dat hij een verkeerde voor mijn zoon heeft aangezien.

Van mijn genadigen Heer, Hertog Christoffel en mijn geliefden zoon Hendrik heeft hij niets weten te zeggen. Welaan, laten de zaken geschapen staan zoals het God belieft, ik kan niets anders doen dan de Almachtige om geduld bidden en dat Hij in Goddelijke genade en barmhartigheid het alles zo bestiere dat mijn Heer en wij allen in eeuwigheid niet van Hem gescheiden worden.

Ik heb met een bezwaard gemoed gehoord dat het krijgsvolk met vloeken als anderszins zulk een slecht en goddeloos leven leidt. Ik vrees dat Gods toom over de ganse Christenheid zal gaan, want waar men ook heen ziet, het is al ijdel, moedwillig en goddeloos leven. Liefde jegens God en de naaste is voor het merendeel uitgeblust en geen verbetering bij ons allen. Dat is altijd een zeker teken geweest dat God met zijn straffen niet lang uitblijft. Toch zal Hij diegenen die hun hoop en troost alleen op Hem stellen, onder kastijding en kruis niet laten bezwijken, maar dezelve wonderbaarlijk redden; hen met de ogen van zijn Goddelijke barmhartigheid aanzien, met welke hij de heiligen Petrus, die Hem toch driemaal verloochend had, heeft aangezien en hem tot berouw en droefheid over zijn zonden bewogen en hem tot troost Zijn opstanding heeft laten verkondigen. De goede God moge zich onzer ook erbarmen en ons een trooster en helper in alle noden van lijf en ziele zijn!

Innig geliefde Heer! Zoals ik mijnen Heer geschreven heb, dat zijn beminde zoon Maurits ziek is geweest, zoo kan ik mijn Heer in 't bijzonder niet verbergen dat hij door Gods goedheid volkomen genezen is, ik hoop dat het van duur zal zijn. Anders zijn mijns Heeren kinderen, mitsgaders de anderen, Godlof! in goede gezondheid. Dat Hij ze verder beware!

Mijne lieve zoons vrouw heeft mij opgedragen mijnen Heer haar bijzondere groete en veel liefs en goeds te schrijven, en den besten welstand toe te wenschen.

Wil thans mijn Heer niet langer met mijn schrijven ophouden; dezelve moge niet twifelen of ik zal, zoover mij God genade verleent, met mijn gebed vurig aanhouden. Konde ik verder mijn Heer in eenige zaak dienst of genoeg doen zoo zal het mijn levensdagen aan geen ijver ontbreken.

Mijn hartelijk geliefde Heer beveel ik mij steeds als zijn arme, trouwe moeder, en bid den Almachtige, mijn Heer en al de zijnen bij gezondheid, levensduur en voorspoed te bewaren en hen door zijn Goddelijke gunst voor alles te behoeden wat aan ziel en lichaam schadelijk kon zijn.

Dillenburg, den 19den Juni Ao '74.

Mjns' Heeren dienstwillige moeder

JULIANA, Gravin van Nassau, weduwe.

Toen de Prins deze brieven ontving, was Leiden sedert de 26e Mei voor de tweede maal door de Spanjaarden ingesloten, en werden alle middelen beproefd om de stad te hulp te komen. Na twee maanden lang alles te hebben in 't werk gesteld, was hij ten einde raad. Slechts één middel restte, het binnen laten van Hollands ouden, beproefden bondgenoot, het water. Na lang overleg gaven de Staten de 30sten Juli hun toestemming. Zonder talmen togen de arbeiders aan het werk. De Prins was er zelf bij om toezicht te houden. Spoedig stroomde het water door zestien gaten in de IJsseldijk.

Toen werden de sluizen van Schieland opengezet. Als nu de goede wind maar kwam! Maar die kwam niet, en Oranje, die tegen hoop op hoop geleefd had, die de overmachtigen vijand het hoofd had geboden, en tegen de vleierende vijand de dove had gespeeld, Oranje moest er het bijltje bij neer leggen. De smart over zijn broers, de zorg voor Leiden, het lange staan bij de dijken tot de knieën in 't water, hadden tezamen zijn toch niet sterk gestel ondermijnd en hij lag te Rotterdam, koortsig en overspannen, onmachtig iets te doen.

Zijn secretaris Bruyninck, die klaar stond met depêches naar Dillenburg te reizen, bleef voorlopig bij hem. De Hofmaarschalk Heer Floris van Nieuwenheim verzorgde hem trouw.

Maar toen de ziekte niet week, achtten zij het hun plicht Graaf Jan er van te verwittigen.

"Sedert twaalf dagen heeft de Prins aanvallen van koorts gehad; door de gunstige werking van medicijnen en van- een aderlating is hij voor 't ogenblik zonder koorts, maar zo zwak dat hij slechts een kwartier het bed kan verlaten. Vandaag heeft hij voor 't eerst een ei en wat blanc-mangé gebruikt. De rechte slaap is schaars, Z. Exc. Doet niets dan dommelen. Drie doctoren zijn bij hem, ze weten de aard van de ziekte niet, slechts zijn zij het er over eens dat zij voorkomt uit zwaarmoedigheid en licht in tering zou kunnen uitlopen."

Deze brief, de 22ste Augustus geschreven, en door de burgemeester van Limburg (in Rijnland) over Wesel naar Dillenburg overgebracht, werd na zes dagen gevolgd door een tweeden. De ziekte, die de vorige week scheen te wijken, was sedert steeds geklommen en de hoge lijder was tot het uiterste van zwakheid gekomen. Ze had op geen slechter tijd kunnen intreden, zowel voor Leiden als voor het land in 't algemeen, al wilden al 's Prinsen dienaars hun uiterste best doen om de zaken op gang te houden.

Men wenst de Prins naar Delft te transporteren om de verandering van lucht en ook omdat hij het daar beter hebben kan; kon Graaf Jan zelf komen, zeker zou dat de Prins, het meeste goed doen, maar om de afstand is daar niet op te hopen.

Diezelfde dag 's avonds bracht Bruyninck schriftelijk een opdracht van de Prins aan zijn broer over, een wens dat Graaf Jan hulp mocht zenden. Maar geen graven of grote heren

aan het hoofd, want er is geen geld om ze te onderhouden. De Prins was echter te zwak om er veel over te zeggen en hoe minder men met zaken bij hem aankwam, hoe beter.

Het ergste was, toen er een gerucht liep dat Leiden zich had moeten overgeven. Maar de Heer van Mierop kwam te Rotterdam en verzekerde dat de stad nog stand hield. Van dat ogenblik af begon de zieke te beteren, en kon Bruyninck de 2^e September berichten dat het gevaar geweken was.

Zodra hij kon, bezocht de Prins de vloot met levensmiddelen voor Leiden, die te Noordaa lag te wachten totdat de Westenwind het water over Rijnland zou stuwen. Met duivenpost werd de hoop in de harten van de belegerden wakker gehouden.

Maar de maand Augustus verliep even als de vorige, en de haantjes van alle torens wezen onafgebroken oost.

Eindelijk, toen de late October aanbrak, draaide de wind. Boisot zeilde statig met zijn tweehonderd schepen over het verdronken land, de Spanjaarden bestokend waar hij ze vond. En zie, de oude krijgslieden die overal in Europa hun moed hadden bewezen, deinsden terug, nu wind en water zelf hen bedreigden. Hals over kop vluchtten zij. Valdez liet op zijn tafel te Leiderdorp enige geschreven woorden achter: "Vaarwel gij stad, vaartwel gij kleine bolwerken! wij verlaten u om de wateren, niet om de macht des vijands."

Maar intussen, de wateren waren gekomen. Leiden was ontzet, en te 2 uur van die October- zondag werd de brief met de heugelijke tijding de Prins in de kerk te Delft overhandigd. Oranje liet hem terstond na de preek door de predikant voorlezen en God "met vrolijk en vurig harte" danken.

Maandag ochtend spoedde de Prins zich naar Leiden, evenwel niet dan nadat hij in een kort Duits briefje, dat zijn moeder ook lezen kon, aan zijn familie te Dillenburg geschreven had.

Welgeboren geliefde Broeder!

Uwellieve willen wij niet verhelen hoe wij door de genade Gods, na grote zorg, moeite, en arbeid, gisteren te 9 uur voor de middag de stad Leiden, niet zonder merkbare afbreuk en schade van de vijand, die uit alle schansen op 't bespottelijkst geweken en weggelopen is, ontzet en van de aller-nodigste levensmiddelen voorzien hebben; waarvoor wij de Almachtige lof en dank toebrengen!

Hoewel nu gedurende het beleg, zo men zegt, meer dan zes à acht duizend zielen aan de pest en anderszins gestorven moeten zijn, zijn wij toch om allerhande redenen voornemens, ons nog heden daarheen te begeven, en dat wèl, opdat de goede lieden weer moed scheppen en alle zaken in beter gang en orde gebracht worden. Wij hebben het troostrijk toevorsticht dat de Almachtige ons, gelijk tot hiertoe, genadiglijk bewaren en voor alle gevaar behoeden zal.

In zijn genadige hoede bevelen wij U en Uwe gemalin, met de bede dat Uwellieve ons om dit korte schrijven wilt verontschuldigen, ook bij onze welgeboren lieve Vrouwe Moeder en de anderen, met aanbieding van onzen dienst en groetenis.

Delft, de 4den October.

Uwellieve dienstwillige broer,

WILLEM, Prins van Oranje.

De volgende woorden werden waarschijnlijk te Leiden zelf er als postscriptum bijgevoegd;

Uwellieve kunnen wij niet naar eis melden, welk een grote vreugde van wege het ontzet onder het volk alhier geweest is, ook hopen wij dat zij in 't vervolg voorzichtiger zullen wezen, en de ons door God geschonken victorie buitendien veel vrucht dragen moge.

HOOFDSTUK 6.

Verademing na de Stormen.

Het jaar 1574 had Juliana van velen die haar dierbaar waren beroofd. Behalve haar beide zonen waren haar kort na elkaar juist diegenen onder haar broers en zusters ontvallen, met wie zij door leeftijd en de loop van de omstandigheden het nauwst verbonden was, de Abdis van Quedlinburg, en de gewezen Domdeken van Keulen. De Gravin van Leiningen-Westerburg was reeds drie jaren te voren overleden. Met de weduwe van de een en de kinderen van de andere, zo dicht in haar buurt gevestigd, bleef zij in levendige familiebetrekking. Het laatst was ook gestorven haar broer Lodewijk, weinige weken nadat hij zo warm gedeeld had in de angstige spanning omtrent het lot van zijn neven. De Graaf van Königstein liet alleen drie dochters na, het graafschap verviel aan zijn jongsten broer Christoffel, maar het duurde nog wel anderhalf jaar eer diens rechten erkend waren, en intussen bleef Königstein, met al zijn herinneringen van zestig jaren her, voor Juliana één groot weemoedig gemis.

In November had het lang uitgestelde bezoek van Nicolaas Bruyninck te Dillenburg plaats. Nu kon de liefhebbende moeder alles van hem horen wat zij maar wenste en zich schadeloos stellen voor al de verdwaalde en onderschepte brieven. Bruyninck kwam met een ganse lijst van zaken, waarover hij uit naam van de Prins met diens moeder en broer beraadslagen moest. Daar waren huwelijksplannen gaande voor zijn dochter Maria met de hertog van Wurtemberg, en met een hertog van Montbéliard in de Elzas. De Prins vond het moeilijk op zo grote afstand een oordeel te vellen, hij liet het graag aan haar grootmoeder en oom over, slechts stelde hij één voorwaarde, dat het geen geestelijk heer zou zijn. Het huwelijk met een geestelijke, hoe wenselijk in vele gevallen, bracht eigenaardige moeilijkheden mede, en het was zeer begrijpelijk in de Prins dat hij die nog aan zijn jeugdige dochter sparen wilde.

Daarbij kwamen de zaken in Holland. Reeds tijdens het beleg van Leiden had Keizer Maximiliaan aan Graaf Gunther van Schwartzburg opgedragen, uit zijn naam een poging tot verzoening tussen Filips II en Oranje te doen. Geen keuze van persoon, zei de Prins, kon hem aangenamer zijn. Hij verlangde niets liever dan vrede, maar het moest een goede vrede zijn, de Spaanse troepen moesten teruggeroepen en de godsdienstvrijheid eerlijk toegepast worden. Inmiddels hadden de Staten van Holland, gedreven door zijn jongste ziekte, ernstig bij de Prins aangedrongen dat iemand van gezag en vertrouwen benoemd zou worden, die hem in zulke tijden vervangen kon en in het onverhoopt geval van zijn dood, zijn opvolger kon wezen. Zij hadden zelfs gesproken van de overkomst van de kleinen Maurits, met een Raad van voogdij, maar de Prins vond zijn zoontje nog te jong, zijn aanwezigheid zou slechts zeer gebrekkig aan het voorgestelde doel beantwoorden. Ten gevolge van de gevoerde besprekingen werd Graaf Filips van Hohenlohe, broer van Wolfgang, in het begin van het volgende jaar naar Holland gezonden en door de Staten tot assistentie van de Prins aangesteld op een traktement van 5000 ponden. Ruw soldaat, en slechts middelmatig aanvoerder, bracht hij zijn verder leven in dienst van de Nederlanden door, alwaar vooral Prins Maurits, de ongeëvenaarde veldheer, van zijn dapperheid partij wist te trekken.

Zo werden deze en nog andere zaken uitvoerig besproken en gedachten gewisseld, waarop dan weer in , brieven \kon worden voortgebouwd. Men hield zich dezen winter zeer bezig met Emden, een voornaam punt van uitgang voor wie er vasten voet verkregen

had. Requesens had er het oog op laten vallen, en het was voor de Staten veel waard, ook ten behoeve van de vele aldaar woonachtige Nederlanders, zich de regerende Vorst tot vriend te maken.

Een broer van dezen, Graaf Jan, was de Hollanders zeer genegen. Het kwam de Prins niet ondienstig voor hem Zijne zuster Juliana "ten huwelijk aan te bieden." Aan Bruyninck werd in dien zin geschreven terwijl hij nog in Dillenburg vertoefde (6 Dec. 1574). Graaf Jan van Nassau kon, indien hij de zaak geraden vond, er met zijn moeder en zuster over spreken en zien wat, zij er van dachten. In een latere brief (26 April) aan zijn broeder betuigde Oranje zijn vreugde dat het jawoord gewisseld was. Er kwam echter niets van de zaak.

Terwijl de winter aldus in onderhandelingen verliep, leed Juliana aan de gevolgen der doorgestane spanning en droefheid. Hevige hersenaandoeningen benamen haar het gezicht en het gehoor. Zij spreekt er van in een brief aan haar broeder Christoffel, geschreven uit Braunsfels, waar zij de naderende bevalling van de Gravin van Solms afwacht.

Uit Uwer Wellieve schrijven heb ik Uwe gezondheid met blijdschap vernomen; de Almachtige moge U verder genadiglijk daarbij bewaren. Ik ben nog steeds bij mijn geliefde dochter te Braunsfels, die elke dag verwacht dat de Almachtige de blijde hope vervult. Hij geve daartoe voorspoed en genade! Van wege mijn gezondheid kan ik U niet veel schrijven, daar ik nu sedert geruime tijd zulke zonderlinge pijnen in het hoofd heb, dat ze mij in het zien en horen hinderen. God kere het ten beste!

Waarde Broeder! wat betreft het geschil, dat Uwellieve en de drie zwagers zich daartoe begeven hebben en dat mijn lieve zonen van Nassau Weilburg en Nassau Dillenburg tussen Ulieden een schikking wensden te maken, voor Pasen vrees ik wel dat het niet zal kunnen geschieden, want ik hoor dat geen van beiden thuis is. Ik weet anders wel dat ten aanzien van hetgeen zij ten goede in Ulieder zaken doen kunnen, bij hen geen vlijt zal gespaard worden. Uit Uw schrijven begrijp ik zooveel dat Z. Keiz. Maj. het Huis Königstein in Uw voordeel bezetten wil, en verhinderen dat zulks door mijn gen. Heer van Maintz geschiedt.

Ach mijn lieve Broeder! God geve dat het U ten beste gedijde, want waar zoo grote vogels in een nest komen, daar gaat het den kleinen gewoonlijk slecht, en wanneer het dien weg op gaat, is te vrezen dat der vrienden minnelijke schikkingen weinig opleveren. Als het er op aankomt, zal het mijns erachtens gaan zoals het Z. Keiz. Maj. en die hij er toe aanwijst het meest gelegen komt.

De Almachtige geve een gunstige uitweg en Zijn genade dat gijlieden tot een goede christelijke vrede geraakt en de onderdanen bij de ware religie blijven!

Mijn innig geliefde Broeder, ik kan U niet langer schrijven om de pijnen waarvan ik boven gesproken heb. Gij hebt mij altijd als Uw trouwe zuster, die Uw welvaren steeds verzekeren en bevorderen wil, zoo veel in mijn armelijk vermogen is.

P.S. Geliefde broeder!

Wanneer gij mij weer iets te zeggen hebt, verzoek ik U mij te willen doen weten of gij nog domproost zijt opdat ik Uw titel goed wete te geven.

De laatste vraag lokte blijkbaar een bevestigend antwoord uit, want een volgende brief is gericht aan Graaf Christoffel van Stolberg en Königstein, Domproost van Halberstadt. Er

spreekt een verlangen in om de broer, wiens jeugd zij met moederlijke tederheid verzorgd had, nog eens in dit leven weer te zien.

... Ik hoop dat gij mij als Uw oude zuster eens zult willen bezoeken, want ik verlang zeer Uwellieve te zien, en te horen hoe het met Uwe zaken gesteld is. De goede God geve genadig dat op de thans gehouden samenkomst met vrucht door de vrienden gehandeld woede, zodat gij tot een goeden vrede en vriendschap komt en van hetgeen U door God is toebedeeld een rustig gebruik moogt hebben, waarom ik God van harte bid. Mijn zoon Jan is ettelijke dagen zo ziek geweest, dat hij het bed heeft moeten houden. Toen heeft hij zich toch op weg begeven, in de hoop door Gods goedheid op de samenkomst te Aschenberg te kunnen komen. Want zo veel in hem is, spaart hij geen moeite om de zaken ten goede te leiden.

Mijn hartelijk geliefde broer, ik verzoek U op 't aller-vriendelijkst de raad Uwer goede vrienden te volgen. Het zal U geen nadeel brengen, vertrouw ik. Uwellieve zal door mijn zoon van onze aangelegenheden horen, ik behoef U daarover niet te schrijven. Daar ik echter oud en gebrekkig word, en de dood mij van lieverlede nasluipt, wilde ik Uwellieve vriendelijk uitnodigen mij ,in tijds te bezoeken, want ik wilde U voor mijn einde graag zien.

Ik weet geen groter genot op deze wereld dan dat mijn vrienden bij mij komen en ik met hen spreken kan. De goede God brenge ons genadig bij elkaar. Gave God dat het in mijn vermogen ware U iets goeds te bewijzen, hoe van harte graag zou ik het doen, maar Uwellieve weet hoe het met mij gelegen is. De Almachtige leide het alles ten beste. In zijn Goddelijke bewaring beveel ik U, en wens U gezondheid en allen voorspoed.

Dillenburg, de 23 April 1575.

De vrees van Juliana voor een slechte afloop van de Königsteinsche zaak werd dertig jaren later bewaarheid, toen de Jezuiet Serrarius op bevel van de Maintzer prelaat de Protestantse leraars uit Königstein verdreef, en met feestelijk klokkenspel de Roomse eredienst herstelde.

De ziekte van Graaf Jan was ernstiger en van langer duur geweest, dan wij uit het vorenstaande zouden vermoeden. Zijn toestand was in deze jaren waarlijk niet te benijden. Uit broerlijke genegenheid en gemeenschap met geloofsgenoten had hij zich groot opofferingen getroost. Hij zelf berekende dat hij in de Nederlandse zaak zes tonnen goud ten offer gebracht had. Zijn goederen, roerend en onroerend, had hij daarvoor bezwaard, en de hoge rente drukte en belemmerde hem. Buitendien had hij zich door deze daad in Duitsland vele vijanden gemaakt. De Prins was èn meer in de hitte van de strijd, waardoor hij zich minder om andere dingen bekommerde, én hij stond ook verder van de argwanende blikken van de Duitse vorsten af. Graaf Jan van Nassau had ze aan alle kanten om zich heen, hij moest, wilde hij land en luiden niet te gronde laten gaan, als Protestant de katholieke vorsten, vooral van Maintz en Keulen, als Calvinist de Lutherse land-heren, in 't bijzonder van Saksen en Hetssen ontzien.

Het wilde hem voorkomen alsof zijn beminde broer, met al zijn staatsmanswijsheid, niet altijd hieraan gedachtig was. Jan was Duitser in hart en nieren. Bij Willem en Lodewijk trad een sterk Frans element op de voorgrond, en dit verschil maakte niet zelden een merkbaar onderscheid in hun beschouwingen.

Grote ontsteltenis werd in dit opzicht te Dillenburg teweeggebracht door de tijding, dat de

Prins weer aan trouwen dacht, en wel, dat hij de hand gevraagd had van de **Prinses Charlotte van Bourbon**, die aan het hof van Frederik van de Paltz vertoefde.

Charlotte was een dochter van de fanatiek gelovigen Hertog Frans van Montpensier uit de jongere linie van de Bourbons, waarvan de oudere tak door Koning Hendrik van Navarre werd vertegenwoordigd. Montpensier had zich zijn grote voorvader de heilige Lodewijk tot voorbeeld gekozen, en beijverde zich de voorschriften van de R. C. kerk zo getrouw mogelijk op te volgen.

Oranje had hem en ook zijn eerste vrouw Jacqueline van Longwy, in 1559 gezien, toen hij als gijzelaar aan het Franse hof verkeerde, de laatste met al de bekoring die schoonheid en verstand haar schenken kon.

De dochter was toen reeds op 13 jarige leeftijd gewijd als abdis van Jouarre, nog voor dat zij de kanonieke leeftijd daarvoor bereikt had. Elf jaren later had Lodewijk haar leren kennen. Zij was toen van de Hervorming genegen, en menige opdracht werd door de jongen Nassau en zijn vriend de heer van Teligny uitgevoerd tussen de abdis en haar verwante, de Koningin Johanna van Navarre.

Haar nieuw geloof vergunde Charlotte niet de kloostergeloften te houden. Zij stonden haar tegen als een inbreuk op de gezonde van God gewilde scheppingsorde. In 1572 verliet zij met twee gezellinnen haar verblijf, kwam eerst te Sedan, bij haar zuster de Hertogin van Bouillon aan, en vandaar bij de Keurvorst van de Paltz. Aan diens hof te Heidelberg vond zij een vriendelijke ontvangst en een stille wijkplaats.

Bij de Prins van Oranje was na het verlies van zijn broers de drang naar een levensgezellin onweerstaanbaar geworden. Hij had nu vijf jaren lang feitelijk als weduwnaar geleefd, had zijn kinderen in al die tijd niet gezien, kon met niemand om zich heen, dan alleen met de heer van St. Aldegonde, onbelemmerd van hart tot hart spreken. Het gevoel van eenzaamheid en van verantwoording drukte hem tot benauwen toe. Meer nog dan anderen had hij zijn leven lang behoefte aan liefde, aan sympathie, aan een hart dat met hem de lasten des levens wilde dragen.

De Prins had bij een kort bezoek te Heidelberg in 1572 Charlotte gezien, rijk door de natuur bedeed, als haar moeder, en daarenboven met de zielenadel van een geloof dat voor geen opofferingen terugtrad. En toen Marnix in Januari 1575 naar Heidelberg trok, om leraars voor de nieuwe Hogeschool te Leiden aan te werven, kreeg hij tevens in last de hand van de Prinses voor zijn vorstelijke vriend te vragen.

Een staatkundige verbintenis was dit huwelijk allerm minst; Oranje bezat niets dan het weinige dat, de Staten hem toeleiden en de schulden die bij om de wille van de Nederlanden gemaakt had. Zelfs een douairie kon hij zijn vrouw niet verzekeren, nog minder de vriendschap van machtige vorsten. Charlotte van haar kant stond als "weggelopen non" aan min gunstige beoordelingen van het publiek bloot. Zij leefde in onmin met haar vader, die door zijn tweede huwelijk met een zuster van de Guises groten invloed in Frankrijk bezat. Als Franse en Calviniste kon zij niet aangenaam zijn in de ogen van de Duitse vorsten. Zij verklaarde zich niettemin, bij een tweede bezoek van Aldegonde in Maart, bereid, haar levenslot aan dat des Prinsen te verbinden en met hem "te leven van hetgeen de Heer hun zou beschikken."

In het laatst van April kwamen de Graaf en Gravin Gunther van Schwartzburg met hun zwager Graaf Wolf van Hohenlohe te Dillenburg aan. De eerste had zich met ijver van zijn opdracht tot verzoening gekwet. Na eerst met de Prins de zaken overlegd en zich daarbij verwonderd te hebben over de grote orde die Oranje in alles bewaarde, had hij de beraadslagingen in Breda geopend. Drie maanden lang werden deze voortgezet om voor

de zoveelste maal op Filips' halsstarrigheid af te stuiten. Oranje liet nu ook alle hoop op verzoening met de Koning varen. De Staten boden Graaf Gunther en zijn gemalin een geschenk als dankbetuiging aan, ter waarde van ruim f 3000.

Wolf van Hohenlohe had een geschreven instructie van de Prins mee om zijn moeder en broer van zijn voorgenomen huwelijk in kennis te stellen, indien de Prinses van Bourbon er in toestemde.

Jan van Nassau was ontsteld over hetgeen hij beschouwde als een ontzettende onvoorzichtigheid. Ziekte en zwakheid van lichaam mochten hem nog wel somberder stemmen. Hij schreef aan Marnix om de zaak nog een weinig op de lange baan te schuiven, al was het maar tot na de Rijksdag, die de 19de Juli plaats had.

Aan Oranje hield hij voor, dat de Vorsten van Saksen en Hessen hem niet dan met lede ogen weer in 't huwelijk konden zien treden, dat men, bij de invloed die deze heren bij Keizer en Rijk hadden, ze toch niet zo voor 't hoofd mocht stoten. Zijn broer moest toch bedenken wat hij, Jan, zich niet al had getroost ter wille van een zaak die, de zijne niet was, en hem niet door de onbesuisde overijling van iemand als Marnix van St. Aldegonde in nieuwe gevaren laten brengen.

De zaken, waartegen de bezorgde broer met zo grote bescheidenheid maar toch dringend waarschuwde, waren reeds te ver gevorderd om ze te kunnen tegenhouden. Terwijl bovenstaande brief onderweg was, werd te Heidelberg het huwelijkscontract getekend. De 12de Juni kwam de bruid onder geleide van Marnix te Brielle aan. Daar had het huwelijk plaats onder hartelijk vreugdebetoon, en vandaar toog het hoge echtpaar naar Dordrecht, waar een statelijke ontvangst hun bereid was.

De omstandigheden maakten een groot verschil tussen deze huwelijksplechtigheid en die van 1560 in Leipzig. Charlotte wist echter wat zij deed; zij nam haar aangenomen vaderland met warmte aan, zij voelde zich door haar huwelijk Hollandsche vrouw geworden en deelde van het eerste ogenblik aan in al de belangen en zorgen van haar gemaal.

Over de slagboom van de talen heen, daar Juliana de Franse en zij zelf de Duitse niet machtig was, had Charlotte behoefte, aan de schoonmoeder die zij reeds had leren hoogschatten, de hulde van een liefhebbend kinderhart te brengen.

Uit Zierikzee schreef zij, nog in de loop dezer maand, een Franse brief:

Mevrouw!

Hoewel ik nog niet het geluk heb gehad U te zien en U de toewijding van mijn gehoorzaamheid en gewillige diensten aan te bieden, zo vlei ik mij, om de eer mij door Mijn Heer de Prins, Uw zoon, aangedaan, dat U de goede gezindheid moge behagen die ik U nederig verzoek te willen aannemen, en te geloven dat zo God mij bekwaamheid schenkt en Uw bevelen mij in staat stellen U van dienst te zijn, ik mij met zulk een gewillig harte daartoe begeven zal, dat Gij bemerken zult, Mevrouw, hoe hoog ik het voorrecht schat tot Uw familie te mogen behoren, zowel uit hoofde van Uwe deugd en godsvrucht, als van die van mijn Heer de Prins, om wiens wil ik hoop dat Gij mij begunstigen wilt met een ruim aandeel in Uw goede gratie, om welke ik U nogmaals mijn ootmoedig verzoek aanbied; God smekende dat de tijden spoedig zo vreedzaam mogen zijn, dat ik de eer moge genieten U te zien. Dat Hij U intussen in goede gezondheid beware, en U schenke, Mevrouw, een zeer gelukkig en langdurig leven!

Zierikzee de 24en Juni.

Uw zeer ootmoedige en gehoorzame dochter CHARLOTTE VAN BOURBON.

Met dezelfde gelegenheid schreef de Prins een lange brief aan zijn broer. Zijn streven was altijd geweest, sedert God hem het verstand er toe gegeven had, om zich niet te storen aan woorden of bedreigingen, in zaken die hij met goed geweten en zonder nadeel voor zijn naaste doen kon, of waarvoor hij meende roeping en bevel van God ontvangen te hebben. Niemand van de Vorsten kon met grond bezwaren tegen zijn huwelijk inbrengen, en wat de vermeerdering van lasten die hij op zich laadde betrof, een uitstel niet van een maand maar van wel honderd jaren zou daar geen verandering in brengen. Hij had aan zijn vrouw en haar raadslieden eerlijk de zaken opengelegd en wilde nu de goede gave aannemen zo als God ze hem gaf.

Bij Juliana viel de liefdesbetuiging van Charlotte in goede aarde. Zij antwoordde er op in een brief aan haar zoon die, bij nieuwe voordelen door de vijand behaald, wel een woord van bemoediging nodig had.

Mijns Heren schrijven heb ik de 18^e dezer maand ontvangen en daaruit met medelijdend gemoed verstaan dat de vijand mijn Heer en de zijnen met al zijn macht heft aangegrepen, twee kleine steden (Oudewater en Woerden) veroverd en ook in Zeeland sterk afbreuk heeft willen doen; dat mijn Heer met vele moeiten overladen is, hetwelk mij alles zeer bedroeft. Want wanneer het mijn Heer anders dan goed en voorspoedig gaat, is het mij van harte leed, en het is zoals mijn Heer schrijft, naar de mens gesproken wel te denken dat het op de langen duur, zonder enige hulp of bijstand, zwaar zal vallen, een zo grote macht tegenstand te bieden. Maar ik smeek mijn innig geliefden Heer niet te vergeten, hoe de Almachtige mijn Heer tot hiertoe uit zo menig ernstig gevaar geholpen heeft. Zijn hulp zal immer en eeuwiglijk mijn Heer, en alle diegenen die hunne hulp en troost op hem stellen, niet verlaten, maar met wonderbare uitkomst verschijnen; want de Heer is almachtig, alle dingen zijn Hem mogelijk, zonder Zijn wil kan niets geschieden. Daarom bid ik de barmhartigen God, mijn Heer genade te verlenen, om in zijn veelvuldig kruis niet kleinmoedig te worden, maar de hulpe Gods met lijdzaamheid te verwachten; zich nergens in te begeven tegen Gods Woord en wil of hetgeen mijn Heer, aan van zijn ziele zaligheid tot schade strekken mocht. Het is wel overal zeldzaam genoeg gesteld, God wende Zijn toorn van ons af en zij ons genadig en barmhartig!

Hartelijk geliefde Heer, daar de hooggeboren Vorstin, Uw geliefde gemalin, mijn genadige Vrouwe mijn schrijven niet lezen of verstaan kan, en ik Haar Genade niets bijzonders te schrijven heb, zo verzoek ik mijn Heer onderdanig en vriendelijk, mijn Heer moge mij aan mijn genadige Vrouwe vriendelijk en dienstwillig aanbevelen. Haar Genade alle eerlijke dienst en genoegen te bewijzen, heeft Dezelf te allen tijd over mij te beschikken.

Mijn hartelijk beminde Heer, ik wil mijn Heer dienstwillig en vriendelijk danken, dat dezelve in al zijn gewichtige zaken nog zoveel moeite doet van aan mij te schrijven. Mijn Heer kan niet geloven hoe lief het mij is, en hoe hogelijk het mij verblijdt wanneer ik zijn handschrift zie, want ik ben altijd bezorgd over mijn Heer.

Ik bid de Almachtige mijn Heer en de zijnen bij gezondheid en lang leven te bewaren, met zijn Goddelijke zegen en gunst bestendig bij mijn Heer te zijn. Ik wil mijn Heer thans niet langer met mijn schrijven ophouden. Waarin ik mijn allerhartelijkst beminden Heer, aan wie ik mij te allen tijd aanbevolen houd en hem ook nooit in mijn gebed vergeet, enige trouwe dienst en genoegen zal kunnen doen zal van mijn kant geen vlijt gespaard worden. Dat weet God, aan wie ik mijn

Heer steeds blijf opdragen.
Dillenburg, de 22sten October A°. '75.

Behalve het huiselijk geluk van haar oudsten zoon was er nog een huwelijksverbintenis die voor Juliana een antwoord op veel gebed en een ontheffing van grote zorg was. In de loop van het vorige jaar had Lodewijks vriend, Graaf Albrecht van Schwartzburg, aanzoek gedaan om de hand van haar dochter, de jongere Juliana. Tegelijkertijd was door de Prins van Oranje de verbintenis met de Graaf van Emden te berde gebracht.

De moeder liet zoals de zeden dier tijden het medebrachten, haar zonen in dezen overleggen en beslissen, slechts wist zij waar het pas gaf, gelijk we bij een vroegere gelegenheid zagen, haar moederlijk woord in de schaal te leggen. De ere Gods en het persoonlijk welzijn van haar kinderen naar lichaam en ziel stond bij haar boven alle voordoelen van de politiek.

Wij kunnen dus haar blijdschap beseffen, toen de 25ste Mei 1575 het huwelijkscontract te Dillenburg getekend werd tussen Graaf Albrecht van Schwartzburg Rudolstadt en Jonkvrouw Juliana Gravin van Nassau Catzenellenbogen. Wel was de bewilliging van de Keurvorst—Aartsbisschop van Maintz als leenheer, van Dillenburg, en van Graaf Willem van Schwartzburg als hoofd van dat geslacht, nog niet verkregen, maar de Graven van Isenburg, die als bemiddelaars in het contract optraden, verbonden zich beider toestemming binnen twee maanden te verkrijgen.

Het huwelijk werd in de loop van de zomer zonder bijzondere feestelijkheden voltrokken, en het echtpaar bleef te Dillenburg, totdat de eigenlijke bruiloft, gepaard met de plechtige overgave van de bruid door haar betrekkingen aan de nieuwe familiekring, waarin zij opgenomen zou worden, later met meer vreugdebetoon kon plaats hebben. De jongetrouwen waren gelukkig in elkaars bezit. Ze waren de eerste jeugd voorbij; Juliana was achtentwintig en Albrecht had de dertig reeds enige jaren achter de rug. Het was ook niet de schitterende partij die men van de schone begaafde jonkvrouw in 't eerst had toegedacht.

Maar zij pasten bij elkaar, Graaf Albrecht was een man van matige levenswijze, goed regent, Lutheraan in zijn hart, maar zonder het fanatisme van zijn broer Gunther. Zijn vrouw helde ooit meer tot de Augsburgse belijdenis over; geestelijk kind van haar moeder, was het geloof en de gebedsgemeenschap van deze ook haar eigendom geworden en zag zij verlangend uit naar het ogenblik, dat zij aan eigen onderdanen de zorgen van een landsmoeder kon bewijzen, die zij in het ouderlijk huis gezien en ook niet zelden mede uitgeoefend had.

"Het is werkelijk een zeer goed huwelijk geworden," schreef Graaf Jan aan zijn broer, "ik moet er mij over verwonderen."

En de Prins antwoordde hartelijk: "ik heb met vreugde vernomen dat het huwelijk zo goed gaat, van heler harte wens ik hun van God de vervulling van alle goede begeerte toe."

Het scheen wel alsof de allernaaste begeerte, om samen hun eigen woning te betrekken, nog lang zou uitblijven. Een pestziekte woedde die zomer en herfst in verscheiden streken van Duitsland. In het stadje Dillenburg werden een paar honderd personen er door aangetast, met vele sterfgevallen; zelfs de hogere ligging en de betere voorzorgen konden het grafelijk slot niet geheel vrijwaren. Het jonge volkje werd naar Siegen gezonden, waar het tot aan het eind des jaars vertoefde, naar het schijnt zonder ongeval.

Graaf Jan bleef op zijn post en zijn vrouw en moeder wilden hem niet verlaten. De jeugdige Maria was niet te bewegen haar grootmoeder te verlaten. Zij voelde zich zo

gelukkig in haar bijzijn, en hielp haar medicijnen en versterkende middelen voor de zieken bereiden. Ook de jonggehuwden sloten zich aan bij de kleinen kring, welks leden, in liefde verenigd, samen de hun opgelegde beproeving wilden dragen.

Eindelijk, toen de ziekte elders aan 't afnemen scheen, moesten zij zelf de tol betalen. In 't begin van November werd de oude Gravin ongesteld, enkele dagen slechts, voor het oog van de mensen kwam zij er spoedig 'van op. Maar de krachten keerden niet terug en tot in het voorjaar bleef zij de gevolgen er van voelen. Pas was zij beter, of haar dochter Juliana lag ter neder; de ziekte was heviger, en om de omstandigheden waarin zij verkeerde, niet zonder gevaar.

"Haar gemaal," schreef de bezorgde broer, "en wij anderen met hem, zijn verscheidene dagen 'zeer bedroefd geweest, maar nu zal het naar ik hoop geen bezwaar meer hebben, daar zij in de kamer weer op en neer kan gaan."

De bruidsstoet, voegde hij er bij, was reeds eens door Graaf Gunthers oude kwaal, het podagra, ontbonden en toen van wege de thans omzwervende krijgslieden uitgesteld, maar nu op de leden Februari bepaald.

Aan 's Prinsen tegenwoordigheid daarbij was niet te denken. De onderhandelingen te Breda waren in Juli afgebroken en de vijandelijkheden met nieuwe kracht hervat. De Spanjaarden hadden in Zuid-Holland verscheiden plaatsen genomen en door een moedige tocht bij laagtij, midden door de Zeeuwse stromen heen, zich van het eiland Schouwen meester gemaakt. Zonder mogelijkheid van meer geld te krijgen, zag de Prins zich de handen gebonden en op een Statenvergadering in October sprak hij voor het eerst van de wenselijkheid, om de soevereiniteit aan een of anderen Protestantse vorst op te dragen.

Tegenover de vijand bezat hij daarenboven niet het vereiste gezag om te handelen, en als hij om meerdere volmacht vroeg, dan kwam bij de Staten telkens de vrees op voor het verlies hunner vanouds verkregen rechten en privilegiën.

Ook Jan van Nassau kon bij heersende ziekte en dreigend gevaar zijn land niet gevoegelijk achterlaten, om op een bruiloft te gaan "drinken en dansen." Op de Rijksdag te Regensburg was er veel ongunstigs over hem en zijn broer gezegd en de heftige Luthersgezindheid van de gastheer, zijn zwager Gunther, en van vele van diens gasten, zou, vreesde hij, moeilijkheden aanbrengen. Zijn zuster mocht het hem niet euvel duiden, dat hij het zijn plicht achtte thuis te blijven.

Hij ging om dezelfde redenen ook niet naar de bruiloft te Hanau, waar de regerende Vorst, Filips Lodewijk, met Margaretha van Waldeck in de echt trad. Dat de zuster hem hierin ten volle begreep, bewees een brief die zij hem kort na haar vestiging toezond. Haar man had op de rand geschreven: "Beste Jan, mijn vrouwtje en ik brengen U een gullen beker Hochheimer toe, en verzoeken U ons bescheid te doen en toch nooit iets te doen, dan wat U aangenaam en dienstig is."

Ook verder regende het afzeggingen, om billijke redenen. Telkens moesten Juliana en haar zoon nieuwe lijsten van feestgenoten maken en nieuwe uitnodigingen verzenden. Al de zwagers van de bruid waren verhinderd. Van de zusters konden alleen Katharina als gastvrouw en Elisabeth van Solms als gast tegenwoordig zijn. Toen Juliana's pleegzoon Ernst van Schaumburg, die stellig beloofd had de eerste plaats bij de bruid te zullen vervullen, op het laatste ogenblik door dringende ambtsplichten te Dietz werd teruggehouden, schreef de oude Vorstin een eigenhandige brief aan haar Hanausche schoonzoon, Graaf Jan van Wied. Zij verzocht hem, zijn beide zonen voor de plechtige bruidsstoet af te staan. Ze waren wel jong en het ging met moeite, maar de Vorst wist het te schikken en toen de optocht Dillenburg verliet, nam Graaf Herman van Wied de

broerplaats in, terwijl een Graaf van Solms de algemene leiding op zich nam.

Wie ontbreken mocht, de grijze moeder niet. Wel had haar gestel dezen winter zeer geleden, en was er de laatste jaren veel over haar eerwaardig hoofd gegaan. Waar zij niet moest wezen, daar kwam zij niet. Maar de luister dezer heugelijke gebeurtenis mocht zij niet bederven. Met haar Dillenburgse schoondochter en de lieve kleindochter van Oranje, maakte zij zich op, om vrolijk het feest mee te vieren. Een rijknecht met vier paarden werd aangewezen om op de reis bij "mijn genadige Vrouwe de oude Gravin van Nassau" dienst te doen.

Te Gotha voegden zich anderen bij de stoet zodat het geleide van de bruid ten slotte uit zeven grafelijke ridders bestond. Vooraan haar oom, de trots zijn zestig jaren nog levenslustige Albrecht George van Stolberg. Dan de beide Graven van Wied, twee van Solms, een van Isenburg en Graaf Jan van Stolberg, die als regerend vorst op de ouden stamburcht in de Hartz zetelde en, zichzelf onbewust, zijn toekomstige weerhelft, Engela van Putbus, tegemoet, reed.

Acht dagen na de bruiloft volgde Juliana het jeugdig paar naar Rudolstadt, keerde echter spoedig met haar schoondochter naar Arnstatt terug, en schreef van daar aan de Prins.

Te Rudolstadt is mij de eerste Maart een schrijven van mijn Heer geworden, waaruit ik met blijdschap mijns Heren gezondheid en die van zijn geliefde gemalin, mijner Gen. Vr. verstaan heb, waarvoor ik de Almachtige dankzeg en Hem bid, dezelve bij gezondheid, lang leven en allen voorspoed te bewaren.

Wat aangaat hetgeen mijn Heer mij in dat schrijven mededeelt, dat genoemde mijn Gen. Vr. Zwanger gaat, H. G. zich bijwijlen zwaarmoedig bevindt, hoewel niet also dat zij ongesteld is en het bed moet houden — zo is het geen wonder dat H. G. bezwaard gaat. Want zoals mijn Heer zegt en ik wel denken kan, zullen dikwijls schrikverwekkende berichten komen, daar de vijand mijn Heer en de landen zo hard benauwt en overal aangrijpt. Zoveel mogelijk te verhoeden dat H. G. die treurige berichten ter ore komen, zou dunkt mij wel dienstig zijn.

De Almachtige moge Uw Genadigen beiden met Zijn hulp en troost in alle bezwaren nabij zijn, zoals Hij tot nog toe mijn Heer uit van de vijanden geweld en menigerlei praktijken gered heeft. De goede God verlene mijn Gen. Vr. ook een vrolijk toevorstzicht en ter rechter tijd een gelukkig kinderbed.

Daar ik H. G. niets bijzonders te schrijven heb, ook van wege het gezelschap weinig tijd ertoe, zo verzoek ik mijn hartelijk geliefde Heer, als mijn gewaardeerde bode, mijn oprechte gelukwensen en mijn onderdanige dienst aan mijn Gen. Vr. over te brengen.

Verder kan ik mijn Heer niet verbergen dat ik met nog andere goede vrienden (mijn zoon Graaf Jan van Nassau Catzenellenbogen is niet meegegaan) mijn dochter de 19de Februari naar Arnstatt vergezeld, en haar van daar naar Rudolstadt gebracht heb, waar een goedgezelschap bij elkaar is geweest.

De Almachtige beschikke Hunwellieven veel geluk en Zijn Goddelijken zegen! Alles is, Goddank, wel en voorspoedig gegaan, niets heeft ontbroken dan dat Uwellieve er niet bij zijt geweest, hetgeen dikwijls uitgesproken is. Maar wat niet zijn kan, moet men God overgeven. Die richte al mijns Heren zaken tot een vredig, zalig en goed einde!

Mijn lieve zoons vrouw en ik zijn weer in Arnstatt teruggekomen. Vandaag is zij naar Sondershausen gegaan en daardoor verhinderd mijn Heer te schrijven; zij beveelt zich mijn Heer aan met de wens om alle geluk en welvaart.

Ik wacht Haarwellieve hier in Arnstatt, want het reizen valt mij zwaar; wanneer ik

niet ergens heen moet, dan kom ik niet ver. Ik wil mijn Heer niet langer met mijn geschrijf ophouden, gawe God, dat ik hem in iets van dienst kon zijn! In mijn gebed wil ik mijn Heer niet vergeten, maar hem in des Almachtigen bewaring bestendiglijk aanbevolen houden, met de bede om gezondheid, lang leven en alles wat mijn geliefden Heer met al de zijnen naar ziel en lichaam dienstig en goed is. Arnstatt de 5den Maart 1576.

Juliana maakte van de toenemende rust in het land gebruik, om haar verblijf te Arnstatt te rekken. Vele van de bruiloftsgasten waren ook in Thüringen gebleven en men wilde haar en haar Dillenburgse reisgenoten niet laten gaan. Het werd April en de Graaf van Wied liet te Dillenburg vernemen waar zijn zonen bleven. Graaf Jan trachtte hem gerust te stellen, dankte hem nog eens voor de welwillendheid de jonge Graven tot dezen vriendendienst te hebben geleend en vroeg om enig geduld.

Ook zijn eigen vrouw en moeder, welker terugkomst om vele redenen werkelijk nodig was, werden door de verwanten daar ginds niet losgelaten. Maar de goede zoon, die geen kwaad van zijn moeder denken wilde, kon niet nalaten zich over dit lange verblijf bij de heftig Lutherse zwager bezorgd te maken.

De laatsten dezer maand geeft hij aan zijn broer een overzicht van de toestand van de Gereformeerden die op vele plaatsen, vooral in Saksen, achteruitzetting en zelfs vervolging te lijden hebben.

"De kerk kan," gaat hij voort, "zonder kruis niet bestaan noch bloeien, in Duitsland gaat het niet beter dan in Frankrijk of in de Nederlanden. Mijn Vrouwe moeder kan zich hierin niet goed vinden; de Almachtige moge zijn genade er toe geven! Maar Dr. Märlin, Graaf Gunther van Schwartzburg met zijn ongeschikte geestelijken en Hertog Richard (van Simmern, even streng Lutheraan, als zijn broer de Keurvorst van de Paltz Calvinist was) doen haar veel kwaad. Het ware daarom wel goed zo Uw Genade nu en dan bij haar aandrang zich niet aan de onaanzienlijke gestalte dezer kerken te ergeren, noch te zeer op menselijk aanzien en menselijke leer te vertrouwen, noch ook zich door enkele letters en woorden van de H. Schrift te laten vinden," enz.

Was Juliana toen deze brief geschreven werd op Dillenburg teruggekeerd, dan bleef zij daar niet lang.

Veertien dagen later was zij te Westenburg, om moederdienst te verlenen bij de kinderen van haar overleden zuster Maria van Leiningen. Christoffel van Königstein had haar verzocht daarna bij hem te komen. Met een lichten zweem van ironie antwoordt zij 19 Mei 1576 de broer, die wel nooit sterk geweest is, maar toch nog achttien jaren jonger is dan zij;

"Uit uw schrijven bemerk ik dat Uwellieve wel lijden mocht en graag zien dat wanneer de zaken hier in Meester Christoffels afwezigheid zijn ten einde gebracht, ik bij hem in Königstein verschijnen mocht, opdat hij op zijn gemak zich met mij kon onderhouden.

Mijn hartelijk geliefde Broer, ik zou u graag ten gevalle zijn en op uw verlangen verschijnen, maar God weet dat ik het om mijn ouderdom en zwakheid niet doen kan, daarom verzoek ik U, die beter reizen kunt dan ik, bij mij op Dillenburg te komen. Zodra mijn lieve dochter verlost is, waartoe God zegen geve, wil ik mij weer naar huis begeven."

Het verdere van de brief maakt melding van tegenspoed in de mijnontginningen in Stolberg, die reeds schatten verslonden hadden. Er wordt nog wel veel goed erts gevonden, maar er moet scherp toegezien worden want anderen zijn er ook op uit. Met Albrecht George heeft zij er lang en breed over gesproken. Ook werden de familiezaken tussen hen beiden overwogen.

Albrecht had haar gezegd, dat zijn antwoord aan Christoffel, waar deze sinds lang naar had uitgezien, door ziekte van zekeren Dr. Frans vertraagd was. Zo bleef Juliana in haar rol van bemiddelaarster tussen de broers, en eindigde zij haar schrijven met berichten omtrent de Gravin van Henneberg. Zij had haar in Schwarza opgezocht en haar zeer zwak en hulpbehoevend gevonden. Het gaan viel haar moeilijk. Toch had Katharina het plan niet geheel opgegeven, om de volgenden zomer enige goede vrienden te bezoeken.

Wat een zuster al doet om een geliefden broer genoeg te geven! De 16de Juli zien wij Juliana weer met de pen in de hand, daar Christoffel nog steeds rustig in Königstein zit te wachten op de dingen die komen zullen.

"Gij schrijft mij, dat ge nog niet weet wanneer de doop van het kind in Westenburg zijn zal en ge daarom mijn uitnodiging om mij daarna hier in Dillenburg te bezoeken nog geen gevolg hebt gegeven: dat er nu echter dingen voorgevallen zijn waarin ge de raad van vertrouwde vrienden wel behoeft.

"Mijn beste Broeder, aan mij hebt gij wel een slechte, onverstandige raadgeefster, maar daar gij 't zo dringend begeert, wil ik wel bij U komen. Ik kan U wellieve echter niet verzwijgen, dat verleden Zondag enige graven en gravinnen aangekomen dijn; daaronder mijn lieve zoon en dochter van Weilburg, die een dag of wat hier willen blijven en dan naar de Westerich verder trekken. Hoelang zij hier zullen zijn weet ik niet, en, ge kunt begrijpen dat het mij niet voegt van hier te gaan, eer zij vertrokken zijn. Zodra zij weg zijn, zal ik zo God wil, tot U komen. Gij moet mij geen paard zenden, want ik kan geen tijd bepalen. Zo spoedig het mij mogelijk is, kom ik, en ben er gerust op dat ik wel een paard krijgen zal. De Westenburgers hebben voor ettelijke dagen geschreven dat zij de Zaterdag na St. Jakob tegen de avond in Westenburg terug zullen keren en Zondag hun dochterken laten dopen. God geve dat er een vrome christin uit groeien mag."

Terwijl Juliana aldus haar familiekring zag toenemen en naar de drang van haar liefhebbend hart zich beijverde om de banden van vriendschap en onderling verkeer te versterken, was in de Nederlanden de hemel niet weinig opgeklaard.

Op het ogenblik dat alles even wanhopig scheen, dat zelfs de Prins er van sprak om na doorsteking van de dijken met vrouw en kinderen scheep te gaan en een ander, beter vaderland te zoeken, werd de Landvoogd Requesens, 5 Maart 1576, door de dood overvallen.

De tijd om een opvolger aan te wijzen ontbrak hem zelfs, en hoe er ook bij Filips op spoedige voorziening aangedrongen werd, het dreigend verlies van zijn landen en de gevaren van de kerk waren niet bij machte de bedachtzame Koning uit zijn plooi te brengen.

Toen hij na maanden lang wikken en wegen, eindelijk zijn keuze op zijn stiefbroer Don Juan van Oostenrijk gevestigd en dezen uit Milaan naar Brussel gezonden had, waren in de Nederlanden het getij reeds veranderd en de bakens verzet.

Oranje had ook Oranje niet moeten wezen om niet van het gunstige ogenblik gebruik te maken.

Hij schreef aan de Staten van de provinciën, aan de Magistraat van de steden, aan de Edelen, Rooms en On-Rooms, ieder persoonlijk. Nu was het de tijd om zich vast aaneen te sluiten. Het volk in Noord en Zuid, in Brabant en Vlaanderen niet het minst, was verbitterd tegen de Spaanse soldaten, sedert maanden zonder soldij en daardoor overal aan het plunderen. De Staten van Brabant waren de eersten om in te zien dat er gehandeld moest worden en wendden zich tot de Prins, die in vroeger jaren hen menigmaal tegen de Spaanse partij gesteund had.

Ook buiten de grenzen bleef de Prins het oog richten. De briefwisseling met Dillenburg was levendiger dan ooit, soms eigenhandig, soms ook door anderen, zoals in 't begin van Juni toen Bruyninck uit Veere schreef dat zijn beminde meester wél was, maar zo overstelt met bezigheden dat hij zelf niet schrijven kon. De gezondheid van 's Prinsen moeder had zich zover hersteld, dat zij met de oude levendigheid de loop van de gebeurtenissen kon volgen. Over 't geheel schenen haar krachten deze zomer vrij goed, en veroorloofden haar menig bezoek bij familie en bekenden.

De vriendendienst die Graaf Jan van Wied haar bewezen had, door op haar verzoek zijn beide zonen voor de bruiloft van haar dochter af te staan, vond zij gelegenheid in de maand Augustus te beantwoorden.

De jonge Graaf Herman trad zelf in de echt met Walburg van Bentheim, en de stammoeder van de Nassau's vereerde de huwelijksfeesten met haar tegenwoordigheid. Behalve de nauwe band die haar en de haren aan het geslacht van de Wieds hechtte, was ook de familie van de bruid haar niet vreemd. Haar moeder was diezelfde Anna van Tecklenburg die wij in het voorjaar van 1563 te Dillenburg zagen verschijnen met de bede dat de Gravin van Nassau hare dochter onder hare hoede mocht nemen. Juliana mocht met voldoening aan de inwilliging van dat verzoek terug denken, nu zij in de jonge Gravin van Wied wel niet haar pleegkind zelf, maar toch een jongere zuster ontmoette.

In October bevond de gehele familie van Dillenburg zich te Ottweiler, als gasten van Juliana's schoonzoon Albrecht van Nassau-Weilburg, beter bekend onder zijn lateren naam van Nassau-Saarbrücken. Het herfstweer was prachtig, met genot werden de heerlijke Wetterichsche bossen doorkruist.

Maria van Oranje schrijft er over aan haar vader, 15 October:

Wij zijn allen nog hier bij Graaf Albrecht voor de jacht, en hebben heel wat herten gevangen. Ik mocht willen dat ik mijn Heer hier heen had kunnen wenschen, om U wat ontspanning te' geven, want ik weet dat gij daarvan weinig hebt,. Maar wel veel overleg en hoofdbrekens, hetgeen mij een groot verdriet is, zo dikwijls als ik er aan denk. Maar ik hoop door de goedheid Gods en bid er Hem met geheel mijn hart om, dat Hij U er spoedig uit verlossen moge. Ik ben verheugd geweest uit Uw brief te vernemen dat de zaken in Brabant zo goed staan. Ik hoop dat zij alle dagen vooruit mogen gaan, en dat God ons de gunst bewijze dat alles zich weldra tot een goeden vasten vrede moge schikken. Dat hoop ik van ganser harte opdat ik dan ook het genoegen moge hebben mijn Heer en Vrouwe nog eens met rust te zien.

Het scheen werkelijk alsof de vrede, waarnaar Spanjaard en Nederlander, Koning Filips en Prins Willem met gelijke begeerte zuchtten, kans had tot stand te komen. De Staten-Generaal kwamen te Brussel bijeen, de algemene belangen van het land werden besproken, en de 8sten November werden in de Pacificatie van Gent de voorwaarden neergelegd die Don Juan zou moeten bezweren, alvorens als Landvoogd van des Koningswege erkend te worden.

Wel was de uitkomst van de onderhandelingen niet in alles naar 's Prinsen zin. Uit voorzichtigheid, ook om de naijver van de Roomse Zuidelijke Edelen te sparen, was hij er niet persoonlijk bij. Hij hield zich meest te Middelburg op, maar nam van daar uit een werkzaam aandeel in de zaken, en verheugde zich uit de grond van zijn hart dat zóveel gewonnen was.

"Uwellieve, schreef hij aan zijn zwager Albrecht van Schwartzburg, Uwellieve mogen wij de gelukkige tijding niet verbergen, hoe door de liefderijke beschikking des Almachtigen deze langwijlige strijd en misverstand, welken deze landen ettelijke jaren achtereen tegen elkaar hebben gevoerd, eindelijk op Zondag de 28ste van de verlopen maand October tot een langgewenste vrede geraakt is, ja niet tot een blote vrede, maar de Staten in 't gemeen zijn des zins en willens de zaken met ons ter hand te nemen die wij tot hiertoe zo vurig en met zo grote bekommernis, moeite en arbeid hebben behartigd, als daar zijn dat men de vreemdelingen, in 't bijzonder de Spanjaarden de lande eerwijze, en de vroegere vrijheid en rust alhier herstelle. Kunnen zij het in de minnelijke weg niet tot stand brengen, zo zijn zij er op bedacht de middelen te gebruiken die God de Heer hun en ons verlenen zal."

Toen deze brief aankwam was Juliana zelf ook in Rudolstadt, waar enige dagen later de eerste zoon, Karel Gunther, geboren werd. Hoezeer haar levendigste belangstelling er door opgewekt moest worden, kunnen wij opmaken uit een briefje dat zij kort voor haar vertrek uit Dillenburg aan de Prins schreef.

"Ik hoor dat zich de zaken in de landen benedenwaarts ongedacht toedragen, zodat ik hoop dat de landszaken tot vrede neigen mogen, waarom ik de Almachtige van harte bid dat Hij zijn genade verlene en diegenen die in de steeds gevaarlijker strijd verkeren door de Heilige Geest verlichte om middelen te treffen die Gods woord bevorderen en niemands ziel schaden mogen. Hartelijk geliefde Heer, daar ik wel begrijpen kan dat gij met belangrijke bezigheden overladen zijt en U daarom ook niet met veel geschrijf wil lastig vallen, zo wil ik toch niet nalaten U te doen weten dat mijn dochter Juliana, Graaf Albrecht van Schwartzburgs gemalin, in gezegende omstandigheden verkeert, dat Katharina haar goede diensten verleent en dat ik zelf binnen kort van zins ben onder de Goddelijke gunst tot haar naar Rudolstadt te reizen.

De Almachtige' schenke haar een voorspoedige verlossing met zijn verdere zegen. Dit heb ik mijn Here niet kunnen onthouden, wens mijn Heer met dit korte briefje gezondheid, lang leven, alle geluk en voorspoed.

Ik bid de barmhartigen God dat Hij mijn hartelijk geliefden Heer in van de eeuwigheid niet verlate en in deze moeilijke zaak zijn, opperste Raadsman zij; dat mijn Heer in niets bewillige hetwelk tegen Gods wil en van zijn ziele zaligheid zij en op elke weg het eeuwige meer late gelden dan het tijdelijke.

Ik weet mijn Heer niet van dienst te zijn en met niets mijn trouwe moederhart te bewijzen dan wat ik met mijn gebed tot God uitrichten kan; beveel mij in Uw goedheid en bid de Almachtige U eeuwiglijk in zijn Goddelijke bewaring te houden.

Dillenburg 22 Oct. 1576.

De oude moeder bleef nog het Kerstfeest en Nieuwjaar in Rudolstadt en keerde in de eerste dagen van Januari naar haar familie, die zich te Siegen bevond, terug. Een

besmettelijke ziekte had gedurende haar afwezigheid te Dillenburg geheerst. Met vele anderen, ook op het kasteel, was een dochtertje van Graaf Jan, de zevenjarige Anna Sibylle er het slachtoffer van geworden. Voor Juliana was dit een groot gemis. Haar schoondochter Elisabeth had haar hartelijk lief en liet haar in alle huiselijke belangen delen.

Maar ouderdom en zwakheid hielden de oude moeder meer en meer in haar eigen ver-trekken terug, haar eigen dochters hadden het ouderlijk huis verlaten, en de zorg voor haar talrijk gezin legde beslag op de tijd, die de jonge Gravin van harte graag tot opvrolijking en gezelligheid aan haar schoonmoeder zou geschonken hebben. Toen beschikte de Heer dit kind, dat bijna de gehelen dag bij de lieve grootmoeder doorbracht. Haar zo spoedig te moeten missen, haar vriendelijk gezichtje niet meer tot een welkom te vinden, was een grote smart. Met des te inniger liefde sloot de oude vrouw zich aan haar oudste kleindochter Maria aan, die deze met vurige weerliefde beantwoordde. Maria van Oranje was het sprekend evenbeeld van haar moeder, die zij zo vroeg reeds moest missen. Niet schoon te noemen, klein van gestalte, met ronde blauwe ogen en een frisse kleur op de gevulde wangen, nam zij toch allen voor zich in door haar eenvoud en vriendelijkheid.

Voor haar grootmoeder was zij onmisbaar. Zij las met haar en schreef haar brieven, zij hielp haar spijzen voor de armen koken en artsenijen voor de zieken bereiden. Zij was Juliana's rechterhand, en het was zelden dat zij haar niet op haar reizen vergezelde.

Thans zou ook dit een eind nemen en wij kennen Juliana genoeg om te weten dat zij niet de vrouw was om er zich zelfzuchtig tegen te verzetten. De Prins genoot onuitsprekelijk van het geluk dat zijn huwelijk met Charlotte aanbracht. Reeds was hun een dochtertje geboren, dat de namen Louise Juliana ontving, en zag hij binnenkort de geboorte van een tweeden huwelijkspruit tegemoet.

De terugzending van zijn **oudste zoon Filips Willem**, die als gevangene van de Spaanse koning zijn studiën aan de hogeschool te Alcala voortzette, was hem bij de Pacificatie van Gent beloofd. Hij verlangde ook zijn andere kinderen bij zich te hebben. Met Maria had hij vrij geregeld briefwisseling gehouden. Hij vroeg haar berichten omtrent zijn jongere kinderen uit het tweede huwelijk, en droeg haar kleine bezorgingen, geschenken aan hen en aan de personen die bij hen waren op. Zij hield hem trouw op de hoogte en was nooit uitgeput over de ontwikkeling van de kleine Maurits, die thans in zijn tiende jaar was, en met zijn neven van Nassau en Van de Berg opgevoed werd.

Omtrent de 14 jarige Anna schreef zij minder, slechts eens dat déze had willen schrijven maar door hoofdpijn belet werd.

Weinige weken na haar aankomst te Siegen ontving Juliana een brief van de Prins. Hij nodigde haar op 't hartelijkst uit, hem in Middelburg te komen bezoeken. Zijn vrouw had sedert haar huwelijk een groot verlangen gekoesterd haar te mogen zien. Zij mocht zich verzekerd houden dat zij nergens hartelijker welkom zou wezen en beter onthaal vinden. Behalve gelijke uitnodiging aan zijn schoonzuster en zijn dochters, voegde de Prins een uitvoerig schrijven aan zijn broer er bij, waarin hij een vurige begeerte naar diens komst uitsprak.

"Er zijn hier," schreef hij, "nog veel punten van gewicht, die ik U zou willen mededelen, maar niet aan papier en pen kan toevertrouwen en waarover wij door mondeling overleg beter tot een beslissing konden komen."

Dan spreekt hij van zijn voorstel aan Juliana en Elisabeth en eindigt:

"Desalniettemin, in geval dat mijn Vrouwe Moeder om haar hogen leeftijd of

ander bezwaar niet komen kan, en mijn Vrouwe Zuster ook niet, zo verzoek ik U toch tot mij te komen en mijn beide dochters Maria en Anna mede te brengen, U op weg begevende in het begin van Maart."

Juliana en Elisabeth verontschuldigten zich om het barre seizoen, later, misschien tegen Sint Jan, zouden zij graag de reis ondernemen. Ook voor de dochters rezen er moeilijkheden. Maar Graaf Jan, die van zijn kant ook meer te zeggen had dan hij per brief kon uiten, wilde graag zijn zaken bezorgen, zodat hij 6 of 8 Maart te Keulen scheep kon gaan. Zijn broer mocht hem daar of ten minste te Emmerik een brief of vertrouwden bode zenden, met aanwijzing langs welke weg hij Middelburg veilig zou kunnen bereiken.

Het viel de Graaf moeilijker dan hij dacht om orde op zijn zaken te stellen en zijn vertrek moest telkens worden verschoven. Intussen baarden de berichten uit de Nederlanden klimmende verbazing.. Don Juan had het er op gezet de vrede tot stand te brengen. Zijn invloed was nog nergens gefnuikt, de bekoring die van hem uitging was steeds onweersaanbaar gebleken. En met fijnen diplomatische tact doorzag hij al spoedig, dat er één man was die gewonnen moest worden, wilden de schone Nederlandse provinciën voor de Spaanse kroon behouden blijven.

Hij knoopte onderhandelingen met Oranje aan, hij overlaadde hem met eerbewijzen en beloften, hij zond de Raadsheer Leoninus naar Middelburg om persoonlijk pogingen in 't werk te stellen, maar kon niets verkrijgen wat op een besliste toenadering geleek. De Prins was vriendelijk, ontving Leoninus goed, maar had te lange ondervinding van de waarde van Spaanse beloften, om zich door iets te binden. Toch wilde hij niets doen om Don Juan af te stoten. Het kon toch altijd zijn, dat er iets gewonnen werd en het land scheen te zeer uitgeput om de strijd voort te zetten.

Werkelijk werd de Pacificatie aangenomen en stond Filips bij een Eeuwig Edict in April 1577 de voorwaarden van de Staten toe.

Zou het een goede, duurzame vrede zijn? Zou het welzijn van haar zoon en van de gewesten die in hem hun Vader Willem zagen, er door bevorderd worden?

Die vraag liet Juliana niet los en al wilde zij zich niet in de politiek moeien, de 4de April stortte zij haar hart nog eens voor de Prins uit.

"Van harte verlang ik naar zekere berichten hoe het mijn Heer thans in de moeilijke zaken gaat. Want naar de geruchten dunkt mij dat de thans aanhangige vrede ziels- en gewetensbezwaren zal medebrengen, dat zich de Satan in schapenvacht kleedt en in weinig tijds een verscheurende wolf zal zijn, waardoor vele vrome christenen in grote droefenis zullen komen. Maar onze Heer Jezus Christus, wie alle macht in hemel en op aarde van Zijnen hemelse Vader gegeven is, kan allen die Hem aanroepen en van harte op Hem vertrouwen, uit alle gevaar uithelpen. Hem bid ik met zijn genade en Geest bij mijn hartelijk geliefden Heer te zijn, dat hij in niets trede of bewillige, hetwelk tegen God en mijns Heren ziele zaligheid zou zijn. Het is beter het tijdelijke dan het eeuwige te verliezen.

Daar ik goede gelegenheid heb, zo heb ik niet kunnen nalaten mijn Heer met dit vluchtig schrijven te bezoeken, wensende hem daarbij gezondheid, lang leven en voorspoed. God weet dat ik in deze wereld geen groter vreugde heb dan van mijns Heren welvaren en dat van zijn geliefden te horen.

Bid mijn Heer zijn zaken goed waar te nemen en zich niet zo ras door schone woorden te laten verlokken naar plaatsen waar gevaar is. Want de wereld is listig, mijn Heer weet wel hoe het daarmede gesteld is.

De Almachtige houde mijn Heer en de zijnen te allen tijde in zijn Goddelijke

bewaring. Bevele mij aan mijn hartelijk geliefden Heer, wie ik mijn levensdagen in mijn gebed tot God niet vergeten zal.
Siegen de 4den April 1577."

De schrijfster vond een krachtige bondgenoot in 's Prinsen gemalin. Enige maanden later, toen de onderhandelingen veel verder waren en Oranje in Brabant, was dankte Charlotte hem voor de bezorging van een armband, haar door de Koningin van Engeland geschonken. "Wat de betekenis van de hagedis aangaat, wiens eigenschap naar men zegt is, wanneer iemand slaapt én een slang wil hem bijten dat de hagedis hem wekt, ik denk dat Gijzelf daarmee aangeduid wordt, die de Staten wekt uit vrees dat zij gebeten worden. God geve door Zijn genade, dat gij hen voor de slang moogt behoeden!" Een andermaal smeekt zij hem zich niet in 't publiek te wagen, vooral niet 's avonds. en zucht; "Gave God dat Gij maar hier bij mij waart!"

In Mei drong de Prins er weer op aan, dat men hem toch zijn dochter Maria zal zenden. Een twijfel is echter in het hart van de eerlijke Jan gekropen:

"Uw dochter Jonkvr. Maria heeft mij gemeld, dat Uw Genade voornemens is haar binnenkort naar Holland te laten afhalen. Zover zulks uit billijke oorzaken en tot haar bestwil geschiedt, zie ik het niet alleen graag, maar wil het voor mijn deel ook helpen bevorderen. Maar wanneer het bedoelt dat U.G. bezorgdheid koestert dat Haarwellieve mij tot enige moeite of bezwaar is, zo zie ik het voorwaar niet met genoegen, en wil U.G. Zeer dienstwillig verzoeken U zulke gedachten niet te maken, maar haar nog langer, zo lang de gelegenheid zich biedt bij ons te laten blijven; ofwel indien U.G. haar graag eens bij zich en Uw gemalin wilt zien, haar toch niet te lang op te houden. Want behalve dat het mij geen last is en mijn huisvrouw en ik haar zeer graag om ons heen hebben, zo zoude ik vooral om de wille mijner vrouwe Moeder niet graag zien dat H.W.L. zonder noodzaak van hier ging of lang weg bleef. Mijn vrouwe Moeder neemt werkelijk zeer af; zij wordt hulpbehoevend, en als zij alleen is, ingetrokken en zwaarmoedig. Zij is met U.G. dochter, mijn nicht zonderling voldaan, daar deze over dag merendeels bij haar is en H.W.L. met lezen, schrijven, toebereiding en uitdeling van geneesmiddelen en versterking en al dergelijke zaken behulpzaam is. En het zou H.W.L. zeker vreemd zijn, wanneer zij mijn nicht zou moeten verliezen, en alleen blijven zitten. H.W.L. heeft het wel laten horen, en ik heb het ook vernomen toen mijn dochter Anna zaliger, die zoveel om en bij haar was, gestorven is. Mijn huisvrouw heeft met de kinderen en de huishouding zoveel te doen dat zij in de loop van de dag weinig bij H.W.L. zijn kan."

Dillenburg in haast, 26 Mei Ao. '77.

De Prins bleef er echter bij. Charlotte had van haar kant ook geschreven, én aan haar schoonmoeder én aan Maria. In Juni werd Bruyninck naar Duitsland gezonden met last de jonge prinsessen en ook Maurits, indien deze niet meer in Heidelberg was, naar Holland te geleiden.

Toen deze, onderweg hoorde dat Graaf Jan zelf naar Holland dacht te komen, schreef hij in Augustus naar Dillenburg om zijn orders te vernemen. Hij had de boten in Keulen reeds gehuurd en wachtte met zijn vrouw in Mülheim de komst van de hoge reizigers af. In het laatst van September kwam het drietal in gezelschap van hun oom te Geertruidenberg aan. Zij werden door Charlotte met de warme moederlijke liefde ontvangen die tot aan haar dood in 1582 hun deel was.

Hun vader zouden zij eerst later zien. Vrede en eenheid schenen alle kringen te bezielen en in Noord en Zuid wist ieder, aan wiens beleid men die te danken had. Wat anderhalf jaar geleden een hersenschim zou geleden hebben, was thans een feit. Willem van Oranje was in zijn markgraafschap van Antwerpen hersteld en het zou niet lang duren of zijn gezin volgde hem daarheen.

HOOFDSTUK 7.

De avond van haar leven.

Zoo werd het ledig en eenzaam rondom Juliana. Het had er veel van alsof haar gehele geslacht naar de Nederlanden verhuizen ging. Ook Gunther van Schwartzburg nam een bevelhebberschap aan, door de Staten op raad van de Prins hem aangeboden, en toog er in October heen. Zijn trouwe Katharina vergezelde hem om er tot lang na zijn dood te blijven. In diezelfde maand bezocht Juliana de broer, wie gezondheid en geestesneiging verre hielden van het strijdrumoer, en bij wie zij wist altijd een hartelijk welkom te zullen vinden.

In de voorafgaande April-maand had hij zich op haar verzoek naar Siegen gespoed, om door haar geraadpleegd te worden "in zaken die zich niet schrijven lieten."

Verder dan Königstein, waar zij ook een groot gedeelte van de volgende zomer doorbracht, kwam de oude Gravin niet meer. Wel drongen haar beide schoonzons Nassau-Saarbrücken en Schwartzburg Rudolstadt er op aan, dat zij het doopfeest van hun jonggeborenen met haar tegenwoordigheid zou vereren.

"Maar," zo schreef zij aan eerstgenoemde, "het is mij, als een oude bedaagde vrouw, bezwaarlijk en schier onmogelijk zulk een verre reis te ondernemen, zoals gij het zelf wel begrijpen kunt."

De zware verliezen en de zenuwachtige spanning van de laatste jaren maakten haar oud voor haar tijd, en het was alleen de fiere, ongebroken geest die het lichaam staande hield.

Was haar in de loop van dit jaar veel ontnomen, zo had de Heere haar toch ook weer een versterking van haar geloof bereid waarvoor zij niet ophield God en mensen te danken.

In Saksen, Beijeren en andere Staten was de bitterheid van de Lutherse tegen alle andersdenkenden voortdurend gestegen. **Calvinisten** werden door hen op een lijn met Turken en Paapschen gesteld.

Dit ging zover, dat de Keurvorst van Saksen vijf predikanten liet gevangen zetten, beschuldigd van heimelijk Calvinist te zijn. Daaronder bevond zich Dr. Moller, die vroeger in Nassau geweest en aldaar als leermeester van Adolf in goede herinnering gebleven was.

Die uiting van godsdiensthaat ging de eerlijke Graaf Jan te ver. Hij liet de vijf geleerden opvragen en in triomf naar Dillenburg brengen. Behalve Moller waren het Cruciger, Wiedebram, Crell en Dr. Christoffel Petzel. Laatstgenoemde was wel in allen deelen de uitstekendste, en verkreeg door zijn vroomheid, zijn schriftkennis en zijn bezadigd karakter, grote invloed op Juliana. Eerst aan een school in Siegen verbonden, vestigde hij zich in de loop van die winter te Dillenburg en predikte geregeld in hofkapel en stadskerk beide.

In hem vond Juliana de steun en de leiding waaraan zij behoefte gevoelde. Nu hadden haar zonen niet meer te vrezen, dat zij zich door heftige Lutheranen ongerust zou laten maken, en zij zelf liep geen gevaar door ultra-gereformeerden de haar dierbaar geworden vormen van eredienst, als paapse zuurdesem te zien afschaffen. De Gereformeerde Belijdenis werd op de Synode van 8 en 9 Juli 1578 te Dillenburg gehouden, in het vorstendom ingevoerd, maar Petzel deed het, als voorzitter, op grond van de **Augsburgse Confessie** van 1530, als oudste gemeenschappelijke uitdrukking van de beginselen van de Hervorming.

Twee Avondmaalspreken van zijn hand werden op kosten van Graaf Jan aan de destijds vermaarde drukkerij te Oberursel in 't licht gegeven. Petzel liet er een opdracht aan de oude Gravin aan voorafgaan, gedagtekend Maart 1578.

Wij kunnen ons in dezen tijd de kleine gemeente in de slotkapel levendig voorstellen. Middelpunt van jong en oud was de grijze moeder, over welker hoofd zoveel stormen waren heengegaan, maar welker hart jong was gebleven, welker ziel de woorden des levens indronk tot versterking op de levensweg. Naast haar zat haar vriendelijke, bedrijvige schoondochter. Haar schone stem klonk boven allen uit in koor- en gemeentegezang. Een eigenlijk gezangboek bezat men nog niet, hetgeen men zingen wilde moest bijeen gezocht worden, maar Elisabeth liet het zich altijd vooraf aanwijzen. Ook de oude psalmen Davids werden aangeheven, in de Gereformeerde streken van Duitsland even geliefd als bij Hollandsche Geuzen en Franse Hugenoten. De dochters van de huize, ook Emilia van Oranje omringden moeder en grootmoeder.

Verder was daar Jonker Otto von Grünrade, met de leerlingen van de hofschool die onder zijn leiding stond, drie of vier zonen van Elisabeth, minstens evenveel van Willem en Maria van de Berg, Maurits van Oranje, Christoffel van Stolberg, zoon van wijlen de gewezen Keulse Domdeken, waarschijnlijk nog anderen. Daar zien wij de Hofmeester Von Nymptsch met de talrijke beambten en het dienstdoend personeel.

Niet te vergeten Dr. Jacob Schwarz, vertrouwd raadsman en zaakbezorger van Graaf Jan, door hem als steun van de hoge Vrouwen achter gelaten; niet zelden ook Nicolaes Bruyninck of een ander Nederlander, die berichten van de Prins kwam overbrengen.

De afwezigheid van de Vorst zelf bleef zich rekken. De Prins van Oranje was veel te gelukkig iemand te hebben die met hem de zaken uit het zelfde standpunt des geloofs bezag, en ook de Staten deden het hunne om zijn goede diensten voor ons vaderland te behouden.

"Zowel de Staten van Holland en Zeeland als mijn Heer de Prins", schreef Jan de 10de November uit Antwerpen aan Willem van Hessen, "begeren dat ik mijn zaken thuis zodanig bestellen zal, indien mogelijk, dat ik mij in deze landen vestigen en bij hem verblijven kan."

Wel heeft hij reeds veel voor de Nederlanden gedaan en zou zich, terwijl zijn eigen landen zijn tegenwoordigheid zo nodig hebben, in nieuwe bezwaren steken; daargelaten nog dat de taal hem vreemd en het volkskarakter weinig aantrekkelijk is. Maar daar hij zichzelf rust opgedrongen heeft, integendeel telkens weer door anderen aangezocht en gesmeekt wordt, zo vraagt hij Willems raad in deze tweestrijd.

De Landgraaf laat niet op zijn antwoord wachten. De Nederlanden weten zelf niet wat zij willen, zij hadden veel beter gedaan zich aan Don Juan te onderwerpen of anders met huis en have het land te verlaten. Hij kan niet anders dan de raad herhalen die hij zijn neef en vriend reeds vroeger gegeven heeft, en die deze toen in de wind heeft geslagen, van zich toch niet in dienst van zulke onbetrouwbare luiden te begraven, en daarbij een zo lieve vrouw en jonge kinderen die hem zo nodig hebben, mitsgaders de belangen van het Duitse rijk te laten achterstaan.

De Staten waren niet van het gevoelen van de Landgraaf. De tijden waren niet meer als voorheen en zij voelden zich sterk genoeg om de onbetrouwbare Landvoogd strenge voorwaarden te stellen. Tegelijkertijd werd de Prins door hen uitgenodigd naar Brussel te komen en zijn plaats in de Raad van State te hernemen. De terugkeer van de banneling van Alva's dagen, na tien jaren tijdruimte, geleeke een zegetocht, het vorderde al de omzichtigheid waarover hij te beschikken had om de gevoeligheden van de Zuid-Nederlandse groten te sparen. Hij kon niet beletten dat Aerschot en andere Roomse edelen in allerijl de jonge onbeduidende Aartshertog Matthias van Oostenrijk lieten

verzoeken naar Brussel te komen en de teugels van het bewind in handen te nemen. De Prins, die de zet begreep, liet zich niet uit het veld slaan. Van Antwerpen uit reed hij met een schitterende stoet van 2000 ruiters de Aartshertog tegemoet, sloot zonder moeite vriendschap met de goedige jongeling, en weldra was Matthias van Oostenrijk tot landvoogd en beschermer dezer landen en de Prins tot zijn Luitenant-Generaal benoemd.

Na de plechtigheden van intocht en huldiging keerde Oranje naar Antwerpen terug en liet daar zijn gezin ook komen, dat nog steeds voor meerdere veiligheid in Dordrecht en Breda verblijf gehouden had. Zijn broer was er niet meer. De bedreiging van een Spaanse inval in Dillenburg noopte hem na veel aarzeling tot terugkeer. Onderweg zou hij in naam van Matthias de vergadering van de Staten van Gelderland te Nijmegen bijwonen, en de nieuw benoemden Aartsbisschop van Keulen te Poppelsdorf begroeten.

Met deze dubbele opdracht scheepte **Graaf Jan** zich Vrijdag de 24ste Januari 1578 te middernacht te Brussel in en bereikte Antwerpen te 10 uur 's morgens. Vandaar ging het diezelfde namiddag 3 uur met vijf wagens verder over Zundert en Breda naar Geertruidenberg. De reis, die verder te water gaan moest, soms met één groot schip, soms met een vijftal schuiten, scheen moeilijkheden te ondervinden. Althans toen zij des Dinsdags morgens 28 Jan. te 9 uur Tiet verlieten, werd de zeer gunstige wind geroemd, waarmede zij te 3 uur in Nijmegen konden aanlanden.

Op deze vergadering werd onder andere zaken ook de benoeming van een Stadhouder van Gelderland besproken. Het was bekend dat Graaf Willem van de Berg de betrekking begeerde, maar de Gelderse edelen konden het onder elkaar niet eens worden, en kandidaten buiten het hertogdom, ook Jan van Nassau zelf, werden genoemd.

Het kwam echter toen tot niets, en Graaf Jan zette zijn reis de 4de Februari voort, bezocht zijn betrekkingen te 's-Herenberg en te Meurs, daarna Aartsbisschop Truchsess op zijn kasteel Poppelsdorf bij Bonn, en kwam eindelijk half Februari bij de zijnen te Dillenburg aan.

In Antwerpen had hij, behalve zijn eigen zonen, ook zijn, pleegkinderen van Oranje achtergelaten. Maria, die tien van haar beste jonge-meisjesjaren in Dillenburg had doorgebracht, kon lange tijd niet aan de nieuwe omgeving wennen. Wel beantwoordde zij de liefde van Charlotte met hartelijke weerliefde, en hield zij zich veel en graag met de kleine zusjes bezig, maar haar hart was in Nassau. Haar brieven geven niet zelden een weerklink van hetgeen er te Dillenburg voorvalt.

Welgeboren, vriendelijke, hartelijk geliefde Heer Vader! (zo spreekt zij geregeld haar Oom Jan aan)

Ik heb wel een brief of zes van U ontvangen, waaruit ik met vreugde bespeur dat gij het goed met mij meent en de arme Maiken niet vergeet. Al had ik U graag terstond geantwoord, zo is mij dit niet mogelijk geweest want ik wist geen gelegenheid. Mijn Heer van Ungnad had mij gezegd dat hij eigenlijk niet wist of hij bij U zou komen, en op 't onzekere wilde ik niet wagen U te schrijven. Ik hoop dat Gij het mij ten goede wilt houden en zal het verder beter maken zo God wil. Ik verzoek U mij te willen vergeven dat ik zulk een dwaas afscheid van U genomen heb en U niet voor al Uw goedheid heb gedankt gelijk het behoorde. Ik had het wel willen doen maar ik was zo bedroefd dat ik niet veel spreken kon. Uwellieve moet de goeden wil voor de daad aannemen en verzekerd zijn, dat waarin ook mijn Heer Vader en wij allen U van dienst kunnen zijn, wij zulks niet zullen nalaten. Uwellieve zal - ons altijd bereid vinden en inzonderheid mij, die zolang ik

leef Uw gehoorzame en trouwe dochter hoop te blijven en door U daarvoor gehouden te worden. Ik had nooit gedacht dat het zo moeilijk zou zijn van U te scheiden, maar daar het niet anders wezen kan, zo moet ik mij tevreden stellen totdat het eenmaal beter wordt Ik heb met genoegen gehoord dat Uwellieve en de Uwen goed en wel op reis zijn gegaan en te Nijmegen aangekomen.

Het doet mij goed dat de Geldersen U zo graag bij zich zien en zich goed jegens U houden. Maar het zal U wel moeilijk vallen zo lang van huis te zijn, en zullen daar wel veel onkosten bijkomen, zoals ik verneem dat er reeds geweest zijn. Ik hoop dat de Geldersen mettertijd alle moeite belonen zullen die gij voor hen neemt en U nu naar huis zullen laten trekken, hetgeen ik U wel gun. Want ik weet hoezeer de Vrouwe Moeder en Mevrouw (haar tante) daarnaar verlangen, na de lange tijd dat zij U niet gezien hebben.

Zoals UWL. mij schrijft, dat ik Uw zoon Graaf Willem mij steeds aanbevolen zoude houden,¹ zo kunt Gij zonder zorg zijn; wat ik tot zijn bestwil doen kan dat zal ik niet laten, slechts ken ik mijzelf te weinig toe dat ik hem zou onderrichten, 't ware beter dat men mij onderwees. Toch moogt gij vertrouwen, daar gij 't verlangt, dat ik mijn best zal doen hem te vermanen. Ik heb nog niet anders dan goeds bij hem gezien en hoop dat hij zo zal voortgaan.

Lieve Heer Vader, ik kan U niet verbergen dat wij nu hier op de Citadel zijn gehuisvest, waar het zo gruwelijk koud is dat gij 't niet geloven zou. Als het lang zo voortduurt, vries ik nog dood. Ik wilde wel dat ik mij in mijn lief kamertje op Dillenburg kon heentoveren. Wat zou dat een geluk zijn! Nu welaaan! Mettertijd, hoop ik, zal het nog wel eens gebeuren.

Ik laat U ook weten dat Uw heer Zoon, Graaf Filips,² voor 4 of 5 dagen hier aangekomen is. UW.L. schrijft dat hij ernstig zou geworden zijn, daar kan ik nog niet veel van merken, mij dunkt hij is nog altijd even gütig en verwend. Ik hoop dat hij zich nog bedenken zal en ernstig worden, dat zou ik hem gunnen. UW.L. Moet hem als zoon daartoe vermanen, zo is het rechtmatig dat hij zijn vader navolgt, gelijk ik ook niet twijfel dat hij doen zal.

Antwerpen, in zeer groten haast, de 10en Febr.

Uwellieve trouwe gehoorzame dochter mijn leven lang,

MARIA, Jonkvrouw van Nassau en Oranje.

Vier weken later schrijft, zij haar Oom weer en onderschrijft haar brief Dillenburg, haalt het weer door en voegt er aan toe:

Uwellieve kan wel zien waar mijn hart is; daar ik Antwerpen wilde schrijven, kwam Dillenburg er uit. Zo graag had ik U meer geschreven, maar de bode moet zo spoedig weg, ik moet het er wel bij laten. Graaf Gunther en mijn Tante en mijn zuster bevelen zich allen op 't minzaamst bij u aan, en mijn Tante verzoekt UWL. haar beide dochters Elsje en Marietje niet te vergeten, gelijk zij U bij Uw vertrek reeds gevraagd heeft.

Antwerpen 19 Maart.

Het doet mij leed uit Uw schrijven te vernemen, dat de Vrouwe Moeder zo gebrekkig wordt; ik vrees dat het op de langen duur niet goed zal gaan, want H. Wellieve is nu wel zeer oud en heeft veel kommer gehad, zodat het een bij het

¹ Willem Lodewijk geb. 1560, later Stadhouders van Friesland

² Graaf Jan's vierde zoon, geb. 1566 een man van bijzondere gaven.

ander komt, ik vrees dat zij het niet lang meer maakt.

Nu welaaan! Als het Gods wil is dan moet men het dragen. Ik hoop en bid van God om beterschap, het zou ons allen kwalijk gaan als wij haar moesten verliezen. Verder, zeer hartelijk geliefde Heer Vader, wat aangaat Uw schrijven dat bij U een gerucht gaat dat ik met Uw oud- gen zoon zou verloofd zijn, ik kan mij niet genoeg verwonderen hoe de lieden daaraan komen, want in ernst, er is geen sprake van geweest. De tijd is er niet naar en ik meen ook dat hij weinig aan mij denkt. Als er iets van aan was, dat moogt U geloven, zou ik het U niet verzwijgen. Gij weet dat vrome kinderen niets doen zonder voorkennis hunner ouders. Daar ik U nu als een vader beschouw, 'zoo beware mij God dat ik iets buiten Uw raad doen zou.³

Nog kan ik UWL. niet verbergen, dat Maurits wel niet meer in Breda zal wezen, daar mijn Heer (haar vader) hem eerstdaags naar Leiden denkt te zenden.

Intussen was de benoeming tot **Stadhouder van Gelderland** geschied en had **Graaf Jan** die in een schrijven aan zijn zwager Van de Berg aangenomen.

Zaken van dringende aard hielden hem nog enige weken in Dillenburg terug, terwijl men in de Nederlanden met angstige spanning op zijn komst zat te wachten. Zo zelfs, dat Gunther van Schwartzburg hém de 18e April in naam van de Prins en van Aartshertog Matthias schreef, toch alles te laten staan en dag en nacht naar Gelderland door te reizen. Hij moest, toch bedenken hoe licht de vijand bij afwezigheid van een hoofd, enig voordeel kon behalen en hoe hij het zich later te verwijten zou hebben, wanneer een Gelderse stad de Spanjaarden in handen viel.

Graaf Jan bracht dus zijn zaken in orde, benoemde Clemens von Nymptsch, Otto von Grünrade en Jacob Schwartz samen tot een Raad van Bestuur in zijn afwezigheid, en vertrok naar zijn post, in 't vertrouwen zijn gezin spoedig naar Arnhem te kunnen laten overkomen.

Daarvan zou echter niet veel komen. Bij de heersende Spaansgezindheid in Gelderland, de onwil van de steden en de naijver die hij bij de edelen, niet het minst bij zijn zwager zelf, ten aanzien van zijn benoeming, vond, werd zijn stadhouderschap, dat hij alleen om de wille van de goede zaak had aanvaard, hem verre van aangenaam gemaakt. Het Hof te Arnhem was in slechte toestand, de eerste benodigdheden ontbraken, en de nieuwe Stadhouder moest de Staten verzoeken, dat men hem toch van huis linnen en keukengereedschap mocht voorzien tot de tijd, wanneer hij zijn eigen huisraad van Dillen- burg zou kunnen ontbieden.

Meer eenheid onder de verschillende provinciën en besturen onderling was in zijn ogen een allereerste vereiste. Meer dan zijn broer die er in opgegroeid was, moest Graaf Jan die zonderlinge staatsinrichting van de "Verenigde" Nederlanden", de zelfstandigheid van

³ Maria van Oranje mocht in waarheid zeggen dat **Willem Lodewijk** niet aan haar dacht. Misschien was het haar ook niet ontgaan, dat de zachte, stilte Anna, die zo onopgemerkt haar weg ging, een snaar in het hart van haar jongen neef had doen trillen. Toen deze er van sprak vond hij onverhoopte tegenstand bij de ouders aan weerskanten.

Als een tweede Jakob moest hij zeven jaren op zijn Rachel wachten, jaren die hij niet betreurd heeft, die hem in het gebed tot God dreven, en waarin naar zijn eigen getuigenis de reine liefde van zijn hart hem voor alle smet bewaarde.

En toen eindelijk het Prinsenhof te Leeuwarden de gelukkige bruid ontving, toen opende zich ook helaas na weinige maanden het grafgewelf van de Jacobijnekerk en Willem Lodewijk legde zijn jonge vrouw daar neer om levenslang haar herinnering in zijn hart te bewaren.

gewesten en steden treffen, alle gehecht aan eigen privilegiën, elk beducht voor invloed van al de andere.

Hij zag hoe de leiding van zo onderscheiden elementen tot één doel bovenmenselijke inspanning van zijn broer vorderde, en hij rustte niet eer hij in Januari van het volgende jaar, door de **Unie van Utrecht**, een voorlopige eenheid had tot stand gebracht.

Maar in die tussentijd werd het geduld van de arme Graaf op een harde proef gesteld. In Juli beklagt zijn nichtje hem dat hij zijn vrouw nog niet heeft kunnen laten komen. Zij zelf verlangt ook zowel hem als "Mevrouw" te zien. Hij moet toch goed voor zich zelf zorgen en zoveel mogelijk buiten gevaar blijven terwille van zijn Mayken. Van harte hoopt zij dat Buren voor een bezoek van de Spaanse ruiters gespaard moge blijven.

In October bracht de Graaf een kort bezoek aan zijn vrouw en moeder, om huis en vorstendom tevens voor een inval van Brunswijkse troepen te behoeden. Juliana nam zijn tegenwoordigheid waar om een codicil te doen vervaardigen waarbij zij uit haar eigen vermogen hem en zijn erven 1000 florijnen en aan ieder van haar zes dochters 500 florijnen vermaakte, tot een gedachtenis van haar moederlijke toegenegenheid.

Met trouwe moederzorg had zij steeds de belangen van haar kinderen op het hart gedragen en er met liefdevolle en schrandere blik over gewaakt. Toen bij de trouwplechtigheid van Juliana met Albrecht van Schwartzburg het bleek dat de douairie van Katharina, Graaf Gunthers gemalin, niet met de gewenste stelligheid bepaald was, liet zij haar zoons en schoonzoon, zover die er in betrokken waren, geen rust, eer het verzuim hersteld was.

In het jaar 1577 drukte zij aan de Prins haar vreugde uit dat die, zaak nu in orde was gebracht, maar verzocht hem nu ook op wegen en middelen bedacht te willen zijn om aan zijn zusters Juliana en Magdalena de huwelijksgift te bezorgen, welke hij aan zijn vader te haren behoefte beloofd had.

Magdalena heeft haar gemaal Graaf Wolf van Hohenlohe reeds tien jaren, en er mocht eens ontevredenheid bij de echtgenoten ontstaan tot nadeel van haar dochters.

"Ik bid U zeer ootmoedig mijn hartelijk geliefde Heer," schrijft de oude moeder met bevende hand, "over dit mijn schrijven tot herinnering geen onwil te voeden, het zijn toch mijn innig geliefde dochters, welker welvaren ik graag zien en bevorderen mocht. De Almachtige besture alle zaken ten beste en behoede mijn Heer en al -mijn lieve kinderen in eeuwigheid."

De zucht van de ouden

dag naar vrede om zich heen kenmerkte haar ook tegenover haar andere betrekkingen.

"Het is mij een groot verdriet," zo schreef zij in 't begin van het nieuwe jaar aan haar broer, "dat Uw rechtszaak zo lang stilstaat en maar niet tot een eind komt. Ik ben zo gebrekkig en zwak dat ik vrees de uitslag niet meer te zullen beleven. Doe ik het niet, dan bid ik de Almachtigh God deze en al Uw zaken zo te beschikken, dat zij tot Zijn eer en uwer ziele zaligheid gedijen mogen. Ik verlang zeer te horen welke schikking gij met mijn lieve nicht, mijn broer Lodewijks dochter, na het verscheiden van haar moeder zaliger gedachtenis getroffen hebt. Als alles in van de minne gegaan is dan zou ik het graag horen, want waar vrede en enigheid is, daar is God aanwezig."

Verder zendt zij hem wat Spaanse wijn en kweeëngelei, en zou hem wel wat beters willen

schenken, als het haar mogelijk was.

De vrouw met het liefdevolle hart, dat zich in zo rijke stromen naar alle zijden uitstortte, had thans haar laatsten zoon afgestaan aan de zaak die haar, boven alles waard was. Zij deed het met het volle gemoed, maar het kon niet anders of het moest haar gezondheid benadelen en haar laatste krachten slopen. Zij zag ook hoe haar schoondochter onder de scheiding leed, hoe de werkzame vrouw, wie nooit iets te veel was geweest, thans in stilte wegwijnde en tegen de komst van haar twaalfde kind als tegen een berg op zag.

In Mei moest Jan tot tweemaal toe in Keulen zijn, waar op aandrang van de Keizer onderhandelingen tussen Filips en de Staten gevoerd werden. Wellicht bezocht hij de zijnen toen ook nog even. Maar de tijd was kort en de streken onveilig. Op zijn terugreis ontkwam hij er ternauwernood aan zwervende boogschutters door in een boerenhuis de wijk te nemen, en moest zijn weg in boerenkleding naar Arnhem vervolgen.

Toen de uur van Elisabeth aankwam was het haar gemaal te enenmale onmogelijk naar Dillenburg te reizen.

De goede zaak maakte door zijn werkzaamheid in Gelderland merkbare vorderingen. De prediking des Woord: geschiedde geregeld en trok hoe langer zo meer begerige hoorders, zodat al spoedig in Nijmegen een tweede kerkgebouw in gebruik genomen moest worden. Er kwam meer opgewektheid, meer geestdrift voor de gemeenschappelijke strijd. Maar er moest voortdurend een waakzaam oog gehouden worden op de bewegingen van de Spanjaarden en het ontbrak nog geenszins aan Paapsgezindheid en zelfzuchtige berekeningen onder edelen en steden. Vooral de dubbelzinnige houding van hun zwager Van den Berg moest de Prins en Graaf Jan beiden pijnlijk aandoen en bezorgd maken.

Het ene ogenblik een vermoeden dat de Spanjaard berichten uit 's-Heerenberg of Ulft ontvangen had, het andere een gerucht dat Herman van de Berg, de oudste zoon, met een regiment krijgsvolk naar de nieuwe Spaanse bevelhebber stond over te lopen.

Wel beklagde zich Graaf Willem over het wantrouwen, waarmee zijn zwagers hem bejegenden. Wel namz ijn vrouw, de Gravin Maria, in lange, gemoedelijke brieven aan haar broer Jan, de partij van haar verongelijkte echtgenoot en zoon.

Maar Oranje vooral scheen zijn redenen te hebben, om de zuster al even weinig te vertrouwen als de schoonbroer.

En dat hij niet mis gezien had wat de laatste betreft, bleek in 1583, toen **Graaf Willem van de Berg, na Zutphen** verraderlijk de vijand in handen te hebben gespeeld, met drie van zijn zonen openlijk in Spaanse dienst overging.

In de avond van de 21e Juli was Graaf Jan, te Utrecht zijnde, in hoge mate bekommerd over het uitblijven van berichten uit Dillenburg. Hij ondervroeg zijn edelen en bemerkte wel uit hun ontwijkende antwoorden dat er niets goeds te verwachten viel. De volgende ochtend vernam hij dan ook én van zijn eigen hof en door de predikant **Jan Taffin**, hem door de Prins gezonden, dat **zijn huisvrouw** reeds de 6de van die maand overleden was.

De volgende dag reeds schreef hij aan zijn broer:

"Taffin heeft mij uw lastbrief overgegeven en zijn opdracht met alle naarstigheid volbracht. Dat uw Genade mij in mijn kruis en harteleed zo christelijk en vruchtbaar heeft doen troosten, daarvoor zeg ik u ten zeerste dank. Ik heb ten aanzien mijner huisvrouw mij sedert lang overgegeven en niet anders verwacht. Menselijk gesproken, is het haar liefde en trouw te mijwaarts geweest die haar de dood heeft aangedaan, en het heeft mij dikwijls niet weinig bekommerd dat ik er niets aan verhelpen kon. H.W.L. heeft voor de Nederlandse zaak niet alleen haar vermogen

maar ook drie zonen en nu ten slotte haar eigen leven veil gehad. De Almachtige moge het haar in een andere wereld doen weervinden."

Juliana had de ogen gesloten van de schoondochter, die haar van meet af aan als een eigen kind geweest was, en zag nu verlangend naar de komst van de geliefden zoon uit. Maar het mocht nog niet wezen.

"Troost mijn moeder zoveel gij kunt," schreef Graaf Jan de laatsten van de maand aan zijn Raden, "ik kan mij voorstellen dat zij, aan wie mijn huisvrouw grote liefde en trouw betoond heeft, zich door haar overlijden zeer bedroefd voelt, wil dus voor alle dingen daarop bedacht zijn en u beijveren dat zij zo goed mogelijk behandeld worde, van bediening, verzorging en aangenaam gezelschap voorzien, en zoveel slechts doenlijk van verdrietelijkheden en zorgen vrijgehouden worde."

Hij was graag naar Dillenburg gekomen en had daartoe ook reeds het voornemen opgevat, maar de Prins en de Stadhouder van Friesland⁴ drongen bij hem aan te blijven en hij moest wel bekennen at hij met zich nu te verwijderen het gevaar verergeren zou. Zo spoedig hij kan zal hij in Dillenburg komen, wat hem boven alles lief zou zijn. Inmiddels bindt hij hun op het hart voorzijn moeder en kinderen het beste te doen en verder, in een breedvoerige opsomming, de zaken van het land en de bevordering van het Evangelie naar vermogen te behartigen en hem van alles bericht te geven.

De 25 Augustus vond Juliana de kracht om aan haar zoon [Graaf Jan] te schrijven.

Welgeboren innig geliefde Zoon!

Hoe grote bekommernis en groot harteleed heb ik door de dodelijke afloop van de hooggeboren Vorstin, **Vrouwe Elisabeth** geboren Landgravin van Leuchtenberg, Gravin en Vrouwe van Nassau Catzenellenbogen, Uw gemalin en mijn beminnelijke hartelijk geliefde dochter, zaliger gedachtenis!

Hoeveel leed doet mij Uw groot verdriet! Welk een godvruchtige, vrome Vorstin hebben Uwellieve, ik, en het ganse graafschap verloren! Welk een slag is op mij neergekomen. Haar Wellieve heeft mij veel goedheid bewezen en heeft zo vriendelijk met mij omgegaan alsof zij mijn eigen dochter geweest ware. God lone 't haar in eeuwigheid. Wilde God dat ik daarentegen Uw kinderen allen trouwe dienst en goede zorg kon bewijzen, zo zou alle mogelijke ijver bij mij niet gespaard worden. Uwellieve bid ik van harte, geduldig onder dit zware kruis te zijn, naar het voorbeeld van de vromen Job, wie God zulk een zwaar kruis aan lijf en goed toeschikte en die het met lijdzaamheid aannam en zei: *de Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd*. Dewijl deze gunsteling Gods, door Zijn genade door geen kruis- of tegenspoed aan de liefde en hulp Gods getwijfeld heeft, zo heeft de trouwe God hem ook uit alle kruis en droefenis verlost.

Bidde Uwellieve op 't vriendelijkst Uw grote droefheid zoveel mogelijk van U af te zetten, want hetgeen God wil dat geschieden zal; kan geen mens verhinderen; en voorts dat wij onze troost en hope onwankelbaar op Hem stellen, aan Zijn genade en hulp niet vertwijfelen, want de trouwen God zijn alle dingen mogelijk.

De Hoog. geboren Vorstin Uw gemalin heeft zich in haar grote zwakheid en kruis met niets van deze wereld opgehouden, slechts God van harte aangeroepen en

⁴ De Graaf van Rennenberg, die acht maanden later zijn verraad in Groningen zou plegen.

herhaaldelijk betuigd: *Ik weet, God zal mij niet verlaten*. Dat heeft de Almachtige ook wonderbaarlijk gedaan en haar 24 uren voor haar dood van het kindje verlost, dat echter levenloos ter wereld kwam. Het stond met H.W.L. Zo goed, dat wij allen de beste hoop hadden dat er geen gevaar komen zou. Maar de Almachtige heeft haar van alle kruis en moeite willen ontleiden die ons langer levenden nog te wachten staan. De Heer moge ons allen met genade en barmhartigheid richten.

In Uw hooggaand leed kunt gij U daarmee troosten, dat de hooggeachte Vorstin, zaliger gedachtenis, een goeden naam, die wij toch uit deze wereld niet medenemen, heeft achtergelaten, daar menigeen van haar deugden en weldaden weet te spreken. De goede God moge haar een zalige weeropstanding verlenen!

Hartelijk beminde zoon, ik bid U van harte Uw lieve kinderen en al Uw belangen de Heer op te dragen, in het vaste vertrouwen dat de Almachtige het alles ten beste beschikken zal, zóó dat wij er Hem slechts voor te danken hebben. Ik hoop dat Hij U spoedig en veilig thuis zal brengen, wat mijns bedunkens hoog nodig zijn zou. God geve dat het spoedig gebeure! Uw kinderen zijn zover zij hier zijn, allen gezond. Mij gaat het redelijk; de Heer zij mij verder genadig! Wil U met mijn schrijven niet langer ophouden.

Waar in ik U mijn dienst en goede wil betonen kan, hebt ge mij als Uw getrouwe moeder, die gij slechts te bevelen hebt. Ik bid de barmhartige God U lijdzaamheid te geven en U in alle moeilijke zaken ter hulp te zijn, dat UWL. Zich in niets begeve dat tegen God en Uwer ziele zaligheid zij. De H. Drievuldigheid beware U en al de Uwen bij gezondheid, lang leven en allen voorspoed.

Dillenburg 25 Augustus. 261

Den 16 October stort de treurende moeder haar leed uit aan haar broer Christoffel:

Sedert Uw laatste bezoek is een groot leed over mij gekomen, doordat ik mijn lieve zoon, Graaf Jan van Nassau's vrouw verloren heb, daar zij uit deze wereld is. De Almachtige schenke haar een zalige opstanding. Mijn geliefde zoon is nog altijd niet thuis geweest, voorzeker zal hij een groot gemis voor hem en ons en de graafschap hier vinden

.... Hartelijk geliefde Broeder, ik verzoek U vriendelijk, dit korte schrijven voor lief te nemen, want het schrijven gaat bezwaarlijk. Het is mij al overkomen, als ik schrijven wilde, dan verging mij het gezicht, en waar ik één moest zien daar zag ik de ganse dag twee. Ik deug ook voor niets meer

Met tranen is deze brief bevochtigd en op vele plaatsen half uitgewist. Het was ook voor de oude verzwakte vrouw een moeilijke tijd. Bij ontstentenis van haar zoon werden alle regeringszaken door haar behandeld en onder haar zegel uitgevaardigd. Graaf Jan eerde zijn moeder hoog en drong er telkens op aan, dat men haar de taak gemakkelijk zou maken. Maar hij liet zich van alles tot in de kleinste bijzonderheden berichten, en gaf omtrent alle zaken zijn oordeel en wensen te kennen, en men zal kunnen nagaan welk een omslachtige wijze van doen dat teweegbracht.

Na de dood van de jonge Gravin werd de hofschoon die tot grote zegen voor menig vorstelijk huis, bijna vijftig jaren lang onafgebroken in stand was gehouden, opgebroken. De kwekelingen van buiten gingen naar hun families terug of werden elders geplaatst. En ook voor de kinderen van Graaf Jan werd een onderkomen gezocht. Juliana gaf volkomen toe dat zij aan haar kleindochters de zo nodige leiding niet geven kon. Van bevriende huizen, Henneberg, Wurtemberg, de beide Hessens e. a. waren al spoedig aanbiedingen

gekomen.

Op de Gravin van Hessen Marburg, geboren uit het huis van Wurtemberg, had Jan van Nassau bijzonder het oog gevestigd. Haar wilde hij het liefst zijn oudste dochter, de vijftienjarige Elisabeth toevertrouwen. Maar dit vond geen weerklank in Dillenburg.

Zijn moeder hechtte zeer aan het even welgemeend voorstel van haar lievelingsdochter Juliana en het jonge meisje dat zelf wel zo graag naar de jonge bekoorlijke Wurtembergsche wilde gaan, vond het hard haar geliefde grootmoeder in haar wens te zien dwarsbomen.

"Daar het de Welgeboren mijn hartelijk geliefde Vrouwe Grootmoeder zo graag zien zou," schreef zij 26 Sept. aan haar vader, "zo verzoek ik U zeer vriendelijk en onderdanig, dat UWL. haar dezen wens niet weigeren wilt.

Ik kan toch ook niet anders zeggen dan dat mijn Heer Vader van Schwartzburg mij altijd behandeld heeft als zijn eigen kind, en zo wij beiden (zij en haar twaalfjarige zuster Maria) bij ZWL. bleven, zo hadt gij toch geen zorg voor ons.

Ik bid U, sla Vrouwe Grootmoeder haar bede niet af, wijl haar Doorluchtigheid het zo graag heeft, en omdat de Graaf het niet goed zou kunnen zien dat ik bij de Landgraaf kwam."

Nog een andere wolk kwam boven Juliana's hoofd aandrijven. De stad Bremen wenste de leiding van de nieuwe Hervormde Kerkorde aan **Dr. Petzel** in handen te geven, wiens roem door het gehele land verbreid was, en de Magistraat schreef een dringend brief aan de Graaf van Nassau, om zijn toestemming te vragen. Juliana ontstelde. Wel was Petzel sedert November als Superintendent naar Herborn verplaatst, maar daarbij was de voorwaarde gesteld dat hij bij een wekelijks bezoek aan Dillenburg daar elke reis een godsdienstoefening zou houden.

Zo bleef zijn onderricht en leiding voor Juliana behouden. Hem nu naar Bremen te zien gaan, scheen haar ondragelijk.

"Als het gebeurde, zou het mij zeer leed doen, want ik kan het niet anders inzien dan dat hij het goed meent en het Woord Gods met ernst verkondigt. Daarom verzoek ik U naarstiglijk alles te doen, opdat wij de vromen man hier mogen behouden. Iedereen is met hem tevreden en zulk een godvruchtig man op mijn leeftijd te verliezen, is waarlijk al te zwaar. Ik heb het niet kunnen laten U dit te berichten, daar hij ook onder de geringe man veel goeds doet.

De Almachtige, eeuwige God brenge U spoedig en veilig tot ons."

Ja, dat laatste hielp Graaf Jan haar wensen. Zijn verlangen naar Dillenburg werd onweerstaanbaar, en met de dag viel hem het verblijf in de Nederlanden moeilijker. Hij mocht, hij kon niet langer blijven.

"Ik ben vast besloten," schreef hij 10 November aan Oranje, "over veertien dagen of drie weken op zijn langst, zodra de Statenvergadering afgelopen is, naar huis te gaan en orde op mijn zaken te stellen. Of ik het zolang uithoud zal te bezien staan, want niet alleen dat ik noch van de Unie noch van de Geldersen geld voor mijn huishouding ontvang, zodat de bakker mij van heden af de leverantie heeft opgezegd, maar ik moet ook, in geval de Geldersen binnen 8 of 10 dagen het geld voor de Paltz niet verstrekken, mijn land van Siegen door de Keurvorst laten bezetten, welk ongerief mij dat ook brengen moge."

De Prins moge bedenken dat hij (Jan) op zijn aandrang eigen land en huis verlaten heeft, zeer tot verdriet en tegen de zin van zijn vrouw en moeder, kinderen en onderdanen. Voor het goede dat hij tot stand heeft kunnen brengen oogst hij niets dan ondank en tegenstand. Hij voelt zich werkelijk onbekwaam om tegen de stroom op te werken en maakt zich maar driftig, tot schade voor zijn gemoed en gezondheid. Hij heeft geen boden om uit te zenden, geen vuur om te koken, geen geschikte vertrekken om zich voor de koude van het seizoen te beschutten. En nog zou hij wel willen aanblijven indien hij nut kon doen. Maar het geeft alles niets, dit volk kent geen orde, men kan zich nergens op verlaten, de kostelijkste gelegenheden gaan onder het heen en weer praten verloren.

Daarbij zijn de boeren verbitterd om de lasten die zij dragen, en het krijgsvolk omdat het niet betaald wordt. Alles wordt hem geweten, hij is zijn leven niet zeker. Daarom wil hij zijn post liever neerleggen en verzoekt dat een ander tot stadhouder benoemd worde, aan wiep hij bij zijn terugkomst over twee of drie maanden zijn waardigheid kan overdragen. Men kan werkelijk niet vergen dat hij zich bij de Keizer in ongenade en bij zijn medevorsten in discrediet zal brengen, om lieden te dienen die alleen aan eigen kleine belangen denken, en niets voor de gemene zaak over hebben.

De Prins antwoordde op dit lange epistel met een korte vriendelijke uitnodiging aan zijn broer om na de Statenvergadering hem een bezoek in Antwerpen te brengen, wanneer zij mondeling omtrent al de aangerode punten overleg konden plegen. Hij liet hem inzien dat hij en zelfs de Aartshertog in eigen persoon even rechtmatige klachten hadden, dat het niet aanging in de algemenen nood eigen belangen op de voorgrond te stellen, en dat het wijs zou wezen met gebrekkige hulpmiddelen die in velerlei oorzaken wortelden voort te werken; het doel zou toch eenmaal bereikt worden.

Maar reeds eerder was de gemoedelijke Graaf tot meerdere kalmte gekomen.

"Zelfs van zijn voorgenomen bezoek te Dillenburg kwam niets, in lange breedvoerige brieven gaf hij zijn wensen aan zijn raden te kennen. Aan het stadsbestuur van Bremen heeft hij geschreven, dat hij de gewenste Dr. Petzel niet missen kan, en nog minder hem aan zijn moeder, die in haar ouderdom aan zijn toespraak en troost behoefte heeft, wil onttrekken.

Wat zijn kinderen aangaat, hij blijft bij zijn verlangen dat Elisabeth naar de Landgravin Sabina van Hessen zal gaan. Juliana kan dan als haar grootmoeder het goed vindt bij de Gravin van Henneberg komen, en Maria in de Nederlanden bij Graaf Gunther van Schwartzburg.

Dat zou dezen tevreden stellen en tevens een voldoening zijn voor Maria van Oranje, die in 1568 als twaalfjarig meisje haar jonggeboren naamgenoot ten doop gehouden heeft en haar nu zeer graag in haar nabijheid zou zien. Zij zou ook als Vrouwe Moeder er de voorkeur aan gaf bij Graaf Willem van Hessen ondergebracht kunnen worden of wel Juliana bij Graaf Willem en Maria bij Henneberg; hier zou Maria, die spoedig in tranen is, een zachter behandeling vinden.

Op die neiging tot schreien moet men anders maar niet veel acht slaan, 't is een kinderachtigheid die wel vanzelf voorbij zal gaan. Is zijn zuster Juliana van Schwartzburg er op gesteld enige van de kinderen te hebben, dan kon men haar zijn beide jongste zoontjes toevertrouwen, zij heeft er slag van jongens op te voeden en op de goeden weg te houden."

Graaf Jan denkt waarschijnlijk er aan hoe zij dit in vroeger tijd met de Hofschool be-
wezen heeft en hij vindt het verkeerd dat de jongens uitsluitend onbeschaafde vrouwen

om zich heen hebben. Zij groeien in het wilde op en nemen slechte manieren en verkeerde taal aan, die hun later moeilijk af te leren zijn. Over zijn oudere zoons is hij ernstig ontevreden.

Zij schrijven hem niet; en vooral Jan (geb. 1561), verspilt zijn tijd en zal nog slecht terecht komen; maar ook over George (geb. 1562) maakt hij zich ongerust. Misschien zal hij ze naar de Nederlanden laten komen, maar zolang zij te Dillenburg zijn moeten zij beziggehouden worden. Zij kunnen best op de kanselarij werken, dat zal hen een inzicht geven in 's lands zaken, en verder moeten zijn raden het gesprek dikwijls brengen op de plichten van een regeerder, op de noden van de tijd, op de bijzondere behoeften van het volk van Dillenburg en hoe daarin te voorzien zou zijn.

De klacht over zijn zonen trof een tedere snaar.

"Sta mij toe tot U te komen," schreef de oudste, „of zo gij dat niet goed vindt, laat mij dan naar Frankrijk of Italië gezonden worden om de talen te leren, opdat ik in staat moge zijn God en het Vaderland te dienen, en ik u niet tot schande strekken maar integendeel de voetstappen mijner vaderen drukken moge. Intussen gebruik ik de tijd 'om mij in het Frans te oefenen zoveel ik kan, door dagelijks enige hoofdstukken- in de Fransen Bijbel te lezen. Duid mijn lelijk schrift niet ten kwade, ik schrijf U in de nacht want deze edelman is zo gehaast en over dag heb ik hem, daar er niemand anders was, gezelschap moeten houden."

De winter verliep in stilte en velerlei zorg. Onrustwekkende geruchten over een aanslag van de vijand herhaalden zich telkens. Dag en nacht moesten wachten uitgezet worden, en de poorten zorgvuldig bewaakt, terwijl toch de slechte toestand van de middelen het aanwerven van troepen onraadzaam maakte. Slechts werd er ijverig in het tuighuis gearbeid en de kartouwen in staat van verdediging gebracht. De aangebrachte bezuinigingen hadden goede uitwerking. Het gezin was teruggebracht op zeventig personen ongeveer.

De jonge Gravin Elisabeth werd de 5de December door haar broer Jan naar Marburg geleid en daar vriendelijk ontvangen. Voor de beide anderen werd nog een onderkomen gezocht en de kleine Mechteld (geb. 1570) mocht voorshands bij de Grootmoeder blijven. Maar de kosten van de huishouding konden nu ook beter bestreden worden. De boerderij te Velbach bracht, na aftrek van alle onkosten, 3000 daalders over het verlopen jaar op, en ook de andere hofsteden stonden beter dan in lange tijd het geval was geweest.

Doch het volk riep luide om de terugkomst van zijn Vorst. En er waren Gelderse edelen die er ook in Duitsland geen geheim van maakten dat de Graaf hun alleen in de weg stond. Was hij er niet, dan was Gelderland reeds lang tot de Spaanse zijde overgegaan. Juliana leed, en wachtte, en sterkte zich in het gebed.

Aan Graaf Jan van Nassau.

Dillenburg 20 Dec.

Hartelijk geliefde Zoon!

Uit UWL. laatste schrijven heb ik verstaan dat gij met veel moeite, zorg en arbeid overstelpt zijt en weinig rust kunt nemen, hetgeen mij werkelijk van harte leed doet, en ik bid de Almachtige getrouw voor U allen, dat de Heer U sterkte en kracht moge verlenen, dat zijn wil aan U allen volbracht worde, en alles tot zijn eer en Uwer ziele zaligheid moge gedijen. Ik kan U niet verbergen dat Uw kinderen die nog bij mij zijn, zich in goede gezondheid bevinden. Zoveel mijn persoon aanbelangt, zo kunt gij wel begrijpen dat ik steeds afhankelijker word. De

Heer schikke het verder met ons allen zoals het Hem behaagt. Wilde God U de gelegenheid geven zelf hier te komen, gij zoudt het niet geloven welk een grote begeerte onder de geringe man is naar Uw komst. God moge U spoedig weer thuis brengen en die moeilijke langwijlige zaak eindelijk tot een goed einde voeren. Vergeef mij dat ik U niet met eigen hand geschreven heb, dat valt mij te zwaar, ik hoop daarom dat UWL. hiermee tevreden zal zijn.

Aan Christoffel van Königstein.

Dillenburg, 21 Jan. 1580.

Uit Uw schrijven heb ik met vreugde Uw welvaren en gezondheid vernomen, en bid God van harte U naar Zijn Goddelijke wil nog lang daarbij te bewaren. Over hetgeen gij mij schrijft, dat Uw dienaar Hans Keller in Maart hier komt, ben ik van harte verheugd, wilde echter nog veel liever dat gij zelf gelegenheid hadt tot mij te komen. Ik heb van harte naar Uw terugkeer naar huis verlangd, want men had mij voor wis en zeker verteld dat gij gevangen waart genomen; toch heb ik altijd goede hoop gehad dat het niet zo geweest was.

Innig geliefde Broer, ik kan IJ helaas niet verbergen dat ik zelf niet schrijven kan, verzoek U daarom vriendelijk, het zo voor lief te nemen. Daar ik het zelf niet doen kon heb ik U ook van de gemeenschappelijke zaak niet kunnen schrijven. Wanneer Hans. Keller hier komt, zal ik er U bericht van zenden. De nieuwste tijdingen uit de Nederlanden waarover gij mij schrijft zullen wel dezelfde wegen, die een schrijven van mijn geliefden zoon, Graaf Jan van Nassau, juist hier bracht. Wat hij ons aan nieuws gaf sluit ik hierbij in, dan kunt gij het zien. Wat mijn persoon betreft, kan ik U niet onthouden dat de ouderdom met macht over mij komt, dat ik steeds zwakker word, maar moet het van Hem aannemen die het mij toezendt, Hem danken voor alle bewezen goedheid en Hem bidden het met ons allen te maken zoals het Hem behaagt en ons goed is.

Bevele U God de Almachtige met hartelijke wensen voor goede gezondheid, lang leven en een welgelukzalig nieuwjaar.

Het nieuwe jaar opende voor Juliana met een nieuw verlies. De 4^e Februari overleed op nog jeugdige leeftijd haar kleinzoon, de regerende graaf Filips Lodewijk van Hanau.

"Een grote kommer voor mij," schreef zij aan haar zoon Jan, "en al is het wel met hem, een schadelijk geval voor zijn arme onderdanen, want er zal nog een lange tijd over heen gaan eer de lieve kinderen volwassen zijn."

Dr. Schwartz werd naar Hanau gezonden om aan de bereddering van de zaken behulpzaam te zijn. Petzel en Wiedebram waren op herhaalden aandrang voor een kort bezoek naar Bremen vertrokken. Het uitzicht dat Graaf Jan zou overkomen liep telkens op niets uit.

En Juliana's hart was in de Nederlanden, aan ieder van haar geliefden daar vroeg zij haar berichten te zenden; zij kreeg er nooit genoeg naar haar zin. Nu zou men haar nog tegelijk al haar kleinzoons die nog bij haar waren afnemen.

Voor de ouderen deden zich goede vooruitzichten in de Nederlanden op, nu de Graaf van de Berg, uit hoogmoed en wangunst alle waardigheden afsloeg die men hem en zijn zonen wilde opdragen.

Reeds was Willem Lodewijk het vorige jaar door de Staten met een regiment voetvolk begiftigd en had zijn vader er niets tegen in de weg willen leggen, al was het hem een ogenblik geweest, alsof hij zijn zoon, de negentienjarige, met eigen hand naar de

slachtbank voerde.

Na Rennenbergs verraad (3 Maart 1580) zou de jonge veldheer tot Stadhouder van Friesland uitgeroepen worden, om het tot zijn dood in 1620 te blijven.

De oudere kleinzonen wilde Juliana niet terughouden, voor de jongere legde zij in diezelfde brief van 7 Maart een woordje in de schaal:

En nu aangaande hetgeen gij mij schrijft betreffende mijn kleinzonen Ernst Casimir en Lodewijk Gunther, dat gij wel lijden mocht dat zij bij Graaf Albrecht van Nassau of Graaf Koenraad van Solms komen, opdat de onkosten verminderd worden en zij een betere opvoeding verkrijgen. Geliefde Zoon, de onkosten zijn voor hen niet groot en de opvoeding heeft nog tijd; wat zij elders zouden leren, dat kunnen zij ook hier. Dat ik hun tot nog toe hun wil gelaten heb, het zijn immers nog kinderen (ze waren vijf en zes jaren oud), ik vertrouw dat hun dat spoedig af te leren zal zijn en hen niet zal schaden. Ik heb hun toch niet toegestaan te vloeken of onvertogen woorden te gebruiken.

Mocht hij er bij blijven dan raadt zij Nassau Saarbrücken aan, omdat Solms, al zou hij de vraag nooit afslaan, bezig is zijn hof naar Hungen te verleggen, en reeds behalve zijn zestal eigen kinderen ook nog een dochter van Van den Berg en een kleine freule van Isenburg bij zich heeft.

Jan's andere kinderen zijn wel. Elisabeth is met de Landgravin een reisje in het Wurtembergsche gaan doen."

In vriendelijke bewoordingen, maar zeer beslist, antwoordde de vader van de beide knaapjes hierop, dat hij het toch beter vond wanneer zij bij een van zijn zwagers ondergebracht werden.

Na lange briefwisseling was zijn dochter Juliana in het gezin van Graaf Willem van Hessen opgenomen, die geheel voor haar zorgen zou. Zijn gemalin Sabina, een eigen zuster van de Marburgse Gravin van Hessen, richtte aan de oude Vorstin te Dillenburg een brief vol lof over haar nieuwe pleegdochter, zij had haar dadelijk lief gekregen en beloofde haar als haar eigen kind te behandelen.

Maar Maria bleef nog voorlopig bij de Grootmoeder in de verwachting van een aangekondigd bezoek van Gunther van Schwartzburg.

Al spoedig na zijn komst in de Nederlanden was deze dermate een podagralijder (gewrichtsziekte) geworden, dat de Staten weinig dienst van hem hadden. Zoals wij weten was dit voor een deel althans aan zijn levenswijze te wijten en deze verloochende hij ook nu niet.

"Graaf Gunther heeft de eigenaardigheid," schrijft Jan van Nassau om deze tijd aan Ernst van Schaumburg, "dat hij graag goed eet en drinkt en in vrolijk gezelschap is; er ontbreekt hem ook anders niet, dan dat hij door deze landen slecht betaald wordt en dikwijls een martelaar is aan het podagra, gelijk mijn zuster aan tandpijn. Werd hij betaald dan zou hij gewis een deftige huishouding voeren.

Nu moet hij even als ik nu en dan geld opnemen, en daarvoor "zijn zilverwerk en de kleinodiën. Mijner zuster een kleine wandeling laten maken. ZWL. laat verluiden dat hij naar huis terug wil, maar ik kan het niet geloven eer ik het zie, en weet ook niet of het hem aan te raden zou zijn."

Juliana echter verheugde zich te zeer op het weerzien, om geloof te weigeren aan de belofte die Gunther haar met een geschenk van oesters gezonden had, dat hij en zijn

vrouw haar op weg naar hun vorstendom binnenkort zouden bezoeken. Zij schreef de goede tijding terstond naar Rudolstadt en nam zich voor, Gunther en Katharina mondeling te raadplegen omtrent het meest gewenste verblijf voor Maria.

George werd aan het hof van de Markgraaf van Ansbach geplaatst en Jan naar de Nederlanden geroepen, waar hij in het eind van Mei of de eerste dagen van Juni aankwam.

Na zijn komst schreef de Prinses van Oranje aan haar schoonmoeder:

Mevrouw!

Ik ben zeer verblijd geweest door mijn neef Graaf Jan te horen dat gij nog in goede gezondheid zijt, Gode zij dank, wie ik alle dagen smeeke U nog lang bij te bewaren. Dat is het grootste geluk dat wij kunnen ontvangen en de grootste gemoedsrust voor mijn Heer de Prins, Uw zoon, te midden van al zijn moeiten en zorgen. Deze zijn nog altijd dezelfde, maar God zegent en bekroont ze in Zijn goedheid. Deze dagen hebben wij Mechelen en Diest, waar de vijand zich genesteld had, herwonnen.

Wel heeft de gevangenneming van de Heer De la Noue, onze veldmaarschalk, mijn Heer Uw Zoon ontstemd, omdat het een dapper en zeldzaam begaafd Heer is, daarbij trouw en aanhankelijk vriend en dienaar. Maar daar het Gode aldus behaagd heeft, moet men er zich in schikken.

Overigens, Mevrouw, kan ik U voor het ogenblik gerust stellen omtrent de gezondheid van Mijn Heer Uw Zoon, die voor drie weken zeer ziek geweest is, maar thans weet hij er niet meer van en is even gezond als anders. Mij aangaande, zo bevind ik mij als gewoonlijk. Ik geniet van onze grote en kleine kinderen en hoop dat zij nog eenmaal de hoge eer mogen hebben U te zien.

Mijn oudste dochtertje Louise Juliana zegt dat gij haar het liefst zult hebben omdat zij het voorrecht heeft Uw naam te dragen. Zij begint Duits te spreken en is groot voor haar leeftijd. Allen hebben Goddank een goede gezondheid.

Ik hoop, Mevrouw, dat het bij U eveneens is en ook bij mijn geachte zusters Uw dochters. Voorts, Mevrouw, zoude ik mij hoogst gelukkig rekenen indien gij mij iets wildet bevelen tot Uw dienst. Want ik zoude U mijn leven lang dienen met grote liefde, en bevele mij ootmoediglijk in Uw goedgunstigheid aan, biddende God, Mevrouw, U bij goede gezondheid, een gelukkig en lang leven te bewaren.

Antwerpen 9 Juni.

Uw ootmoedige en gehoorzame dochter,

CHARLOTTE VAN BOURBON.

De Prins schreef met dezelfde gelegenheid in het Duits, terwijl de brief van zijn vrouw in het Frans gesteld was:

Mijn zeer onderdanige dienst en wat ik vriendelijks en goeds vermag vooraf, welgeboren, vriendelijke, hartelijk geliefde Vrouwe Moeder.

Ik kan U niet onthouden dat de koorts mij voor enige dagen heeft aangetast, dermate dat ik zeven of acht dagen te bed heb gelegen, ben thans weer, Goddank, fris en gezond. Dezelfde ongesteldheid heeft zodanig geheerst, dat van mijn kinderen en huishouding in de vijftig jaar gehad hebben, maar nu allen hersteld zijn, zodat wij God mogen danken dat niemand gestorven is. Wat de landszaken betreft, zo zijn wij nog op dezelfde hoogte, vandaag winnen wij, morgen verliezen we; maar zoó dat de vijand weinig voordeel over ons behaalt. Het ware te wensen dat God ons in gunst een goeden vrede wilde geven. Maar daarop zie ik weinig

kans want al de middelen die men ons aanbiedt zijn dat wij Gods Woord zouden verlaten, hetwelk God zij dank niemand geneigd is te doen, maar liever het uiterste wagen wil dan die schat te verliezen.

Ik verzoek Uwellieve zeer ootmoedig mij niet ten kwade te duiden, dat ik U in zo lang niet geschreven heb. Ik heb mijn dochter Maria opgedragen, U steeds van ons weervaren in kennis te stellen. Ik weet, gij zou medelijden met mij hebben bij het zien met hoe zware zaken ik allen dag te doen heb. Nu, God zal het eenmaal ten betere wenden en mij de gunst schenken dat ik U spoedig weer eens mag zien, waartoe ik een bijzonder verlangen heb.

Hierbij wil ik U in de hoede en bescherming des Almachtigen bevolen houden, en ben mijn leven lang U mijn onderdanige dienst te bewijzen, ten allen tijde willig en bereid.

Antwerpen 8 Juni 1580.

UWL. Meest onderdanige, gehoorzame zoon, mijn leven lang,

WILLEM, Prins van Oranje.

Heeft Juliana deze brieven ontvangen? Heeft zij haar hart te goed kunnen doen aan de liefde jegens haar en de trouw aan God die er uit sprak?

Zeker is het dat toen Dr. Schwartz in de eerste week van Juni uit Hanau terugkwam, hij de oude Gravin merkbaar verminderd vond. Haar verstand was nog helder als altijd, maar zij voelde zich de kracht tot handelen ontzinken en de onzekerheden van de briefwisseling met Arnhem vielen haar zwaar.

Schwartz deelde terstond zijn bevinden aan Graaf Jan mee, en verzocht hem dat hij de Raad van Bestuur zou machtigen de nodige voorstellen aan hare Genade te doen, en tevens aan zijn moeder in een vriendelijk en geruststellend schrijven de verzekering zou geven dat hij haar goedkeuring op deze voorstellen zou erkennen en haar dankbaar zijn zou als zij op deze wijze het bewind wilde blijven voeren.

De afzending van dit schrijven reeds gaf van de grijze vorstin enige rust. Het was haar als een eerste afscheid van deze wereld. Zij die vroeger altijd zo levenslustig en kloekmoedig geweest was, verlangde thans naar het ogenblik dat de Heere haar in Zijn heerlijkheid zou opnemen. Haar gedachten verbleven veel in het verleden.

Zij gingen terug tot haar gemaal Graaf Willem, ja nog verder tot de echtvriend van haar jeugd en tot zijn zoon en kleinzoon, die zij na elkaar de regering had zien voeren en haar voorgaan naar het Vaderhuis.

Dan sprak zij over de jonge helden die hun bloed op Nederlandse bodem gestort hadden, inzonderheid over een gesprek dat zij met haar Lodewijk had gehad en waaromtrent haar teder geweten nu nog na verloop van zoveel jaren aanleiding tot ongerustheid vond.

Dr. Schwartz, de trouwe dienaar van nu bijna een halve eeuw, die al haar geliefden van jongs af gekend had, troostte haar naar vermogen.

Donderdagavond de 16^e Juni 1580 liet zij hem bij zich ontbieden en besprak enige lopende zaken met hem. Toen hij zich wilde verwijderen hield zij hem terug, betuigde haar vreugde over haar aanstaande verlossing en dankte hem met bewogen stem voor al de trouwe, onschatbare diensten aan haar en haar huis bewezen.

Lezen en schrijven zou zij wel nooit meer kunnen, daarom droeg zij hem op, aan haar zoon Graaf Jan uit haar naam de zorg voor zijn land en het welzijn van zijn kinderen op het hart te binden. Zij moest hetgeen zij voor hen gedaan had overgeven, en daarom wilde zij hun nog eens hetgeen zij op het hart had, als haar laatste begeerte toezenden.

Met zwakke stem vroeg zij naar tijding van beide haar afwezige zonen, en zeide dat haar

dagelijks gebed voor hen was, dat God hen alles schenken mocht wat hun naar ziel en lichaam dienstig kon zijn.

De volgende dag nam Juliana, hoewel zwak, haar gewone plaats aan ochtend- en avonddis in, en onderhield zich met jong en oud op haar gewone levendige manier. De avond bracht zij met haar hofjonkvrouwen, de oude Dernbach en Magdalena van Creutz onder ernstig gesprek door, en toen Graaf Ernst nog laat een bode zond om naar haar welstand te vragen, liet zij hem *een gerusten nacht wensen en op de morgen een goede, vrolijke dag*.

Omstreeks 11 uur die avond gevoelde zij zich onwel en liet haar kamervrouwen roepen, en deze ontboden de jonkvrouwen. Toen Graaf Ernst en Dr. Schwartz, haastig gewekt, haar vertrek binnentraden, had zij de spraak reeds verloren.

Herhaaldelijk drukte zij des eersten hand, bleef toen rustig liggen en ontsliep zacht en kalm tegen 8 uur in de morgen van 18 Juni 1580.

Juliana had meermalen de wens uitgesproken, haar naastbij Wonende dochters, Katharina van Wied en Elisabeth van Solms aan haar sterfbed te zien. Aan die wens gedachtig werden in de nacht aan beiden boden afgezonden. De Graaf en Gravin van Solms maakten zich terstond op weg, reden de ganse zomernacht door, maar kwamen met al hun spoed eerst te 4 uur in de ochtend van 19 Juni op Dillenburg aan, te laat natuurlijk om de geliefde Moeder te zien.

De Gravin van Wied kwam voor de begrafenis die Woensdag 22 Juni plaats had, vergezeld van het jonge paar, welker bruiloft Juliana nog drie jaren te voren had helpen vieren.

Als stedehouder en plaatsbekleder van zijn neef Graaf Jan van Nassau, schreed Graaf Ernst van Schaumburg onmiddellijk achter de baar, en naast hem Graaf Herman van Wied, wiens vader vermoedelijk wegens ouderdom en zwakte niet aanwezig was.

Geen zoon, geen broer was er om de overledene de laatste eer te bewijzen; van de dochters slechts de twee genoemde, van de schoonzoons alleen Graaf Koenraad van Solms. Elisabeth van Nassau was daags na het overlijden van Marburg afgezonden om met haar zusters en haar nichtje Emilia de geliefde grootmoeder te bewenen.

De ongunst van de tijden deed zich gelden, maar er ligt iets onbeschrijfelijk weemoedigs in, dat zij, welker liefhebbend hart haar overal heenvoerde waar leed te troosten of vreugde te delen viel, eenzaam moest sterven en door zo weinigen van haar naaste betrekkingen naar de laatste rustplaats gebracht werd.

De tijding trof de Prins diep.

"Wij hadden in ons hart voorwaar niets vuriger begeerd," schreef hij aan zijn broer, "dan dat ons de Almachtige zoveel gunst bewezen had, dat wij Haarwellieve vóór haar verscheiden nog eenmaal hadden mogen zien."

En zijn dochter aan dezelfde;

"Met een bedroefd gemoed heb ik de tijding vernomen van het afsterven van mijn vriendelijke, inniggeliefde Vrouwe Moeder. Zij zal, dat weet ik, door velen betreurd worden, want het was een vrome godvruchtige vrouw. God geve dat wij naar haar mogen aarden!"

Aan Juliana van Stolberg, als Stammoeder van de Oranje-Nassau's, de geestdriftvolle verering van een volk, aan dat Huis door onverbreekbare banden verknocht! maar meer dan dit. Het leven van de edelste onder de mensen heeft deze betekenis dat het, gelijk een dichter het uitdrukt, voetstappen in het zand der tijden achterlaat, opdat de nakomeling die moge zien en zich op nieuw tot de strijd des levens sterken.

Aan haar, bij ieder die haar beeltenis in deze bladzijden heeft aanschouwd, de hulde van een leven dat blijkt geeft naar het hare te willen aarden, dat bereid is het tijdelijke te verliezen voor het eeuwige!

De ondervinding zal leren, dat dit de zekere, de enige weg is, om het tijdelijke en het eeuwige in waarheid te bezitten.

Stamboom Oranje-Nassau

Jan V van Nassau-Dillenburg 1455-1516

Graaf van Nassau, Vianden en Dietz, heer van Breda

Stadhouder van Gelre 1504-1505

— Hendrik III van Nassau-Breda 1483-1538

Graaf van Nassau, heer van Breda

x Claudia van Chalon

— René van Chalon 1519-1544

Prins van Oranje vanaf 1530

Graaf van Nassau, heer van Breda vanaf 1538

Stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht vanaf 1540

Stadhouder van Gelderland vanaf 1543

— Willem I de Rijke 1487-1559

Graaf van Nassau-Dillenburg en graaf van Dietz

x Juliana van Stolberg

— Willem I van Oranje 1533-1584

Prins van Oranje vanaf 1544

Stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht 1559-1567
en van 1572

Stadhouder van Friesland vanaf 1580

x Anna van Buren

x Anna van Saksen x

Charlotte van Bourbon

x Louise de Coligny

| 6 dochters

— Philips Willem 1554-1618

— Anna

Frederik Hendrik 1584-1647

Prins van Oranje vanaf 1584

x Willem Lodewijk

— Maurits 1567-1625

Stadh. van Holland en
Zeeland 1585

Stadhouder van Utrecht
vanaf 1589

Stadh. van Overijssel,
Gelderl. 1590

Stadhouder van

└─ nog 4 dochters

Frederik Hendrik 1584-1647 zie boven

Prins van Oranje vanaf 1625

Stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel en Gelderland van

1625 Stadhouder van Groningen vanaf 1640

x Amalia van Solms

|
|

└─ **Willem II** 1626-1650

Prins van Oranje vanaf 1647

Stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel, Gelderland en

Groningen vanaf 1647

x Maria Stuart I

|
|

└─ **Willem III** 1650-1702

Prins van Oranje vanaf 1650

Stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht vanaf 1672

Stadhouder van Overijssel en Gelderland vanaf 1675

Koning van Engeland, Schotland en Ierland vanaf 1689

x Maria Stuart II 1662-1694

Koningin van Engeland, Schotland en Ierland vanaf 1689

|
|

└─ **Louise Henriette**

x Frederik Willem I

Keurvorst van Brandenburg

|
|

└─ **Henriëtte Catharina**

x Johan George II van Anhalt-Dessau

|
|

└─ **Henriette Amalia**

x **Hendrik Casimir II**

zie beneden voor vervolg

|
|

└─ **Maria** 1642-1688

|
|

└─ **Albertine Agnes**

- x Willem Frederik 1613-1664 zie boven
 - | Graaf (vanaf 1640) en vorst (vanaf 1652) van Nassau-Dietz
 - | Stadhouders van Friesland vanaf 1640
 - | Stadhouders van Groningen vanaf 1650
 - |
 - └ Hendrik Casimir II 1657-1696 zie boven
 - Vorst van Nassau-Dietz
 - Stadhouders van Friesland en Groningen vanaf 1664
- x Henriëtte Amalia
 - |
 - └ Johan Willem Friso van Nassau-Dietz 1687-1711
 - Vorst van Nassau-Dietz
 - Stadhouders van Friesland en Groningen vanaf 1696
 - Prins van Oranje vanaf 1702
- x Maria Louise van Hessen-Kassel
 - |
 - └ Anna Charlotte Amalie Louise 1710-1777
 - |
 - └ Willem IV 1711-1751
 - Vorst van Nassau-Dietz
 - Prins van Oranje vanaf 1711
 - Stadhouders van Friesland vanaf 1711
 - Stadhouders van Groningen vanaf 1718
 - Stadhouders van Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel en Gelderland vanaf 1747
- x Anna van Hannover
 - |
 - └ Carolina 1743-1787
 - x Karel Christiaan van Nassau-Weilburg 1735-1788
 - |
 - | └ George Willem Belgicus 1760-1762
 - | └ Willem Lodewijk Carel 1761-1770
 - | └ Augusta Maria Carolina 1764-1802
 - | └ Wilhelmina Louise 1765-1837, gehuwd met
XIII Reuss Hendrik
 - | └ Frederik Willem 1768-1816, gehuwd met
Louise van Sayn-Hachenburg
 - |
 - | └ Carolina Louise Frederica 1770-1828
 - | └ Karel Lodewijk 1772-1772
 - | └ Karel Frederik Willem 1775-1807
 - | └ Amalia Charlotte Wilhelmina Louise 1776-1841,

gehuwd met Victor II van Anhalt-Bernburg-
Schaumburg-Hoym

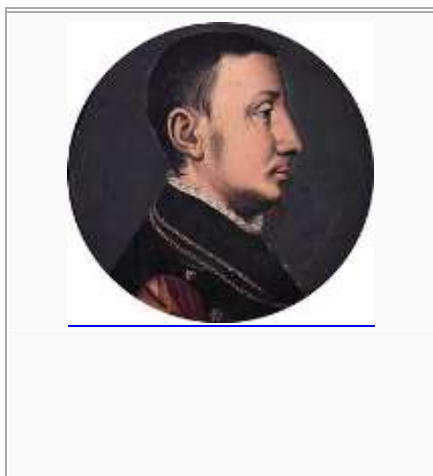
- | — [Henriëtte 1780-1857](#)
- | — vijf naamloze kinderen 1767, 1778, 1779,
1784 en 1785
- |
- [Willem V 1748-1806](#)
 - Vorst van Nassau-Dietz*
 - Prins van Oranje vanaf [1751](#)*
 - Stadhouder van alle 7 gewesten 1751-[1795](#)*
 - x [Frederica Sophia Wilhelmina van Pruisen](#)
 - |
 - | — naamloze zoon [1769](#)
 - |
 - | — [Louise van Oranje-Nassau 1770-1819](#)
 - | x [Karel van Brunswijk-Wolfenbüttel 1766-](#)
[1806](#)
 - |
 - | — naamloze zoon [1771](#)
 - |
 - | — [Willem Frederik \(koning Willem I\) 1772-](#)
[1843](#)
 - |
 - |
 - [Willem George Frederik 1774-1799](#)

Vier zoons van Juliana van Stolberg.

Van links naar rechts: Lodewijk, Jan, Adolf en Hendrik.

René van Chalon, Prins van Oranje

René van Chalon (Breda, 5 februari 1519 – Saint-Dizier, 18 juli 1544), historisch en in het vroegere Frans René de Châlon, gelatiniseerde naam Renatus de Châlon, ook wel Reynaert van Nassau genoemd, was graaf van Nassau en Vianden, heer van Breda en de Lek van 1519 tot 1540, en heer Van Corroy, Frasné en Chênemont van 1540 tot zijn dood. Hij was stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en vanaf 1543 ook van Gelre en Zutphen. Vanaf 1530 was hij prins van Oranje.

Hij was een zoon van graaf Hendrik III van Nassau-Breda en Claudia van Chalon. In 1530 erfde hij van zijn kinderloos gestorven oom Filibert van Chalon (1502-1530), het soevereine en in naam onafhankelijke vorstendom Orange (Oranje) en een groot aantal bezittingen in het vrijgraafschap Bourgondië (Franche-Comté) en de Dauphiné.

René is de eerste Nassau die zich **prins van Oranje** mocht noemen en door bezit van dit prinsdom een soevereine vorst was. Het belang van het bezit van de stad Orange was groot, alhoewel ze in zijn tijd amper drieduizend inwoners telde. Als prins was hij aan niemand onderdanig en in principe de gelijke van de Franse koning en de Duitse keizer. Hij was niet ondergeschikt aan de paus alhoewel die regeerde over het nabijgelegen graafschap Venaissin.

Vanaf die tijd noemde hij zich "van Chalon". Hij nam ook het devies van de familie "Je maintiendrai Châlon" over, dat hij later wijzigde in "Je maintiendrai Nassau". De Nederlandse wapenspreuk "Je maintiendrai" is hiervan afkomstig.

René van Châlon huwde op 20 augustus 1540 in Bar-le-Duc met Anna van Lotharingen (1522–1568). Zij kregen een dochtertje, Maria, dat slechts drie weken oud werd en werd bijgezet in een grafkelder in de Grote Kerk van Breda. Verder bleef het huwelijk kinderloos. Wel kreeg René bij een onbekende vrouw een bastaardzoon genaamd Palamedes van Chalon; hij werd geboren in 1540. Hij trouwde met Polyxena van Mansfeld. Samen kregen zij Hendrik, Margaretha en René. Hendrik van Châlon trouwde met Odilia van Heu. Zij kregen nog een zoon en twee dochters; echter hun zoon Lamoraal van Chalon liet geen mannelijke nakomelingen na. In dienst van keizer Karel V sneuvelde René van Chalon tijdens het beleg van Saint-Dizier in 1544. Hij werd bijgezet in een grafkelder in de Grote Kerk te Breda. In de kerk Saint-Étienne te Bar-le-Duc is zijn grafmonument opgericht. René van Châlon werd, krachtens zijn kort voor zijn dood opgestelde testament, opgevolgd door **zijn neef Willem, die daarmee ook de titel prins van Oranje van hem erfde.**

1. Willem, prins van Oranje

Willem, prins van Oranje, graaf van Nassau-Dillenburg, of zijn bijnaam Willem de Zwijger, en in Nederland vaak Vader des vaderlands genoemd, was de oudste zoon van Willem I van Nassau-Dillenburg, Juliana van Stolberg.

Grootouders: Jan van Nassau-Dillenburg, Botho VIII van Stolberg-Wernigerode, Anna van Eppstein-Königstein

Hij was aanvankelijk stadhouder voor de regerend heer der Nederlanden. Hij begon zijn loopbaan in dienst van de Rooms-Duitse keizer Karel

Geboren: 24 april 1533, Dillenburg, Duitsland

Vermoord: 10 juli 1584, Delft

Begraven: Nieuwe Kerk, Delft

Zonen: Maurits van Oranje,
Frederik Hendrik van Oranje

Voor zijn dochters, en buitenechtelijke kinderen, zie Wikipedia

Zie voor brieven van Juliana van Stolberg aan Prins Willem bovenstaand document.

Zie voor meerdere informatie over Oranje: www.theologienet.nl rubriek kerkgeschiedenis.

Schelven, prof. dr. A.A. van

- Marnix van sint Aldegonde
- Willem van Oranje; een boek ter nagedachtenis van idealen en teleurstellingen
- Chronologie van Willem van Oranje

Prins Willem van Oranje

- Apologie of Verantwoording van Willem van Oranje

Linde, S. van der

- Jean Taffin, hofprediker en raadsheer van Willem van Oranje;

2. GRAAF JAN VAN NASSAU (1536-1606)

Jan was de tweede zoon uit het huwelijk van Juliana van Stolberg met Willem de Rijke.

Jan van Nassau (VI) erfde in 1559 als oudste broer na Willem van Oranje de Nassause goederen van het geslacht Nassau in Duitsland, omdat zijn broer Willem (van Oranje) de nalatenschap van zijn neef René van Chalon geërfd had, namelijk het prinsdom Orange in Frankrijk en de bezittingen in de Nederlanden. Jan was evenals zijn andere broers Luthers opgevoed, maar ging in 1572, een jaar eerder dan zijn broer Willem, over tot het calvinisme. In 1577 was hij in de Nederlanden, en fungeerde hij korte tijd als stadhouder van Gelre. In 1579 vervulde hij een belangrijke rol bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht. Een jaar later echter verliet hij de Nederlanden omdat hij zich niet kon vinden in de Fransgezinde politiek van zijn broer Willem. Hij keerde terug naar Slot Dillenburg.

Jan van Nassau kan worden gezien als de stamvader van het thans in Nederland regerende vorstenhuis. De afstamming verloopt via zijn zoon Ernst Casimir. Van de vijf zonen van Juliana van Stolberg en Willem de Rijke is hij de enige zoon die een natuurlijke dood is gestorven. Jan van Nassau-Dillenburg is begraven in de Evangelische Stadskerk in Dillenburg.

Aan een van zijn broers schreef hij eens in verband met de oorlogszaken:

"Vermaan toch degenen die u raad vragen tot boete, bekering en gebed; dat zij aan God de zaak toebetrouwen, op Hem alleen hun hoop stellen en niet op mensen. Het zijn waarlijk zaken, waarbij aanhoudend gebed en ijverige voorziening onmisbaar zijn"

Van 1578 tot 1580 was hij stadhouder van Gelderland. Vooral door zijn inspanningen kwam op **23 januari 1579** de **Unie van Utrecht** tot stand, een verbond tussen de zeven Noordelijke Nederlanden. Veel moeite had het graaf Jan gekost, niet het minst in zijn eigen gewest Gelderland. Op zijn bevel werd dan ook na de sluiting van de Unie in alle kerken in Gelderland een dankdienst gehouden. Graaf Jan zag in de Unie het "aanlichten van de dag der vrijheid voor deze gewesten." Deze Unie zou ruim twee eeuwen de grondslag vormen van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Drie keer is hij gehuwd geweest.

In 1559 met Elisabeth van Leuchtenberg, die hem in 1579 op 42 jarige leeftijd ontviel. Vijfentwintig uur voor haar sterven beviel Elisabeth van een doodgeboren kindje. Kort daarna overleed ze op 6 juli 1579.

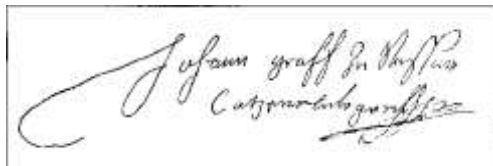
In 1580 hertrouwde hij met Cunegonda (Kunegonda) Jacoba van de Palts, een dochter van Frederik III. Zij overleed op de jeugdige leeftijd van 29 jaar in 1586.

Daarna trad hij nog in hetzelfde jaar in het huwelijk met Johanetta van Sayn Wittgenstein, die hem overleefde.

Jan van Nassau (Jan de "Oude") overleed op 8 oktober 1606.

De Unie van Utrecht ⁵

De eerste maand van het nieuwe jaar 1579 is voor graaf Jan van Nassau onvergetelijk. Op 23 januari bevindt hij zich in de stad Utrecht. De mannen van Utrecht, de Ommelanden van Groningen en enkele steden verrichten eveneens de plechtige handeling.

Wat heeft het een moeite gekost om dit verbond tussen de zeven noordelijke Nederlanden te sluiten! Aansluiten bij het Gereformeerde Holland en Zeeland?

Nu werd afgesproken dat alleen in die beide gewesten de Gereformeerde godsdienst 'de leidende' zal blijven. In de andere provincies moet religievréde heersen. Rooms en protestanten moeten daar in vrede naast elkaar leven. De stadsregeringen moeten ook aan de Gereformeerden kerkgebouwen geven en andersom.

Laten we ervoor zorgen dat we niet het knechtje van Holland en Zeeland worden.

Inderdaad, in bijna alle gewesten van de Unie was het moeilijk geweest. Tot op het laatste moment. Bovendien: het was tégen de zin van landvoogd Matthias en tégen de wil van de Staten-Generaal.

Zelfs prins Willem van Oranje vond het nog te vroeg. Hij wachtte nog steeds op antwoord van de Staten-Generaal. Hij hoopte nog op een grótere eenheid.

Misschien zouden álle gewesten de religie-vrede wel willen invoeren.

Maar de zuidelijke gewesten hadden de *Unie van Utrecht* al gesloten. Daarmee wilden zij de roomse godsdienst veilig stellen tegen 'vernietiging door ketters en oproermakers.

Op 29 januari luiden de klokken van de Domtoren allerhevigst. Eén van de ondertekenenaars uit Zeeland schrijft aan zijn stadsregering: "Men heeft de klokken van de Dom zoveel doen luiden, dat iets dergelijks in geen honderd jaren gebeurd is".

Vanaf de pui van het Utrechtse stadhuis wordt het sluiten van de Unie plechtig en met blijdschap 'den volke' bekend gemaakt.

Graaf Jan is daar niet bij.

Eén dag na de ondertekening van de Unie is hij al weer terug naar Arnhem gegaan.

Hij weet hóe moeilijk en gevaarlijk de situatie in Gelderland is. Parma is met zijn aanval op het Overkwartier rond Nijmegen begonnen. Naar schatting beschikt hij over niet minder dan 14.000 man. Het optreden van zijn leger doet terugdenken aan de tijd van Alva. De vesting Karpen was al ingenomen. Zesendertig soldaten waren "aan appelbomen bij dat slot gehangen".

Op 26 januari 1579 kan de stadhouder de gedeputeerden der Unie berichten: "Gisteren hebben we de oude regering (van Arnhem) afgedankt en nieuwe schepenen -goede patriotten- in haar plaats aangesteld. Nu hebben deze mij verzocht, of ik nog één dag hier wilde blijven om hen in hun ambt te bevestigen. Dat kunnen we hun niet weigeren. Er is véél aan gelegen!"

Hij vindt diezelfde dag ook tijd om aan zijn Dillenburgse raadsheren te schrijven.

"We zouden uw brief al lang hebben willen beantwoorden, maar 't is ons tot hiertoe

⁵ Graaf Jan van Nassau. Door N. Verdouw. Gebr. Koster Barneveld, 1998, Jammer van de afgebroken citaten en de tussengevoegde eigen visie

onmogelijk geweest wegens ons veelvuldig heen en weer reizen en doordat we allerlei tegenstand, zorg, moeite, arbeid en gevaar reeds geruime tijd hebben moeten dragen. Allereerst heeft de vijand een tijdlang op ons vorstendom het oog geslagen en velerlei aanslagen gepleegd. En dit gebeurt nog.

Het is zelfs zó ver gekomen, dat enkele dagen geleden twee steden, Erkeleus en Stralen, door de vijand zijn afgenomen. Hij heeft onze kapitein Stupern verdreven en ligt nu met krijgsvolk en geschut in dit vorstendom. De vijand meent dat hij verzekerd kan zijn van het Overkwartier en vooral van Venlo en Nijmegen. We geloven, dat hij het hele Overkwartier in zijn macht gekregen zou hebben, indien God niet de genade verleend had, om in haast nog enig volk binnen Venlo, Geldrop en Wachtendonk te brengen. Ook was het rivierwater zo hoog opgelopen, als in twintig jaar niet gebeurd is...".

Hij noemt de problemen waarmee hij worstelt: de moeite met het krijgsvolk wegens achterstallig soldij, het verzet tegen zijn maatregelen voor de godsdienst, de klachten die bij Matthias ingediend zijn, de hopeloze verdeeldheid waardoor de vijand gelokt wordt, overlast van Staatse huursoldaten, enz.

"Gij kunt dus wel denken, hoe weinig gelegenheid we hebben, te midden van zoveel verwarring, onze gedachten te bepalen bij onze privé-aangelegenheden. Vooral, daar we alléén in dit doolhof zitten en van niemand enige hulp hebben dan van God de Heere".

... "We kunnen thans echter de almachtige God van harte danken, dat Hij ons tot nu toe zo genadig heeft bijgestaan en voortgeholpen.

... "We achten het derhalve billijk, dat gij in onze kerken de Almachtige hiervoor laat danken en laat bidden om Zijn verdere genade".

"De (Gereformeerde) godsdienst is bijna overal ingevoerd en zeer toegenomen. De regering, de magistraten en het toezicht zijn op veel plaatsen veranderd en verbeterd.

Ik heb hoop, dat de zaken -door Gods genade- nog meer geordend zullen worden in de tijd dat ik hier nog zal zijn. De steden zullen versterkt worden. Daarbij heb ik uw raadgevingen nodig.

Verder zullen in het land grotere voorraden (dan helaas tot nu toe) aangelegd worden.

Dit alles zal het voor degene die na mij komt, des te makkelijker maken de regering over te nemen."

"Daarom heb ik deze gelegenheid ook te baat genomen om u officieel te vragen, of u bijtijds wilt nadenken over een andere stadhouder, die de godsdienst welgezind is en die in alle getrouwheid tot nut voor het land mag zijn".

Hij maakt zijn broer Willem (nu weer vanuit Utrecht!) deelgenoot van zijn zorg en verlangen:

"Ik ben, genadige heer, op dit moment helemaal niet van plan dit land te verlaten. Zéker niet zolang het vorstendom Gelderland door de vijand zo erg bedreigd wordt.

Echter, ik zal niet tot in lengte van dagen op deze plaats kunnen blijven. Het gaat mijn lichaamskracht te boven. Ook de omstandigheden hier en thuis laten dat niet toe.

U moet in aanmerking nemen, dat de moeite en last alleen op mijn schouders drukken. Om dat altijd te blijven doen, is mij onmogelijk, ook vanwege de dagelijkse problemen en het veelvuldig heen en weer reizen".

"Bovendien zie ik, dat mijn zaken thuis in grote wanorde geraken. Dit jaar alleen al heb ik 18 a 19 duizend gulden schade gehad. Maar ook regeer ik mijn arme onderdanen niet zoals het behoort. En zij zijn mij boven anderen van God bevolen".

Aan zijn broer Willem had Jan kunnen schrijven:

"De mensen beginnen hun ogen wat meer open te doen en zwemmen te leren, omdat het water hun bijna de mond instroomt. De Almachtige mocht ons genade verlenen, opdat

deze zaken een gelukkige voortgang hebben en. mogen dienen tot eer van Zijn Naam en tot het algemeen welzijn".

Maar om het einddoel te bereiken, moet nog véél gebeuren.

Eerst wil graaf Jan naar Nijmegen.

Daar is op de tweede dag van het nieuwe jaar 'de regering verzet'. Er komen berichten dat het nèg niet rustig is in de stad. Over de Unie worden allerlei boze geruchten verspreid. En soldaten ter verdediging wil men helemaal niet toelaten. Dat is gevaarlijk!

Er moet weer opgetreden worden.

Per schip gaat de graaf er zo snel mogelijk heen.

In Kuilenburg laat hij even aanleggen om enkele uren in het gezin van zijn vriend Floris van Pallandt te vertoeven. Ook wil hij daarvandaan in Tiel de militaire versterkingen inspecteren.

Maar Pallandt laat hem die avond van de tweede februari niet meer vertrekken. Hij moet overnachten in het kasteel van zijn vriend en diens vrouw. De hartelijkheid doet hem goed. Het is als een oase in de woestijn.

De andere dag loopt hij langs de verdedigingswerken van Tiel. Met de gewillige stadsregering onderhandelt hij over het innemen van een garnizoen en over verdere versterkingen van de stad.

Terug op het schip, vaart hij in één stuk door naar Nijmegen. Juist op tijd komt hij aan. De wind is aangewakkerd. Het water van de rivier bruist en kolkt. Grote golven maken het varen levensgevaarlijk. Nog niet lang is graaf Jan aan wal, of hij hoort dat enkele schepen vergaan zijn.

Wonderlijk is hij gespaard!

De onderhandelingen met Nijmegen lopen goed af.

Op 9 februari treedt de stad tot de Unie toe.

Graaf Jan krijgt bovendien de toezegging dat de militaire versterkingen ter hand zullen worden genomen. Een garnizoen soldaten mag komen.

De stadhouder is tevreden. Hij kan zich nu tot andere onwillige steden wenden. Op 5 maart wordt de Unie getekend door het gehéle kwartier van Nijmegen (een vierde deel van het gewest Gelre). Op 9 maart is het kwartier van Arnhem zover. Het gehele Overkwartier volgt precies een maand later.

Een ruime meerderheid van de Gelderse Staten kiest nu vóór aansluiting bij de Unie.

Het zijn vooral de bannerheren die beslist niet willen. De aanvoerder van hen is... graaf Willem van den Bergh, de eigen zwager van graaf Jan!

Willen de bannerheren niet? Ook daar heeft graaf Jan een oplossing voor. Hij bepaalt, dat alleen die leden tot de Statenvergadering toegelaten worden, die trouw aan de Unie zweren.

Dat doen de bannerheren niet. Daarom worden ze niet meer toegelaten. Sinds die tijd zijn het alleen de steden en de ridderschap die de Gelderse Staten uitmaken.

Andere gewesten zien hoe de zaak in Gelderland aangepakt wordt. Ook zij hebben met onwilligen te maken. Een heel opvallende, dwarsliggende stad is Amersfoort in het bisdom Utrecht. De bevelen van Prins Willem worden er niet uitgevoerd. De Prins wordt zelfs belachelijk gemaakt. De Unie ook. Het volk wordt opgehitst. De houding van Amersfoort was vijandig geworden.

De Utrechtse Staten roepen graaf Jan te hulp. Met een legertje snelt hij erheen. De Prins geeft toestemming de stad te belegeren. De stad weigert zich over te geven. Het geschud brandt los. 164 schoten doen de Utrechtse poort bezwijken.

Als de stadregering is afgezet, en een nieuwe aangesteld, keert de rust terug.

In mei wordt graaf Jan gevraagd mee te helpen aan een belangrijke opdracht.

Op aandringen van de Duitse keizer, wil Philips II onderhandelen over de vrede. De gesprekken zullen in Keulen plaatsvinden. De stadhouder kan niet weigeren. Vanwege de nood van de tijd, zendt hij eerst zijn secretaris, Andreas Kersten. Samen met andere belangrijke heren reist hij daarna ook zelf af. Graaf Jan kan daar niet stil blijven wachten op een volgend gesprek. Hij reist heen en weer tussen Keulen en c Gelderland.

"Eergisteren is graaf Jan te Arnhem gearriveerd. Hij kwam van Keulen. Onderweg is hij in groot gevaar geweest, want hij werd bijna gevangen genomen. Een afdeling van het vijandelijke leger, wel honderd man sterk, omsingelde hem. Hij heeft zich in der haast in een boerderij moeten terugtrekken. Vervolgens heeft hij zich -in boerenkleding gehuld- ternauwernood aan zijn belagers kunnen onttrekken en is zó naar Arnhem gelukkig ontkomen"

In het zuiden breidt de vijand zijn macht verder uit. Al vanaf maart wordt Maastricht door troepen van Parma belegerd. De stad verkeert in groot gevaar.

De Unie-gewesten brengen geld bijeen om de verdediging van de stad te versterken.

Graaf Jan schiet de 25.000 gulden voor die Gelderland moet opbrengen. Hij stelt zich zelfs borg voor het bedrag dat nog ontbreekt. En dat is 70.000 gulden!

Al deze inspanningen mogen niet baten. Op 29 juni 1579 wordt Maastricht ingenomen.

De weg naar het noorden ligt open.

Gelukkig kampt ook de vijand met geldgebrek. Een grote aanval op Gelderland is nog niet te verwachten. Wel stroopt het Spaanse krijgsvolk de omgeving af.

De Gelderse grenssteden moeten verder versterkt worden.

Graaf Jan is voortdurend onderweg om alle versterkingen te controleren, de steden van voldoende soldaten te voorzien, besprekingen te voeren met zelfs nu nog onwillige stadsbesturen.

Sgterven van Elisabeth

Te midden van zijn drukke werkzaamheden, krijgt graaf Jan een ontstellend bericht.

Zijn vrouw, zijn geliefde vrouw is plotseling uit het leven weggerukt. Zij had een levenloos kind ter wereld gebracht. Hij schrijft hij vanuit Utrecht: "Haar liefde en trouw voor mij zijn, menselijkerwijs gesproken, de oorzaak van haar dood geworden":

"Wanneer het Gods genadige wil en ons nut geweest ware, had ik mijn vrouw gaarne een langer leven gegund. Of, ik had mogen lijden, dat ik met haar en al onze kinderen uit de boze wereld en uit zoveel zorg, moeite, arbeid en gevaar, jammer en ellende had mogen verlost worden. Daar het Gode echter also niet behaagd heeft, moeten we ook daarmee tevreden zijn en bedenken, dat de Heere (Die het beste weet, wat dienstig is voor ons tijdelijk en eeuwig welzijn) ons zulk een kruis niet toezendt zonder oorzaak, en dat we door onze zonden nog groter straffen verdiend hebben".

"Mijn moeder had mijn huisvrouw zo lief en heeft haar grote trouw en goedheid bewezen. Daar zij ongetwijfeld over haar afsterven zeer bekommerd zal zijn, zo is het mijn gunstig verlangen, dat gij haar zult troosten zoveel als mogelijk is.

Wees er vóór alle dingen op bedacht, dat zij goed behandeld wordt en met de nodige hulp, verpleging en goed gezelschap voorzien ,en voor onlust, droefenis en bekommering bewaard wordt".

"Zeer gaarne zou ik mij naar huis begeven hebben om moeder te helpen troosten en zowel met het oog op haar als op onze andere zaken de nodige maatregelen te nemen. Ik heb daar nu al enige maanden met alle vlijt naar gestreefd en mij ervoor inspannen".

"Nu hebben de zaken in deze landen zó gevaarlijk gestaan, dat ik dit zonder het grootste misnoegen, verwijt en gevaar niet heb kunnen doen.

De stadhouder van Friesland en de gedeputeerden der geünieerde Provincies, thans hier in

groten getale verzameld, hebben mij door de Prins zeer ernstig laten verzoeken, dat ik deze landen in de tegenwoordige nood niet zou verlaten.

Zodra het mogelijk is, zal ik huiswaarts keren. God weet, dat mij niets ter wereld liever zou zijn, dan dat ik weer in rust tot de mijnen kon gaan. Ik ben voorzeker -zoals velen hier weten- in een moeitevolle toestand en ondervind niet anders dan grote zorg, moeite en gevaar, en weinig dank of nut".

Juliana van Stolberg schrijft:

"Vooraf de verzekering van hetgeen ik uit moederlijke trouw, liefs en goeds vermag, welgeboren, vriendelijke en hartelijk geliefde zoon.

Hoe grote droefheid en hoe groot hartenleed heb ik over het overlijden van de hooggeboren vorstin en vrouw, vrouw Elisabeth, geboren landgravin van Leuchtenberg, gravin en vrouw van Nassau-Catzenelnbogen, uwe gemalin, mijn vriendelijke en hartelijk geliefde vrouw en dochter, hoogst zalige gedachtenis".

"Ach! Wat leed doet mij uw grote droefheid! Welk een godvruchtige, vrome vorstin hebben u, ik en het ganse landschap verloren; wat kwaad is mij geschied.

Zij heeft mij veel goeds gedaan en zich zo vriendelijk jegens mij gedragen, als ware zij mijn eigen dochter geweest'.

"Ik bid u hoogst vriendelijk, om in dit uw groot kruis geduldig te zijn. Gedenk het voorbeeld van de lieve Job, aan wie God zulk een groot kruis aan lichaam en goederen toeschikte. Hij mocht alles met geduld aannemen en sprak: "De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd': Uit genade heeft de lieve God hem door het kruis (of wat hem ook tegen was), niet kunnen laten twifelen aan Gods genade en hulp. Zo heeft de lieve God hem ook weer uit alle kruis en droefenis geholpen. Ik bid u derhalve met een vriendelijk gemoed, dat u uw grote droefenis zoveel mogelijk uit de gedachten kan zetten. Want wat God tot Zich wil nemen, kan geen mens verhinderen. Mochten we onze troost en hoop vast op Hem stellen en aan Zijn genade en hulp niet twifelen, want bij de lieve God is alle ding mogelijk':

"De hooggeboren vorstin, uw gemalin, heeft in haar grootste zwakheid en kruis zich met niets tijdelijks bekommerd; alleen God van harte aangeroepen en dikwijls gezegd: "*Ik weet, God zal mij niet verlaten*", hetwelk de almachtige God ook wonderbaarlijk gedaan heeft.

Vijfentwintig uren voor haar dood is zij van een kindje verlost, hetwelk cel er een dag of wat van te voren was dood geweest.

Het was echter met haar eerst zo goed, dat wij allen in goede hope waren, dal er nu geen gevaar meer hij was. Maar de Almachtige heeft haar verlost, en daarmee uit alle kruis en droefenis, hetwelk ons, die nog langer te leven hebben, treffen zal, naar te verwachten staat. Moge de Heere ons genadig en met barmhartigheid straffen".

Aan het eind van haar brief vraagt ze haar zoon, toch spoedig naar huis te komen en wenst zij hem sterkte en getrouwheid toe bij zijn belangrijke arbeid:

"Ik hoop dat de Almachtige u spoedig weer gelukkig naar huis zal voeren, hetgeen naar mij voorkomt, ook hoog nodig is. God geve, dat het spoedig geschiede.

Uw kinderen die hier zijn, mogen door Gods genade nog allen gezond wezen. Ik wil u met mijn schrijven niet langer ophouden.

Ik bid de barmhartige God, dat Hij u geduld geve. Moge Hij u in al uw zware zaken van dienst en behulpzaam zijn. Dat u zich in niets begeve dat tegen God en uwer ziele zaligheid zij.

De heilige Drieëenheid moge U en al de uwen bewaren bij een goede gezondheid, lang leven en alle gelukkige welvaart.

Uw goedwillige, getrouwe moeder, al de dagen mijns levens,
Juliana, weduwe van Nassau-Catzenelnbogen, geb. gravin van Stolberg. De stadhouder,
die getroust wordt door zijn moeder...

De meeste kinderen moeten de Dillenburg verlaten. Het is voor grootmoeder Juliana een te grote opgave, alle kinderen om haar heen te hebben. Ook Elisabeth, de oudste dochter van graaf Jan. Vijftien jaar is ze nog maar.

Landgraaf Willem van Hessen en diens vrouw ontfermen zich liefdevol over haar en haar zusje Juliana.

En uit 'den vreemde' schrijft ze haar vader -die zelf 43 jaar oud is- een hartelijke brief. Wat doet het zijn vaderhart goed! Te midden van al zijn zorg en kommer is het een verwarmende blijk van liefde. En vader schrijft terug!

"Lieve Els,

Je hebt me een bijzonder groot genoegen gedaan door andermaal te schrijven. Ik zal het fijn vinden, als je dit voortaan geregeld doet. Ik begrijp uit je brief, dat je thans bij de geachte landgraaf en diens vrouw bent. In dat geval verzoek ik je vriendelijk mijn beleefde groeten aan hen beiden over te brengen en hen in mijn naam hartelijk te danken, dat ze je zo liefderijk voor een poosje willen opnemen":

"Ik hoop dat je je zó christelijk, eerzaam, zedig, bescheiden en deugdzaam betonen zult, als het een flink meisje past.

Dat geldt in zonderheid voor iemand uit dit huis en van een zo godzalige moeder, opdat God de Heere u en ons allen des te meer zegen en geluk schenke.

Ik hoop dat u ons huis en uw in de Heere ontslapen moeder geen schande berokkenen moogt. Zult gij ook mij geen verdriet en zielensmart bezorgen? Ik heb overigens zorg, moeite en bekommernis genoeg, zelfs meer dan ik dragen kan":

"Lieve Els! wijd je vooral aan de godsvrucht. Laat je in het godsdienstige zoals je daarin op de Dillenburg bent onderwezen niet verleiden".

"Hoed je voor lichtzinnigheid in spreken, zingen, gebaren, kleding of ook in gedachten (waaruit immers vooral alle zonden voortkomen, als men zich eraan overgeeft). Hoed je ook voor twist en tweedracht, verachting van anderen en kwaadspreken, en voor nutteloze uitgaven en schulden. Neem het niet verkeerd op, als iemand -wie het ook is- je iets verbiedt, maar wees er dankbaar voor, ook al wordt je onrecht aangedaan."

... "Laat je niet spoedig tot toom en tegenspreken bewegen als je geplaagd wordt of in andere gevallen. Ik heb meermalen gezien, dat aanzienlijke, rijke meisjes om een onbedacht woord, om lachen of gekscheren (hoewel niet kwaad bedoeld) lange tijd, ja soms voor altijd bleven zitten en gemedend werden. Hiermede beveel ik u en allen de Almachtige aan.

In grote haast,

uw getrouwe vader

Johan, graaf van Nassau"

Het is op de Dillenburg stil geworden. Vooral het gemis van haar schoondochter doet zich gelden. Twintig jaar lang heeft ze van haar nabijheid en zorg mogen genieten. Gelukkig zijn daar de trouwe helpers en raadgevers van haar zoon Jan. Vooral doctor Schwartz staat haar met al zijn krachten terzijde.

De zaken van hof en graafschap behartigt hij met vele anderen naar vermogen, ja, boven vermogen.

Veel steun heeft Juliana ook van de hofpredikant, dominee Pezelius. Hij is het die met haar spreekt over de huiselijke moeiten, over haar verdriet, haar gemis, maar ook over

haar hoop en verwachting, die alleen op de Heere is. Ze voelt een innerlijke band met deze meelevende man.

Groot is dan ook haar schrik, als de kerk van Bremen een beroep uitbrengt op dominee Pezelius. In Bremen hebben ze de predikant hard nodig bij de opbouw van de gemeente. Gravin-moeder **Juliana** laat in allerijl een brief in Arnhem bezorgen. In bewogen woorden vraagt ze haar zoon het vertrek van Pezelius te voorkomen. Het is haar laatste zelfgeschreven brief.

"Als het gebeurde, zou het mij zeer leed doen, want ik kan het niet anders zien, dan dat hij het goed meent en het Woord Gods met ernst verkondigt. Daarom verzoek ik u naarstig, alles te doen opdat wij de vrome man hier mogen behouden. Iedereen is met hem tevreden en zulk een godvruchtige man op mijn leeftijd te verliezen, is waarlijk al te zwaar.

Ik heb het niet kunnen laten u dit te berichten, daar hij ook onder de geringe mensen veel goeds doet.

De almachtige, eeuwige God brenge U spoedig en veilig tot ons":

Graaf Willem van den Bergh

Graaf Willem van den Bergh was vroeger een kundig krijgsheer. In 1572 had hij met zijn troepen grote delen van Gelderland bevrijd. In hoog tempo verdreef hij de Spanjaarden uit Doetinchem, Doesburg, Lochem, Zutphen en de hele Graafschap. Harderwijk, Elburg, Hattem en grote delen van de Veluwe, Overijssel en Utrecht waren gevolgd.

Maar helaas, spoedig had Don Frederik de zoon van Alva deze winst weer bloedig ongedaan gemaakt. Graaf Willem was gevlucht. Pas na de Pacificatie van Gent was hij weer tot vrouw en kinderen teruggekeerd.

Hij was de aangewezen man geweest voor het stadhouderschap van Gelderland! En nu is graaf Jan stadhouder geworden. Het komt zover, dat hij gaat onderhandelen met... de aanvoerder van het vijandelijke leger, Parma! Deze belooft hem een prachtig pensioen van 2000 daalders. Hij kan de titel van Markies krijgen. Voor elk van zijn zonen is een schitterende betrekking in het leger weggelegd...

Als hij maar aan één voorwaarde voldoet: bréken met de opstandelingen.

Van deze geheime besprekingen is graaf Jan nog niet op de hoogte. Wél heeft hij in de vergaderingen van de Landdag véél last van zijn zwager.

Ook ontvangt hij voortdurend brieven van hem. Brieven, volgeschreven met klachten en verwijten.

Graaf Jan schrijft brieven terug. Weerlegt de bezwaren. Wijst op Willems plicht die hij ook als zwager van de Nassauers heeft. Blijft niet altijd even vriendelijk, dat is waar.

Ook Maria, de vrouw van Willem van den Bergh, mengt zich in de zaak. Zij schrijft aan haar broer Jan:

"Waarom wordt mijn man, die toch zoveel diensten den lande bewezen heeft, buiten alle betrekkingen gehouden? Waarom moet zijn land grondig bedorven worden, door het bandeloze (Staatse) krijgsvolk, dat ons steeds lastig valt? Moeten we dan met onze kinderen tot de bedelstaf gebracht worden?"

Graaf Jan antwoordt zijn zus ernstig en openhartig.

"Ronduit gesproken, graaf Willem zal voor God en mensen niet kunnen bestaan, zolang hij blijft volharden in zijn verkeerde weg en weigert te luisteren naar de goede raad van trouwe vrienden en vrome christenen. Zolang hij de mensen meer vreest dan God en de aardse dingen hoger stelt dan de hemelse, zie ik niet in, wat er anders te doen zou zijn, dan God te vragen of Hij zijn hart en zijn ogen wil openen, opdat hij weten moge wat

goed en recht is".

Hij erkent het: de situatie wordt nijpender. De verenigde gewesten zorgen wel voor versterkingen, maar dat vreemde krijgsvolk is moeilijk in de hand te houden.

De boeren zuchten onder plunderingen en vernielingen. Ze grijpen zelf naar het zwaard en moeten met harde hand tot orde geroepen worden. En dat, terwijl de vijand aan de grens staat.

De uitkomst van de strijd is voor graaf Jan óók onbekend. Het zijn ook moeilijke tijden. Dat wil hij in de brief aan zijn zus wel toegeven. Maar,

"God laat niet met zich spotten, al toeft Hij soms lang. Zijn tijd komt zeker. Hij wil, dat we op Hem zullen vertrouwen. We mogen niet op twee gedachten hinken en trachten twee heren te dienen. Waarvoor ook gevreesd? God is immers de Almachtige, de Heere van alle heren, de Koning van alle vorsten en van alle groten der aarde? Als alle middelen ontbreken, kan de Heere immers gemakkelijk nieuwe middelen scheppen. Nooit ontbreekt het Hem aan kracht om de zijnen te verdedigen en staande te houden".

Inmiddels groeit ook op kerkelijk gebied de tegenstand. De Gereformeerden krijgen het in veel steden zwaar te verduren. Arnhem is daar een voorbeeld van.

De onderlinge verhoudingen tussen roomsen en protestanten zijn er slecht. Graaf Jan vindt het nodig, daartegen maatregelen te nemen.

Op 11 mei 1579 wordt plechtig een plakkaat afgekondigd namens "Stadhouder, kanselier en Raden, mitsgaders burgemeesters en Raad der stad Arnhem".

Daarin wordt het een ieder verboden "van wat religie hij ware", een ander met woorden of werken te "irriteren, smaden of te lasteren".

Een ieder moet zich vriendelijk jegens zijn naaste gedragen. Niemand mag geheime vergaderingen bijwonen, of zich op ongewone tijden gewapend op straat vertonen. **'Beeldenstormerij en kerkbraak'** worden streng gestraft. Het plakkaat is goed bedoeld, maar werpt niet zoveel vruchten af. Het zijn soms maar kleine oorzaken, die grote gevolgen hebben.

In de maand juni sterft ene Gosen van Wamel. Hij is Gereformeerd en eigenaar van veel bossen te Otterlo.

Zijn broer wil hem laten begraven in het familiegraf. Maar... dat graf bevindt zich in de grote en roomse St. Eusebiuskerk te Arnhem. Zou toestemming verkregen kunnen worden?

Het verzoek wordt ingewilligd.

Als het uur van begraven aangebroken is, zijn ook de beide burgemeesters der stad in eigen persoon tegenwoordig. Enige gewapende mannen begeleiden hen. Een vrij grote groep Roomsgezinden is eveneens het kerkgebouw binnengegaan. De Gereformeerden scharen zich rond de geopende grafkelder. Na de droeve plechtigheid bij het graf, zal de lijkrede gehouden worden. Dominee Fontanus beklimt de preekstoel.

De rouwenden zetten zich rond de kansel neer. Tegelijk beginnen de roomsen 'veel gedruis' te maken. Dominee Fontanus krijgt geen gelegenheid zijn preek uit te spreken.

Hij wendt zich in alle ernst tot de rumoerigen. Hij verzekert hun dat niets anders zal gebeuren, dan datgene waardoor God geëerd, gediend en geprezen zal worden.

De predikant gaat voor in een ernstig gebed.

Maar opeens beginnen enkele vrouwen in het koor hard te roepen en te schreeuwen. De soldaten treden nu op. Ze willen de vrouwen verwijderen.

Op hetzelfde moment grijpen vele mannen de wapens die onder hun kleren verborgen waren. Zelfs bijlen worden opgeheven. Ternauwernood gelukt het de beide burgemeester

de orde te handhaven. De kerk wordt ontruimd. Kerkmeester Olthof, die zelf één van de aanvoerders was geweest, kan de deuren sluiten.

Nog diezelfde avond vergadert de stadsregering. De belangrijkste oproermakers worden uit de stad gebannen. De Eusebiuskerk gaat tijdelijk dicht. De torenwachter moet scherp opletten of het volk vijandig samenschoott als ergens een Gereformeerde predicaie gehouden wordt. Hij krijgt bevel, direct een 'teken' te blazen als hij iets verdachts ziet.

De magistraat wil de Gereformeerden beschermen. Méér nog. Fontanus kan eind juni 1579 verklaren, dat

"Zijne genade de stadhouder, diens hofhouding, de raadsheren van het provinciaal hof, de magistraatspersonen, mitsgaders het groter deel der burgerij de Naam des Heeren aanroepen".

De Gereformeerden doen nu een dringend beroep op de stadhouder, om 'voor de rechte godsdienst' de grote kerk te mogen hebben. Ze voegen daar een voor graaf Jan klemmende reden bij:

"Aangezien Gods rechtmatige straffen om ongeloof en afgoderij over een stad moeten komen, en niet anders af te wenden zijn, dan daardoor, dat de overheid alle valse godsdienst uitdelgt".

Graaf Jan zendt brieven aan bekende en minder bekende theologen, zoals Beza, Olevianus, Marnix, Schuurman, Carolus Gallus. Hij vraagt ook advies aan de synode die te Siegen in zijn eigen graafschap gehouden wordt. Zo legt hij aan wijze mannen zijn worsteling voor.

De antwoorden zijn verschillend. Namens "het gehele college van leraren en doctoren te Genève" schrijft Theodorus **Beza** een uitvoerig advies in het Latijn. Hij wijst eerst op de taak van de overheid:

"De overheid heeft voor de beide tafelen van de Wet te waken. Ze is daarom verplicht, de ware religie in stand te houden en de valse te verbieden".

"In de Nederlanden nemen de aartshertog (Matthias) en de Staten de plaats der hoge overheid in. Voor hen staat het niet vast welke godsdienst voor de ware gehouden moet worden. Zij kunnen door de lagere overheden niet met recht gedwongen worden.

Daarom schijnt het ons toe, dat hier het voorbeeld van de oude kerk gevolgd moet worden, die door de Heilige Geest geleid werd.

Met grote lijdzaamheid heeft zij het bevel om de heidense tempels te sluiten, afgewacht. Tot de tijd van Constantijn de Grote toe.

Toch waren er ook toen niet weinigen van de lagere overheden de christelijke godsdienst toegedaan"

Beza noemt het een groot voorrecht, dat op dit moment in Gelderland de zuivere godsdienst uitgeoefend mag worden. Daar moeten de lagere overheden zuinig op zijn.

Tegelijk ook moeten overheid en Gereformeerde onderdanen bidden of God "veler ogen opene voor de waarheid en vooral, dat Hij de hogere en de lager overheden verwaardige met een ijver om de ware godsdienst te herstellen."

... "Indien niet met de grootste voorzichtigheid wordt gehandeld, wat zal er anders op volgen, dan dat alles ondersteboven gekeerd wordt?"

De banden der eensgezindheid zullen dan verscheurd worden, nu eendracht zo hoog nodig is. De deur wordt opengezet voor razernij en oproer. Moord en doodslag zullen dan overal gezien worden. De jeugdige kerken worden verwoest en -tenslotte- te midden van de hevigste godsdiensttwisten zal de overwinning van de gemeenschappelijke vijand verzekerd zijn".

"Overheid en particulieren mogen toch niet dulden, dat nieuwigheden op godsdienstig

gebied worden ingevoerd. Ook al kwam daartoe het verzoek van enig deel van 't volk. Het is iets geheel anders de valse religie te verdragen, dan toe te staan dat deze wordt ingevoerd of (tersluiks ingedrongen) bevóórdeeld wordt. De lagere overheid mag niet verdacht worden, de valse religie vóór te staan".

Maar graaf Jan krijgt ook andere adviezen.

Eén predikant, dominee Schuurman, geeft hem de raad al het mogelijke te doen om het pausdom uit te roeien. Elk verdrag wel de roomsen vindt hij ongeoorloofd.

"Ik vrees, dat ik het niet tot aan de Landdag zal kunnen uithouden. Ik heb noch van de Geldersen, noch van de Unie-gewesten enige betaling hoegenaamd ontvangen.

Ik kan derhalve in de behoefte van mijn hofhouding niet langer voorzien. Zelfs de bakker wil mij na deze dag geen brood meer leveren.

Ik krijg ook de gelden niet terug, die ik voor Gelderland van de Paltzgraaf geleend heb. Wanneer ik het niet binnen 8 of 10 dagen ontvang, moet ik daarom per 1 december mijn heerlijkheid Siegen aan hem afstaan. Omdat mijn kok gebrek aan voorraad heeft, moeten wij soms zonder avondeten naar bed.

Vanwege de slechte en bijna dakloze toestand van dit gebouw en bij gebrek aan voldoende brandstof, lijden wij koude en honger in een kleine en donkere kamer"

Het is 10 november 1579 als graaf Jan deze brief aan *prins Willem* schrijft. Misschien dat moedeloosheid een wel èrg zwarte schildering op het papier doet komen. Wèl is zeker dat de stadhouder het niet breed heeft.

"God weet, dat ik u in alle mogelijke dingen gaarne wil bijstaan. Om deze zaak en dit land wil ik mijn leven en goederen niet sparen. Tot nu toe (ik zeg het zonder roem van mijn kant) héb ik dit ook niet gedaan."

Nee, het is niet vreemd, dat de graaf vaak zijn geduld verliest. Ook zijn raad gevers merken het.

De oude, getrouwe doctor Schwartz heeft gehoord, dat "zelfs zijn raadslieden in Gelderland hem angstig en bevende naderden, daar ze weinig anders dan harde woorden en beledigingen konden verwachten".

Liefdevol wijst de geleerde man zijn heer terecht. En... die kan dat hebben. Graaf Jan beseft dat hij driftig is. Hij erkent het: de vele moeilijkheden en zorgen maken hem korzelig en gemelijk. Het gaat zelfs zover, dat zijn gezondheid eronder lijdt.

In de decembermaand komt een nóg dringender boodschap op het vervallen Stadhoudershof aan.

Moeder Juliana wendt zich weer tot haar zoon. Ze heeft de brief gedicteerd, voorgezegd aan haar secretaris. Zèlf kan ze niet meer schrijven. Zorgzaam leeft ze eerst met haar zoon mee:

"Hartelijk geliefde zoon!

Uit uw laatste schrijven heb ik vernomen, dat u veel en grote zorg, moeite en arbeid overkomen is en dat u daarbij weinig rust kunt nemen.

Het doet mij werkelijk van harte leed en ik bid de Almachtige getrouw voor u allen, dat de Heere u sterkte en kracht moge verlenen. Dat Zijn wil aan u allen volbracht worde en alles tot Zijn eer en uwer ziele zaligheid moge gedijen".

... "Ik kan u niet verbergen, dat uw kinderen die nog bij mij zijn zich in goede

gezondheid bevinden.

Zoveel mijn persoon aangaat, zo kunt u wel begrijpen, dat ik nu zwak word. De Heere make het verder met ons allen zoals het Hem behaagt"

"Wilde God u de gelegenheid geven zelf hier te komen.

Gij zoudt het niet geloven, welk een grote begeerte onder de geringe man is naar uw komst.

God moge u spoedig weder thuis brengen en die moeilijke, langdurige zaken eindelijk tot een goed einde voeren.

Vergeef mij, dat ik u niet met eigen hand geschreven heb. Dat valt mij zwaar. Ik hoop daarom, dat u hiermee tevreden zult zijn.

God, de Almachtige, moge u in eeuwigheid bewaren"

Op 21 januari 1580 schrijft ze aan haar broer:

"Wat mijn persoon betreft, kan ik u niet onthouden, dat de ouderdom met macht over mij komt. Ik word steeds zwakker, maar ik moet het van Hem aannemen, Die het mij toezendt."

Haar smart wordt nog meer verzaamd. Met grote droefheid moet ze in maart haar zoon Jan het sterven van haar kleinzoon Philips van Hanau meedelen:

"Ik kan u -klagend- niet onthouden, dat God de Almachtige mij onlangs met een grote bekommernis heeft bezocht en mijn hartelijk geliefde zoon Philips Lodewijk, graaf van Hanau uit dit tijdelijk leven heeft weggenomen".

Graaf Jan wordt nu voogd over de nog jonge kinderen van de gestorvene. Hij krijgt ook het voogdijschap over het graafschap Hanau. Vanuit Gelderland moet hij dus nóg een gebied regeren. En wie kan hij daar beter voor afvaardigen dan de getrouwe raadgever Schwartz?

Gelukkig is Schwartz begin juni weer terug op de Dillenburg.

Het gaat beslist niet goed met de oude gravin Juliana.

Op zeventien juni komt ze gewoon aan tafel voor de maaltijd. Ze gaat vroeg naar haar slaapvertrek. Hier voelt ze zich plotseling heel ziek. Eerst probeert ze zichzelf nog wat te helpen met zelfbereide medicijnen. Het helpt niét. Ze moet toch haar kamervrouwen wakker maken.

Als dr. Schwartz bij haar komt, is ze reeds buiten bewustzijn. De man schrikt hevig. Hij móet dit snel aan zijn heer melden. Om twee uur in de nacht schrijft hij aan graaf Jan:

"Genadige heer, in grote haast en met een bedroefd gemoed kan ik u niet onthouden, dat de welgeboren vrouwe Juliana, gravin en weduwe van Nassau enz. , mijn genadige vrouwe, deze nacht om elf uur plotseling zeer zwak geworden is. Eer wij er goed erg in hadden en anderen wakker hebben kunnen maken, had zij haar spraak verloren".

Nog dezelfde morgen om acht uur, 18 juni 1580, blaast de geliefd gravin haar laatste adem uit.

Doctor Schwartz bericht het zijn heer met gevoelvolle woorden. Eerst bereidt hij hem met een uitvoerige inleiding voor op het droevige bericht. Dan schrijft hij:

"Op het bed heeft ze zonder spraak en heel geduldig Gods wil afgewacht. Deze morgen kort na acht uur heeft God haar uit dit ellendig jammerdal verlost en haar in de eeuwige rust opgenomen, wat zij al geruime tijd ten hoogste begeerd had."

Huwelijk van Graaf Jan met Kunigunde

Graaf Jan beseft het: de kinderen die na de dood van hun moeder nog niet het kasteel hadden verlaten, hebben nu zelfs hun grootmoeder niet meer. Begin juli 1580 komt hij op het oude, vertrouwde stamslot aan.

Hij had nagedacht over een eventueel tweede huwelijk. De dochter van de gestorven keurvorst Frederik van de Paltz heeft hij op het oog. Ze heet Kunigunde en is nog maar drieëntwintig jaar oud. Juliana was echter van mening geweest, dat de moeder van Kunigunde, weduwe Annalie van de Paltz, een betere partij voor hem zou zijn. Raadsheer Schwartz en Willem van Oranje waren het met Juliana eens geweest. Graaf Jan was bij zijn keus gebleven.

Hij had Kunigunde vanuit Arnhem over zijn persoon en zaken geschreven. Namelijk, dat hij het gebrek heeft, dat hij enigszins driftig is en niet zo gewend iedereen even vriendelijk te groeten. Ook had hij gezegd, dat hij zich in grote en moeilijke zaken had gestoken en dat hij beladen was met een grote schuldenlast. Bovendien was hij reeds gezegend met een groot aantal kinderen.

Maar dit alles was voor Kunigunde geen struikelblok geweest. Kort na de openhartige brief, had ze de 43-jarige graaf laten weten dat ze instemde met een huwelijk.

Het grootste probleem was echter de houding van haar Lutherse broer: keurvorst Lodewijk. Deze was helemaal niet gesteld op een Calvinistische zwager, die bovendien nog behoorlijk bij hem in de schuld stond. Alles stelde hij in het werk om het huwelijk niet door te laten gaan.

Spoedig na de terugkeer van graaf Jan uit de Nederlanden vindt in Ingelheim de verloving plaats. Johan Casimir, de tweede broer van Kunigunde, probeert keurvorst Lodewijk erbij te krijgen. Hij legt hem uit, dat de zaak tóch doorgaat, of hij nu wil of niet. Lodewijk blijft onwillig. Toestemming van keurvorst en oudste broer is zéker gewenst.

Het wordt nóg moeilijker als in augustus vier Nederlandse oorlogsschepen de Rijn opvaren. Tot aan Keulen gaan ze.

Keurvorst Lodewijk geeft graaf Jan er de schuld van: welke snode plannen smeedt hij nu toch weer? De graaf weet echter nergens van. Het blijkt dat de schepen dienen om Spaanse legertroepen af te schrikken. Als de schepen zich uiteindelijk weer terugtrekken in eigen land, heeft keurvorst Lodewijk geen redenen meer het huwelijk tegen te houden. Hij voegt zich in het onvermijdelijke. Stemt toe, maar niet van harte.

Van 13 tot 17 september 1580 wordt de bruiloft gevierd zónder keurvorst Lodewijk. Zonder ook maar één afgevaardigde van het keurvorstelijk hof. Veel bevriende graven en andere adellijke personen zijn getuigen van dit tweede huwelijk. Met al het personeel erbij genomen, is het een groot gezelschap waarmee graaf Jan en Kunigunde omringd worden.

Om alle gasten van de nodige teerkost te voorzien, worden niet minder dan 50 runderen en ongeveer 350 schapen geslacht. Bovendien bereidt het keukenpersoneel meer dan 700 karpers!

Kunigunde brengt een bruidsschat van 32.000 gulden mee. Het is een bedrag dat zeer welkom is. Het geeft een merkbare financiële verlichting en kan dienen om een deel van de schuld te betalen.

Maar met nieuwe krachten gaat Graaf Jan spoedig weer terug moet naar Gelderland.

Zijn Arnhemse vriend, dominee Fontanus, zorgt er wel voor dat hij Gelderland niet vergeet. Reeds op 16 september schrijft deze een hartelijke, maar dringende brief:

"Genade en vrede van God door Christus!

De gehele Gereformeerde kerk -niet alleen te Arnhem, maar ook te Harderwijk en op andere plaatsen- heeft de almachtige God openlijk gedankt, dat het Hem in Zijn eeuwige

raad behaagd heeft, aan u de doorluchtige, hooggeboren Paltzgravin Kunigunda Jakoba tot een gemalin te geven.

Ook heeft men God gebeden, dat Hij u beiden tot ons brenge, opdat wij een Hoofd en Regent mogen hebben. Want voorwaar!, alle dingen zijn in uw afwezigheid zó verlopen en verkeerd gegaan, dat ik er mij niet genoeg over kan verbazen.

Wij zullen geen stand kunnen houden als u nóg zo lang zou wegblijven als u nu reeds weg bent geweest".

Graaf Jan naar de Dillenburg

Maar graaf Jan ziet dat zijn verblijf hier op de Dillenburg ook onmisbaar is. Alles is in huis en graafschap ontredderd en vraagt om strakke leiding.

Intussen gaat het met Nederland niet goed. De vijand kan elk ogenblik de beslissende slag gaan slaan. Hulp van Engeland of Duitsland is niet te verwachten.

De eigen Staatse soldaten trekken rovend en plunderend het land door. Verwarring en partijschap maken de Nederlanden door en door zwak. Graaf Jan heeft het aan den lijve ondervonden:

"Zodanige verwarring, mistrouwen, partijschap en baatzucht; zulk een halsstarrigheid en ongestadigheid bij het volk; zo weinig liefde en gezeglijkheid, dat er anders niet dan Gods toorn en rechtvaardig oordeel kan worden verwacht".

Graaf Jan hoort dat men pogingen doet om de roomse Anjou, zoon van Catharina de Médicis, vorst over de grotendeels Gereformeerde Nederlanden worden. Een bedrag van twee en een half miljoen gulden wordt hem ter beschikking gesteld.

... Philips II wordt nu officieel afgezworen. Natuurlijk, er kan maar één vorst tegelijk over een land regeren. Maar het is hoogverraad in de ogen van de Spaanse machthebbers. Ze geven Willem van Oranje daar de meeste schuld van. In de ban met die 'beroerder en bederver van het gehele christenrijk en vooral van deze Nederlanden. Had hij ook niet 'met gruwelijke en afgrijpselijke woorden en eden' de Unie van Utrecht tot stand helpen brengen? 25.000 gouden kronen voor de man die zulk 'een gemene pest voor de christenheid' is!

Graaf Jan is zeer verontwaardigd, dat Philips de Prins aantast in zijn eer. En hij ziet óók, dat zijn broer met Anjou een verkeerde weg inslaat.

En... moet hij zich nu als stadhouder van Gelderland onder deze Franse en roomse vorst gaan stellen?

"O, de Fransen zijn zo listig. Ze hebben er zo de slag van om de argeloze in hun strikken te verwarren en hem daarna van al wat hem dierbaar is te beroven!"

Graaf Jan vraagt advies aan vrienden, aan vertrouwde theologen, óók wat de zaak Anjou betreft. Treffend vindt hij zijn gedachten terug in een antwoord van dominee Tossanus.

"Heeft men een goddelijke goedkeuring over de hulp van de hertog van Anjou?

Nee, want wat God belooft, staat in Psalm 133. De Heere belooft zegen en leven altijd en eeuwiglijk aan de bróederen die eendrachtig bij elkaar wonen.

In de vijftiende Psalm wordt een bijzondere genade van God beloofd aan hen, die de goddelozen niets achten en de godvrezenden eren.

Daarom geldt, mijns inziens, de uitvlucht niet dat men in nood hulp zoekt bij wie men kan.

Een vrome gelovige zal zich door ongeduld nooit laten opjagen. Hij wil liever nood lijden, dan ongeoorloofde hulp zoeken en van de doornen en distelen (dat is: van de goddelozen) hulp en heil verwachten":

Graaf Jan stuurt zijn secretaris Kersten naar de Nederlanden. Deze moet met Prins Willem gaan spreken. Kersten gaat ook naar Arnhem. En overal wordt hem vurig gevraagd, toch vooral aan te dringen op de terugkomst van graaf Jan.

De prins raakt bovendien steeds meer stadhouders kwijt. In maart 1580 al was graaf Rennenberg overgelopen tot de vijand. Hij was als stadhouder van de noordelijke gewesten de grote steun van prins Willem. Ook hij was als rooms man gezwicht voor het lokken en dreigen van Spanje. Groningen, Drenthe en een groot deel van Overijssel waren zo in handen van de vijand gekomen.

Kersten is door de Prins overtuigd.

"Echt, graaf Jan!, u bent in Arnhem harder nodig dan in Nassau-Dillenburg. Ga toch, hóe moeilijk het ook voor u is. Terwille van de zaak der Gereformeerden."

Graaf Jan wordt opnieuw geschud en geslingerd.

Op 20 januari 1581 neemt hij definitief ontslag als stadhouder van Gelderland.

"Het stadhouderschap is mijn tweede roeping en dienst des naasten. Maar ik weet, dat ik voornamelijk en allermeeest schuldig ben, toe te zien op mijn eerste roeping. Daárin ben ik door God onmiddellijk gezet, geschapen en geboren. Het betreft mijn eigen vaderland, overheid, ouders en door God gegeven land en onderdanen, vrouw, kinderen, personeel, familie...".

Ach, hij legt zijn geliefde broer uitvoerig uit wat zijn redenen zijn. Hij wil zijn plicht niet verzaken. De Prins moet omzien naar een opvolger. Het is de zwager van beide broers: graaf Willem van den Bergh! Toen was zijn huichelachtige positie niet ten volle bekend. Er zijn wel twijfels, zeker bij graaf Jan.

Willem van Oranje heeft óveral spionnen en verkenneren, maar geen van hen is bekend met het geheime verdrag dat Willem van den Bergh met de vijand heeft gesloten.

Enkelen van zijn ruiteraanvoerders gaan in militaire kledij naar prins Willem van Oranje. Zij moeten vooral duidelijk maken, dat hun heer de aangewezen persoon is om Gelderland te leiden.

Het doel wordt bereikt. In oktober 1581 wordt graaf Willem van den Berg tot stadhouder van Gelderland benoemd. Op 25 november volgt zijn officiële intrede.

Het werk kan beginnen.

Na een maand krijgt graaf Jan van een vriend uit Arnhem een veelzeggende brief:

"Ik heb de tegenwoordige stadhouder te Arnhem gesproken en het wil mij voorkomen, dat hij nu reeds zijn ambt moede is. De zaken staan er dan ook niet rooskleurig voor en men begint te begrijpen en te erkennen, wat men aan u gehad heeft. Iedereen zou u gaarne weer terugzien".

Het gevolg is angst en verwarring allerwegen! Dominee Fontanus klaagt vanuit Arnhem bij graaf Jan zijn nood.

"Te mogen vernemen dat het u en uw gemalin nog goed gaat en gij beiden in de kennis Gods wast en toeneemt, was mij tot bijzondere vreugde. Mij en de mijnen gaat het zo, dat wij God dagelijks bidden, dat Hij ons óf uil dit jammerdal wegneemt, óf een betere orde - naar Zijn barmhartigheid- in dit land zende. Als Hij dit laatste niet schenkt, zien wij alle dingen ten gronde gaan."

Val van Zutphen

Nog vóór de bestorming geeft de stad zich over. Het gerucht gaat, dat stadhouder Willem van den Bergh daar wel méér van af weet. Deze stelt nu open en bloot voor, om zich met

de vijand te verzóenen!

De stadhouder wil een officiële vergadering van de Gelderse Landdag om daarover te spreken. Dàt gaat de overgebleven getrouwen te ver. Het hoofd van het Gelderse gerechtshof, kanselier Leoninus, komt tussenbeide. In overleg met de Arnhemse magistraat treft hij harde maatregelen. Ook Willem van Oranje is ervan op de hoogte.

Het is 5 november 1583. Rond het stadhoudershof te Arnhem zijn veel gewapende manschappen te zien. Enkele deftige personen gaan onder bescherming naar binnen. Zij vertellen de stadhouder dat hij vanaf nu hun gevangene is.

Met vrouw en jongste kinderen wordt hij afgevoerd. Veel dienaren volgen. De bezittingen en vooral de correspondentie van de graaf worden verzegeld. Aan de Rijnkade ligt een schip gereed om de gevangenen naar Holland te brengen. Het onderzoek vindt plaats.

De briefwisseling met Parma komt aan het licht. Graaf Willem van den Bergh, getrouwd met de dochter van Juliana van Stolberg, een verrader...

Pijnlijk en verdrietig voor de twee zwagers die zóveel overhebben voor de goede zaak.

Graaf Willem van den Bergh wordt na vier maanden vrij gelaten. Openlijk loopt hij nu over tot de vijand. Woest gaat hij te werk en probeert zoveel mogelijk Nederlandse sleden in Spaanse handen te geven. Doesburg, 's-Heerenberg, het zijn voorbeelden van zijn wraak. Die wraak is hévig.

De hooggeprezen Anjón toonde langzamerhand zijn ware aard. Het verdrag met de Staten-Generaal begon hem te knellen. Hij wilde liever ónbepaalde macht. In diep geheim was hij plannen gaan maken. In Antwerpen kwamen steeds meer Fransen. Buiten de poorten zouden de troepen van Anjou zogenaamd een 'wapenschouw' houden. Het wèrd inderdaad een vertoning van wapens, toen op die zeventiende januari 1583. De Fransen vielen Antwerpen aan, maar werden met nog méér geweld door de burgerij de stad weer uitgejaagd. De aanslag was mislukt.

En breekt Oranje nu met Anjou?

Nee.

Begrijpen kan hij de woede van de Nederlanders wel. Maar Nederland kan niet zonder Anjou. Dàt denkt de Prins. Franse hulp is volgens hem onmisbaar bij het terugdringen van de oprukkende Spanjaard! Anders is Nederland verloren.

Vanuit de Dillenburg komt opnieuw een brief aan. Het is van zijn broer Jan. De brief bevat een ernstige waarschuwing. Graaf Jan wijst op Hem, van Wie alléén alle hulp komen kan:

"Genadige heer, alle goedgehartige mensen hier zijn zeer bezorgd en bekommerd over u en de Nederlanden. Het gerucht gaat hier weer, dat u en de Staten opnieuw met Anjou willen onderhandelen. *Wij vrezen dat u daarmee God de Heere zwaar zult vertoornen en dat u en het land daardoor in nog **grotere nood en gevaar zullen geraken.***

Ik hoop dat God het geven mag, dat u en het land zich in een zo hoge en gewichtige zaak wat beter zullen bedenken. Het betreft toch niet alleen het tijdelijke, maar ook het geestelijke, het geweten? Hopelijk zult u, zoals het behoort, de mond Góds om raad vragen, en méér op Zijn Goddelijk Woord en bevel zien, dan op de uiterlijke omstandigheden.

Ik heb het niet kunnen nalaten, u dit onderdanig en ten overvloede te schrijven. Misschien wilt u mij meedelen, welk antwoord ik de goedgehartigen hier kan geven?"

Graaf Jan bestuurt vanaf de Dillenburg.

... Wat is hij verblijd dat nu regelmatig synodevergaderingen in Dillenburg plaatsvinden. Van harte staat hij achter het synodebesluit van 24 april 1581 om de Heidelbergse Catechismus in het hele graafschap in te voeren. Predikanten en schoolmeesters gaan nu overal de inhoud van de Catechismus uitleggen. Gaan ze die verheffen bóven Gods Woord? Vervallen ze weer in de roomse dwaling? Nee. Steeds maar weer wijzen ze erop dat het een uitleg is van de leer die geheel gegrond is óp Gods Woord.

En zó klinkt overal de vraag: "Wat is uw enige troost, beide in het leven en in het sterven?".

Daar klinkt overal de zuivere uitleg van het Heilig Avondmaal. Daar wordt gewaarschuwd tegen de beeldendienst. "Wij moeten niet wijzer zijn dan God, Dewelke Zijn Christenen niet door stomme beelden, maar door de levende verkondiging Zijn Woords wil onderwezen hebben":

Graaf Jan zorgt ervoor dat nu overal de beelden en muurschilderingen verdwijnen. In de kerk van Herborn komt een dikke laag witkalk over de afbeeldingen der heiligen...

Kort daarna benoemt de graaf zes 'inspecteuren' der kerk. Aan hen stelt hij drie vragen.

Hoe is de reformatie der kerken verder te regelen?

Moeten er nog méér kerken en scholen gesticht worden, zodat er gebeurt wat noodzakelijk is?

Wordt er met de buitenlandse Gereformeerden goede briefwisseling onderhouden?

Zó probeert hij het Woord Gods overal te doen vorderen.

Dat stuit dikwijls op gróte weerstanden.

Dat gaat ook dikwijls lijnrecht in tegen het nog zo stèrk heersende bijgeloof

Op 28 juli 1582 vaardigt graaf Jan een verordening uit over een merkwaardig onderwerp. Het gaat over de heksenvervolging.

"Aan mijn getrouwe onderdanen,

Allerlei tegenspoeden overkomen ons op het ogenblik. Er is veel ziekte onder de mensen en onder het vee. Er is veel schade en ellende. Nu dóet men, alsof dit kwaad door boze mensen en door toverij veroorzaakt wordt. Wij worden té veel gevraagd om de aangebrachte heksen uit te roeien".

In de kerk van Herborn komt een dikke laag witkalk over de afbeeldingen der heiligen...

Er is moed voor nodig om er tegenin te gaan. In zijn verordening luidt het:

"Wij hebben nagedacht over deze schadelijke, hoogst zorgelijke en bedenkelijke zaak en hoe deze op enigerlei wijze te voorkómen is.

Dat zijn we verplicht, vanwege het overheidsambt dat ons op de schouders is gelegd.

Bij voorname personen, binnen- en buitenlandse rechtsgeleerden heb ik om goede raad gevraagd. Begrijp wèl dat het zaken van lijf en leven betreffen. We hebben hier bovenal te maken met der zielen zaligheid":

Letterlijk haalt graaf Jan de Catechismus hier aan. Daar luidt het immers: "Wat gebiedt God in het eerste gebod?" En het antwoord is dan: "Dat ik, zo lief als mij mijner ziele zaligheid is, alle afgoderij, toverij, waarzegging, superstitie of bijgeloof... mijde en vliede"

"Daar mag niet onnauwkeurig mee gehandeld worden. Op een losse aanwijzing mag niemand gevangen genomen worden. Nog minder mag iemand haastig worden verbrand. Er moet éérst een beter onderzoek worden ingesteld"

"U moet in het geheim en door onpartijdige, beëdigde ingezetenen eerlijke en nauwkeurige informatie laten inwinnen. Namelijk:

1. Hoe de personen heten die van tovenarij beschuldigd worden.
2. Waarmee en in welke mate ze zich in zo'n verdenking gebracht hebben.
3. Of zij met woorden of daden, mensen of vee beledigd of beschadigd hebben.
4. Hoe zij zich van jongsaf tot nu toe hebben gedragen; of zij christelijk en vroom, en als goede burens gehandeld hebben en dus van onbesproken gedrag geweest zijn.

Deze en andere omstandigheden moet u met vlijt onderzoeken en het schriftelijk verslag ervan aan ons gerechtshof hier geven. Er is geen noodzaak dat in deze zaak verder behandeld".

Zó is graaf Jan bezig ten goede van zijn volk. Zelfs ten goede van vermeende 'heksen'.

Vaak gaat het dwars tegen gevoeligheden en waandenkbeelden van mensen in. Het levert hem ook vijanden op.

Maar die vijandschap is niets vergeleken bij wat in Europa gaande is. De spanningen lopen hoog op. Ook in Duitsland.

Graaf Jan vreest voor de veiligheid van Dillenburg. Hij schrijft een brief aan **zijn zoon Willem Lodewijk, de stadhouder van Friesland**.

"Onze zaak is rechtvaardig. God de Heere is almachtig. We kunnen met ons gebed en vertrouwen op God meer bereiken, dan de duivel en al het menselijk verstand, list of geweld zouden kunnen doen. Mocht het echter tot een belegering van de Dillenburg komen, dan vertrouw ik erop dat u met uw broer en enig volk mij te hulp komt en mij zult willen bevrijden.

Denk hierover eens goed en grondig na. Bericht mij ook wat de kosten zijn, als ik een stuk of tien, twaalf soldaten hier reeds in de vesting krijg en eten en drinken -maar geen wijn!- geven zal"

Aan zijn broer Willem in de Nederland doet hij verslag van de treurige toestand.

"Wat verder de zaak hier betreft: het gaat ermee zoals het meestal gaat op de wereld en zoals Christus heeft gezegd dat het vóór de jongste dag gaan zal. De zekerheid en blindheid, de gierigheid en eierzucht, wantrouwen en vreesachtigheid krijgen alom de overhand.

Er wordt daarentegen bijna geen ijver voor Gods Woord, noch trouw en liefde voor het vaderland en de medemens gevonden. Onder de mensen wordt zó weinig eerbaarheid en dapperheid gevonden, dat men niet anders dan Gods grote toorn en straf te vrezen heeft.

Het uitverkoren volk van God zal zich des te meer kunnen vertroosten met en verheugen op hun naderende verlossing".

De ene slag na de andere treft hem.

Op 25 december 1583 sterft dr. Jakob Schwartz, zijn trouwe en verstandige raadgever. Diens vriendelijkheid en ijver werd overal geroemd. Wat heeft hij al niet afgereisd voor graaf Jan. Maar nu is hij niet meer.

In januari 1584 valt de stad Bonn door verraad. De protestantse zaak is daar verloren. De legers der roomsen zegevieren.

De roomse bevolking van keurvorstendom Keulen haat ook hem. In Keulen zijn nu enkele galgen te zien. Daaraan zijn portretten gehangen van de grootste 'boosdoeners'. Eén ervan is graaf Jan van Nassau! Ook de meeste Duitse vorsten zijn boos. Zij verwijten graaf Jan, dat door zijn actie grote onrust in het land is gekomen. De roomse tegenpartij heeft zich daardoor des te meer verenigd. De zaak der hervorming staat er daarom

treuriger voor dan ooit.

En wie krijgt de schuld ervan? Graaf Jan van Nassau.

De graaf, die met de beste bedoelingen en terwille van het Gereformeerde beginsel zijn naaste in nood had willen bijstaan.

4 april 1584. Opnieuw droefheid en rouw op de Dillenburg. Het tweede dochttertje uit het huwelijk van graaf Jan met Kunigunde van de Paltz heeft zojuist de laatste adem uitgeblazen.

In juli 1584 ontvangt graaf Jan de vèlgende, schokkende boodschap.

Zijn broer, zijn geliefde broer Willem is door een sluipmoordenaar doodgeschoten!

Hij schrijft aan Louise de Coligny een vriendelijke brief.

"Mevrouw, ik heb vernomen op welke wijze het Gode behaagd heeft, uw zeer dierbare echtgenoot, wijlen de Prins, uit dit leven in Zijn koninkrijk te roepen.

Het kan niet anders, of ik moet met rouw en deernis vervuld zijn, niet alleen doordat we met méér dan broederlijke tederheid aan elkander gehecht waren, maar ook om het algemeen belang en om á in 't bijzonder".

"Maar als ik aan de andere zijde het oog vestig op de vereniging tussen mijn broeder en de Heere Jezus Christus, aan Wie hij gelijkvormig gemaakt moest worden, dan vind ik voldoende troost in het geestelijke om de natuurlijke smart te dragen".

"Wat de zaak van Gods kerk betreft, wil ik u het volgende schrijven.

De voordelen die de vijanden hebben behaald, mogen voor de verblinde menigte enige schijn hebben. Maar ik twijfel er niet aan, dat ze in werkelijkheid vóórboden van hun vâl zijn. Want God, Die rechtvaardig is, houdt gewoonlijk deze weg, dat Hij de bozen een tijdlang de vrije teugel geeft tot hun eigen verderf en ondergang.

"God wil, dat we ons vertrouwen alleen op Hèm zullen stellen. Hem moeten we geheel toebehoren. Op Christus alléén is het vertrouwen van al Gods kinderen gebouwd. Niet zonder reden vermaant Paulus zijn zoon Timotheüs: "Houd in gedachtenis, dat Jezus Christus uit de doden is opgestaan, Welke is uit den zade Davids".

"Bij Hèm is hulp en Zijns is de overwinning. Niet zonder oorzaak is Zijn naam Wonderlijk."

Ook zijn nicht Maria, die zó lang op de Dillenburg is geweest, ondersteunt hij in haar verdriet.

"Ik mag u niet verbergen in welke mate ik de jammerlijke en erbarmelijke dood van uw geliefde vader met een geheel bedroefd gemoed en groot hartenleed vernomen heb. Mag ik u vragen, dat u toch in dit uw en ons aller zwaar kruis, met geduld mag berusten. Mocht u zichzelf en anderen uit Gods Woord troosten. U kunt dat, Gode zij de eer!, béter dan ik helaas".

"De Heere is de hoogste wijsheid. Hij is getrouw en almachtig en waarachtig. Hij laat niets tevergeefs of toevallig en zonder oorzaak geschieden. Al wat Hij doet is alleen goed, recht en wèl gedaan. Zijn goddelijke raad en wil is het hoogste goed en het beste voor ons.

Voor de gelovigen, Zijn uitverkorenen en kinderen, moet alles strekken en dienen tot hun heil.

Krachtens Zijn eeuwig genadeverbond zal Hij hen nooit vergeten, noch hen uit Zijn handen laten rukken. Hij zal hen in nood ondersteunen. Hij zal weduwen en wezen raad geven".

... "Het is voor de Heere hetzelfde en zeer gemakkelijk door wéinigen, geringen en

verachten te helpen (of door helemaal geen middelen), dan door velen of door groot geweld. Dat gaat boven menselijke berekeningen. Dat is zelfs nuttiger voor de uitbreiding van Zijn eer en naam. Hij zal helpen degenen die zich in de nood tot Hem wenden, zich bekeren en in oprecht geloof roepen en schreien. Dat heeft Hij met de daad door alle tijden heen, ook de Prins en de Nederlanden, met vele heerlijke voorbeelden betoond".

Na enige tijd ontvangt graaf Jan ook brieven en briefjes terug van zijn schoonzus Louise de Coligny, van Maria, zelfs van de achtjarige Louisa Juliana, de oudste van de zes dochtertjes uit Prins Willems derde huwelijk. Het kleine meisje klaagt haar nood.

"We hebben nu zo'n groot verlies geleden, en mijn zusjes en ik, wij weten niet, bij wie we ons beter zullen beklagen dan bij u.

We smeken u, dat gij onze vader wilt zijn, nu mijn zusje en ik van onze allerliefste vader beroofd zijn en op aarde geen troost meer hebben".

Graaf Jan leeft mee, ondersteunt en bemoedigt waar nodig.

Het is juist in deze droevige dagen, dat ene Gebhard een afgezant naar Dillenburg zendt. Zijn boodschap bevat enkele ernstige raadgevingen. Ze gaan over de toekomst van de Nederlanden, nu de Prins er niet meer is.

Met veel aandrang verdedigt de man de noodzakelijkheid om met Frankrijk samen te blijven gaan. Dàt moet graaf Jan zijn neef Maurits maar aanraden! En hij voegt eraan toe:

"God zal nu wel met deze straf (de dood van de prins) tevreden zijn gesteld en zacht met Zijn kerk handelen".

Graaf Jan móet wel op dit soort onbijbelse uitdrukkingen antwoorden:

*"God weet, dat ik geen mens onder de zon méér liefgehad heb. Ik heb in de Prins een bijzonder instrument en werktuig van God gezien. **Hij was als een Mozes voor de Nederlanden**":*

"Ik zou hem neig hoger geacht hebben, als hij met zijn Franse onderhandelingen niet zo gedwaald had. Daarin heeft hij zich vergist.

Maar omdat God de Heere in Zijn werken wijs, wonderlijk en getrouw is, zo kan ik in mijn eenvoudigheid deze Franse handel en het sterven van de Prins niet anders verstaan, dan op deze manier".

"De kinderen der wereld zien zijn dood als een ongenadige straf van God, of minstens als een groot verlies en schade. Toch kan het gerekend worden tot een bijzonder werk van God en een genadige, vaderlijke tuchtiging en kastijding, welke gericht is op de hoogste eer van God en op het behoud en de voortplanting van des Prinsen goede naam".

Dat is weinig gehoorde taal. *De dood van de Prins: een bijzonder werk van God, een genadige tuchtiging die gericht op de Gods eer?* Dat is taal, die grote weerstand oproept bij mensen die niet verder kunnen zien dan het uiterlijke.

"Ja, het zal dienen ten beste voor de Nederlanden zelf en tot eeuwige schande voor de tegenstander, wanneer zij zo'n kastijding inzien en zich tot God keren met waar berouw en boetvaardigheid, Hem in alle nood aanroepen en op Hem alleen hun zorg en vertrouwen werpen. Mochten zij de heidense bezorgdheid om de uitkomst mijden. Die wordt immers in Mattheüs 6 verboden. Dat ze zich mochten houden aan de geboden zorg voor gehóórzaamheid, welke beter is dan offerande".

"De Heere wil als een ijverig God onze harten -en dus de eer die Hem toekomt- helemaal alléén hebben. Hij geeft Zijn eer aan geen ander'.

"Een christen en kind van God wordt uit dit jammerdal en uit vele zorgen, angst, nood en ellende verlost en mag de eeuwige vreugde intreden. Ontwifelbaar vooruitzicht! En wanneer de Nederlanden zich zó aan God met een aanklevend geloof en vertrouwen vastklampen, zal Hij hen, bóven alle menselijke verwachting, uit alle nood helpen. Alzo zal Hij maken, dat menigeen bekennen moet, dat nóch zij zelf, nóch de Prins of koning van Frankrijk, nóch enige menselijke wijsheid, macht en geweld, maar God de Heere alléén haar gered, beschut en beschermd heeft."

Maar na zijn terugkeer uit Gelderland, had graaf Jan de draad tot hervormingen weer opgepakt. Veel steun kreeg hij daarbij van zijn vriend graaf Lodewijk van Sahn--Witgenstein. Een 'zeer ontwikkeld en godvruchtig man'. Vaak overlegden de beide mannen wat ten goede voor kerk, school en staat te doen was. Waarbij zij 'tot doel hadden de eer van God en het heil van de naaste'.

Aan het hof van zijn vriend had graaf Jan ook diens hofprediker leren kennen: dominee **Caspar Olevianus**. Toen deze hoorde van de plannen, ondersteunde hij ze met blijdschap. Maar hij maande ook tot voorzichtigheid en geduld. Nodig is te wachten totdat God de juiste middelen en personen zou willen geven.

De kloosters hadden in de loop der jaren grote sommen geld en vele andere kloosterschatten 'verzameld'.

Graaf Jan vindt het beter dat ze niet langer doelloos bewaard worden. Ze moeten ten goede van de op te richten school en dus ten goede van het volk aangewend worden.

Zo geschiedt. De personen komen ook. Dominee Caspar Olevianus wordt te Herborn als predikant beroepen. En... hij neemt het beroep aan.

De graaf en de predikant zitten daarna dikwijls om de tafel en bespreken de uitvoering van de hogeschool-plannen.

Spoedig gaan boodschappers alle kanten uit, om belangrijke brieven te bezorgen bij verschillende geleerde mannen.

Zou er gehoor geven worden aan de dringende oproep, om leraar te worden aan de op te richten hogeschool?

Op 1 augustus 1584 is het zover. Op plechtige wijze wordt de "**Schola Johannea**" te **Herborn** geopend. Het is de gewoonte van de tijd om een school te noemen naar de oprichter.

Graaf Jan voelt zich klein en dom vergeleken bij al de geleerde mannen die les zullen gaan geven. Olevianus is de leider, de rector.

Daar staan ook de andere leraren: magister Publian, Pincier, Germberger, Conrad Ursinus, Naum, Dickhaut, Heidfeld, Nobisius en Pilger.

Spoedig daarna komen ook Piscator, Alsted en Kolbius de groep versterken. Het is opvallend dat zoveel jonge studenten uit vele landen op de hogeschool in het kleine Herborn komen studeren.

Voorals Olevianus en Piscator hebben grote aantrekkingskracht. Olevianus, Gods knecht en mede-opsteller van de Heidelbergse Catechismus.

Piscator, de alom bekende theoloog en filosoof, die zelfs door Marnix van St. Aldegonde gevraagd is professor te worden aan de universiteit te Leiden. Beide mannen worden spoedig de Luther en Melancton van Herborn genoemd.

De hogeschool wordt een centrum van het Calvinisme. Studenten uit de Nederlanden, uit Frankrijk en Denemarken, uit Engeland en Zwitserland ontmoeten elkaar op de 'Schola Johannea'.

Inderdaad, wat vroeger Heidelberg was, is nu Herborn geworden. De Herbornse bibliotheek mag uitgroeien tot 'één van de rijkste schatkamers van de oude

Gereformeerde theologie in Duitsland'.

Graaf Jan weet ook een boekdrukkerij in Herborn te krijgen. Hij 'beroept' voor dat doel de geleerde boekdrukker Christoph Corvinus (Raaf) uit Straatsburg. Nog in 1585 vestigt hij zich te Herborn.

Op 26 januari 1586 **sterft zijn geliefde vrouw Kunigunde van de Paltz**. Het gebeurt kort na de geboorte van een levenloos kind. Ach, wat heeft zij veel moeten meemaken in de korte tijd van haar huwelijk. Vier kinderen kwamen ter wereld. Alleen het oudste meisje, Amalia, mocht in leven blijven.

Om de zuiverheid van Gods Woord. Vertaling van Piscator

Piscator is het hoofd, de rector van de hogeschool te Herborn, een opvolger van Olevianus.

Maar de pest heeft de school verjaagd.

In het Siegense kasteel van graaf Jan van Nassau is alles nu ondergebracht. Hier kunnen de lessen doorgaan. Hier kan ook het grote werk van Piscator doorgaan: het schrijven van een uitvoerige Bijbelverklaring. Een leven van veel zorg, moeite en tegenslag heeft de geleerde man achter de rug. Het begon al in zijn geboortestad Straatsburg. Daar was hij na een ijverige studie leraar geworden. Daar onderwees hij zijn studenten in de uitleg, de exegese van Gods Woord. Tóen al had dat de liefde van zijn hart.

Maar in 1574 was hij ontslagen. Waarom? Vanwege 'zijn neiging tot de Gereformeerde leer. Dat konden ze op de school in Straatsburg niet gebruiken.

Toen was hij naar Heidelberg gegaan. Het toevluchtsoord van zo véél Calvinistische geleerden. Daar bracht hij het zelfs tot rector van het gymnasium. Maar wéér werd hij plotseling uit zijn ambt gezet. Dat gebeurde na de dood van Frederik van de Paltz. Diens Lutherse zoon gaf ook Piscator opdracht school en land te verlaten.

Graaf Jan van Nassau nodide hem uit in **november 1577**. Hij mocht privé-onderwijs geven aan de zonen van de graaf. Ook prins Maurits van Oranje behoorde tot zijn leerlingen.

Dit had geduurd totdat deze jonge mannen naar de universiteit gingen. Toen was het moeilijk voor Piscator geworden. Graaf Jan was toen naar de Nederlanden gegaan.

De plannen om in Siegen een gravenschool te beginnen, waren daarmee ook op de achtergrond geraakt. Nog even had Piscator lesgegeven op een andere school in Siegen.

Maar hij werd ontslagen, omdat het stadsbestuur hem niet langer kon betalen.

De nood steeg in Piscators gezin. Toen was Piscator naar Neustadt getrokken. Neustadt in het kleine gebied van de Calvinistische zoon van Frederik III, Johan Casimir.

Die had een poging gewaagd een Calvinistische hogeschool op te richten. Het leek te gaan. Maar een vetpot was het op dit 'Casimerianum' ook al niet. Er waren weinig geldmiddelen en veel professoren.

Maar Piscator had het werk dat hem lief was weer ter hand kunnen nemen. In 1580 was hij begonnen met zijn Bijbelverklaringen. Met grote ijver ging hij weer aan de gang.

Ook vatte hij het plan op een nieuwe Bijbelvertaling samen te stellen. Hij had al een begin met die arbeid gemaakt. Op 7 november 1581 had hij Utenhoveus een probeersel gestuurd. Maar verder was het toen niet gekomen. Helaas, zijn inkomen bleef te klein.

Adolf van Neuenaar kon hem gebruiken op zijn gymnasium Adolphinum: Maar ook dat was van korte duur. Toen de graaf ten strijde trok, gingen bijna alle leerlingen van de school mee.

Opnieuw was Piscator brodenloos. Wat moest hij het ervaren: Gods wegen zijn hoger dan

's mensen wegen. Naar Nassau-Dillenburg moest hij terug.

In dié tijd was het, dat graaf Jan voor de hogeschool te Herborn een theoloog zocht. Eén van zijn raadgevers ontdekte Piscator in Frankfort. Per brief deelde hij het zijn heer mee. Op de hogeschool was een conrector nodig. Een redding in de nood voor de verdrukte professor.

Zo was Piscator in oktober 1584 naar Herborn gekomen. Daar was zelfs de algehele leiding.

Piscator ontwikkelt het plan voor een andere Bijbelvertaling te maken dan die van Luther. Te Siegen ontvangt Piscator op 11 december 1595 een brief van de graaf.

Professor Piscator krijgt opdracht van graaf Jan om de Bijbel van verklarende kanttekeningen te voorzien. Dit leidt tenslotte tot het opnieuw vertalen van Gods Woord uit de grondtalen.

Niemand minder dan graaf Jan van Nassau steunt Piscator bij dit plan.

Graaf Jan verwijst naar zijn reeds overleden vriend Olevianus. Die vond het ook zo belangrijk, de Bijbel zoveel mogelijk onder het volk te verbreiden en op een begrijpelijke manier uit te leggen.

Voortvarend als hij is, laat de graaf direct al enige aanwijzingen volgen. "Men moet bij de verklaring daarop letten, dat in het betreffende gedeelte belofte, gebod en voorbeeld genoemd worden. Ook moet men vermelden welke lering eruit getrokken kan worden. Er moet verwezen worden naar de Catechismus. Er moet aangegeven worden met welk beroep en met welke deugden en zonden het Bijbelgedeelte in verband staat. De zuivere leer moet vermeld en de valse weerlegd worden. De Bijbel moet een klein formaat hebben, maar ook goed leesbaar zijn".

Direct gaat Piscator aan de gang. Hij schrijft een proefgedeelte, dat aan de wens van de graaf tegemoet komt. Elke bladzijde heeft drie kolommen.

In het midden staat de Bijbeltekst in de vertaling van Luther. Rechts bevinden zich de verklarende kanttekeningen en links de leringen of toepassingen. Graaf Jan begrijpt wel, dat deze manier wel heel uitvoerig is. Toch is hij blij met dit kleine begin van een zó belangrijk werk.

Hij stuurt de proef naar de buitenlandse theologen Tossanus, Pareüs, Widekind en enkele anderen. Hij vraagt hun mening over inhoud en vormgeving. Ook zijn schoonvader, graaf Lodewijk van Wittgenstein, krijgt een exemplaar.

Graaf Jan is opnieuw in het huwelijk getreden. Zijn derde vrouw heet **Johannette van Wittgenstein**, en tot nu toe zijn ze gezegend met drie gezonde kinderen.

Terwijl de proeven bestudeerd worden, gaat Piscator ijverig en nauwgezet verder.

Eind februari 1596 benadert hij de Herbornse drukker met de vraag of deze direct na Pinksteren aan de Bijbeldruk kan beginnen. Liefst op twee drukpersen!

Bij een oplage van 1600 exemplaren en een omvang van 600 bladzijden, zou het werk meer dan 5400 Thaler moeten gaan kosten. Een voor die tijd enorm bedrag.

Graaf Jan laat zich echter niet ontmoedigen. Hij zet zijn zaakwaarnemer in Frankfort aan het werk. Deze ontdekt, dat een grote papiervoorraad uit de fabrieken van Straatsburg vóór de herfst geleverd kan worden.

In deze tijd komen ook de adviezen van de buitenlandse theologen binnen. De meesten vinden het plan heilzaam voor kerk en volk.

Maar... dat graaf Jan en Piscator de toch gebrekvolle Luthervertaling willen gebruiken, dat begrijpt men niet! Zeker, Luther heeft als middel in Gods hand véél mogen betekenen voor de hervorming van de kerk.

Met zijn Duitse vertaling van de Bijbel heeft hij Gods Woord in de huisgezinnen gebracht. Zijn gewaardeerde arbeid is velen tot zegen geweest. Maar ook zèlf heeft Luther gezegd, dat zijn Bijbelvertaling voor verbetering vatbaar is.

"Piscator, neem ook de preciese en zuivere vertaling van Gods Woord ter hand".

Dàt is het advies van de meeste theologen.

Anderen raden alleen een herziening van de Lutherbijbel aan op hoofdpunten. De theologen van Wittgenstein spreken in dit verband vooral over de Bijbelboeken Job en de Psalmen. Daarin komen de meeste vertaalfouten voor.

Graaf Jan richt zich tot tal van theologen.

Nu met de vraag of gekozen moet worden voor een gedeeltelijke verbetering van de Lutherbijbel Of voor het geheel opnieuw vertalen uit de grondtalen. Velen raden hem het tweede aan. De zorg voor een zo zuiver mogelijke vertaling van de Woorden Gods vinden zij het belangrijkste.

Een Duitse theoloog geeft nog een andere noodzaak aan:

"De Luthersen hebben altijd al gehoord, dat de Gereformeerden leven van de weldaad van Luther (dat is: 'zijn' Bijbel) en dat zij dáárom zo wankel staan".

Een hevige tegenstander van het loslaten van Luthers vertaling is de Heidelbergse godgeleerde Tossanus. Hij vindt dat het opnieuw vertalen uit de grondtalen de kracht van één persoon te boven gaat. Bovendien vreest Tossanus onrust en tweespalt binnen de Gereformeerde kerk in Duitsland.

De Luthersen zèlf willen niet hebben, dat de Gereformeerden 'aan hun Bijbel komen.

Toen in 1595 een mooie Lutherse Bijbel in Herborn gedrukt was, had dit een scherpe aanval van de theologen uit Wittenberg tot gevolg!

Zij gaven de Gereformeerden te kennen, dat zij zèlf maar een vertaling moesten maken.

Als ze maar met hun handen afbleven van Luthers Bijbel!

Zó breed en diep was de kloof tussen beide stromingen geworden.

Graaf Jan staat nu voor een moeilijke en verantwoordelijke taak. In 1597 krijgt Piscator opdracht, Gods Woord in getrouwheid uit de grondtalen in het Duits over te zetten!

Voor de toepassingen die bijgevoegd zullen worden, vraagt graaf Jan hulp van verschillende Nassause predikanten.

Alleen de 'Lehren' van Genesis en Jesaja stelt Piscator zelf samen.

De graaf weet drukker Corvinus zover te krijgen dat hij inderdaad gaat drukken.

Een groot deel van de kosten neemt graaf Jan zèlf voor zijn rekening. Corvinus vraagt aan de geestelijkheid van Herborn en het bestuur van de hogeschool, of ze de buitenlandse Gereformeerde gemeenten en privépersonen om een voorschot voor de drukkosten willen vragen. Als de Bijbel klaar is, kunnen zij dan met Bijbels terugbetaald worden. Een proeve van de nieuwe Bijbel wordt bijgesloten.

De theologen van Wittgenstein krijgen het boek Genesis te beoordelen. In het jaar 1602 is het eerste deel van de opnieuw vertaalde Bijbel is gereed! Piscator overhandigt graaf Jan het eerste ingebonden exemplaar.

Als blijk van waardering krijgt Piscator van de graaf vijftig gulden. Een groot bedrag!

Spoedig wordt het eerste Bijbeldeel op veel andere plaatsen verkocht.

In oktober heeft men het al in Danzig alom met vreugde ontvangen! Corvinus moet zelfs al met de tweede 'ruk van het eerste deel beginnen. 1600 zijn er al van verkocht!

Wel hoort hem niet klagen over het feit, dat de gehele Bijbel met verklaringen en toepassingen méér dan 3700 bladzijden telt. Terwijl hij bij zijn eerste prijsopgaaf aan graaf Jan toch uitgegaan was van maar 600 bladzijden.

Verschillende predikanten in Nassau-Dillenburg en daarbuiten voeren de verbeterde

Bijbel in hun gemeente in. Steeds meer mensen uit het volk kopen de Piscator-Bijbel. Het is de Heere alleen bekend, voor hoevelen het lezen ervan tot zegen gesteld wordt. In het voorjaar van 1603 wordt het in Neurenberg verkocht. Dankbare brieven komen van vele theologen uit verschillende landen. Ze zijn de drijfveer om des te ijveriger met het overige werk door te gaan.

In september 1604 is de hele Piscator-Bijbel gereed. Drie lijvige delen! Wat moet dat voor Piscator geweest zijn.

Graaf Jan is niet minder verheugd! In de Voorrede van de Herbornbijbel draagt Piscator het werk vooral op aan graaf Jan. Hij schrijft daarin ook, waarom deze nieuwe vertaling met verklarende kanttekening en toepassing tot stand is gekomen.

"Met dit werk worden de Duitse lezers gediend. En om te bevorderen dat zij onderwezen worden in het christelijke geloof en leven, heeft de hoogedelgeboren graaf en heer, Jan de Oude, graaf van Katzenelnbogen enz., mijn geachte heer, enkele jaren geleden besloten om tot zo'n werk opdracht te geven."

"Ten eerste laat het zich aanzien en kan het makkelijk gebeuren, dat getrouwe predikanten door de dood of vervolgingen wegvallen. De arme mensen die onder het kruis achterblijven, pakken en hebben dan eerder zo'n Bijbel, dan dat zij een dominee krijgen en houden kunnen"

De Bijbel met bijgevoegde zuivere verklaring kan dwalingen voorkómen.

"In dit land zijn ook in de dorpen scholen gesticht. Dit is van onuitsprekelijk groot nut. Nu reeds kan men dat door Gods zegen waarnemen. Graaf Jan heeft met dit Bijbelwerk ook de dorpsschoolmeesters willen helpen. Zo kunnen ze dagelijks hun kinderen (of anderen, zoals eenvoudige, zieke of gebrekkige mensen) iets stichtelijks uit de heilige Bijbel voorlezen, zonder toedoen of inmenging van hun eigen denkbeelden".

In de voorrede weerlegt Piscator ook enkele bezwaren tegen het opnemen van verklarende kanttekeningen. Piscator wil aangeven, dat dit werk in alle oprechtheid ter hand genomen is, kon het zijn tot eer van God en tot heil van het volk.

En ziet, daar buigen velen in Duitsland en daarbuiten zich over de inhoud van Piscators vertaling.

Sommigen nemen de 'Bijbel van Luther' ernaast. Vergelijken verschillende teksten.

Geleerden die de oude talen kennen, komen spoedig tot de ontdekking dat Piscator veel nauwkeuriger en daarom ook vaak béter vertaald heeft dan Luther.

En als ernaar gevraagd wordt, kunnen ze veel voorbeelden van dat verschil laten lezen.

Psalm 8 vers 6.

Luther: "U zult hem een kleine tijd van God verlaten doen zijn, maar niet eer en heerlijkheid zult U hem kronen";

Piscator: "En Gij hebt hem een weinig minder gemaakt dan de engelen: nut heerlijkheid en eer hebt Gij hem gekroond".

Psalm 73 vers 25.

Luther: "Wanneer ik U maar heb, zo vraag ik naar niets van hemel en aarde"; Piscator: "Wie heb ik anders in de hemel? Ja nevens U is ook op aarde niemand, tot wie ik lust heb".

1 Korinthe 2 vers 14.

Luther: "Maar de natuurlijke mens verstaat niets van de Geest Gods"; Piscator: "Maar de natuurlijke mens begrijpt niet de dingen die des Geestes Gods zijn".

En dan die duidelijke en zuivere verklaringen direct bij de tekst.

De lezers merken wel dat Piscator vele jaren lang Gods Woord heeft bestudeerd. Schrift met Schrift heeft hij vergeleken en doorkneet is hij in de waarheid van Gods Woord. Scherpe woorden tegen hen die dwalen zijn er niét in te vinden. Steeds weer verwijst Piscator naar de grondtekst, het direct geïnspireerde Woord van God.

Maar misschien krijgen de praktische toepassingen, de "Lehren" voor het dagelijkse léven van de gewone man wel de meeste aandacht. Een leven dat overeenkomstig de leer van Gods Woord behoort te zijn. Wat een groot aantal onderwerpen komen in deze derde afdeling van Piscators Bijbelwerk aan de orde!

"De leringen belichten bijna alle levensverhoudingen met het licht van de Bijbel. Zo krijgen we opheldering over de stand van het kerkelijk leven in die tijd, over goede en slechte gewoonten, bijgeloof en resten van het heidens geloof, over het huiselijk leven van alle standen, over de opvatting van het vorstenambt, predikambt en het leerambt".

Ja, grote waardering hebben velen voor Piscators arbeid.

Maar... ànderen ergeren zich. De vijandschap laait bij sommigen hóóg op. De Lütherbijbel is in hoog aanzien.

Ongevoelig zijn zulken voor de beweegredenen van graaf Jan en Piscator. Ongevoelig ook voor de waardering die tot ver over de grenzen opklinkt. Ze zeggen dat de vertaling taalkundig zwak is, omdat Piscator steeds angstig de grondtekst probeert weer te geven.

Ze vinden ook een stok om de hond te slaan.

Spottend wijzen ze op Piscators vertaling van Markus 8 vers 12, waar over Cristus gesproken wordt.

"Daar zuchtte Hij in Zijn geest en sprak: Wat verzoekt (toch) dit geslacht een teken? Voorwaar Ik zeg u: Indien dit geslacht een teken gegeven zal worden (zo straffe Mij God)".

Die toevoeging van Piscator zèlf om de zin af te maken. *Zo straffe Mij God.*

Dat kàn toch niet! Dat Gods Zoon zoiets gezegd of gedacht zou hebben? Binnen korte tijd heet Piscators vertaling spottend: de Straf-mij-God-Bijbel.

En Piscator zèlf?

De laatste jaren

Het gaat niet slecht in de Nederlanden.

Op de Dillenburg volgt graaf Jan de krijgsverrichtingen met veel belangstelling.

Zijn eigen zoons zijn nauw bij de strijd betrokken. Ook zijn leven hangt aan een zijden draad.

Zijn zoon **Willem Lodewijk** vervult wel een heel bijzondere taak. Hij is stadhouder van Friesland. Hij is vriend en raadgever van prins Maurits. Met hèm geeft hij mede leiding aan de strijd. Hij heeft zich verdiept in de krijgskunde van Grieken en Romeinen.

De vroegere secretaris van zijn vader -de geleerde Van Reydt- is nu bijna dagelijks bezig Griekse en Romeinse boeken over krijgskunst te vertalen. Veel van hun theorieën brengt Willem Lodewijk in praktijk. Dikwijls wordt hij naar Den Haag geroepen om met zijn neef Maurits te spreken over de aanvalsplannen.

Op een grote tafel staan de loden soldaatjes in slagorden tegenover elkaar. Ook in het echte leger komt orde en krijgstucht. Er wordt dagelijks geoefend. Strak en streng.

Vaak worden de neefs uitgelachen om deze nieuwigheden. Maar onder Gods zegen mag het leiden tot een wonderlijke wending in de strijd.

Stad na stad wordt geschoond van Spanjaarden. De snelheid waarmee dat vanaf 1591 gebeurt, verbaast vriend en vijand. Zutphen, Deventer, Delfzijl, Nijmegen. Overal wordt de Spanjaard verslagen en verjaagd. In 1592 volgen Steenwijk, Ootmarsum en Coevorden... Bij deze laatste stad raakt Willem Lodewijk gewond. Graaf Jan hoort op de Dillenburg hoe het gegaan is.

In de nacht was het legerkamp door de vijand overrompeld. Er was geen tijd voor het omgespen van de harnassen. Willem Lodewijk sprong zonder harnas te paard en ging zo de vijand te lijf. In korte tijd keerden de kansen. Maar Willem Lodewijk voelde opeens een hevige pijn. Een kogel doorboorde zijn buik. Vlug drukte hij de wond dicht. Hij weigerde zich te laten verbinden. Hij bleef te paard leiding geven. Gelukkig krijgt zijn vader na enige bange dagen bericht, dat de wonde genezen mag.

Zijn andere zoon, **Jan de Jünge**, schrijft hem dat. Ook hij is in de krijgsdienst der Nederlanden. Eerst vertelt hij over de grote macht die in Coevorden lag, over de manier waarop de vijand overwonnen is, over de vele doden die gevallen zijn. Maar dan klinkt het:

"Van de onzen zijn niet meer dan vier mannen gedood. Maar, mijn broeder Willem Lodewijk is in de rechter zijde geschoten. De kogel ging er aan de voorkant van zijn buik weer uit. Maar -de Heere zij lof en dank- zijn leven is helemaal niet in gevaar. Doktoren die zeer kundig zijn, hebben dat gezegd. Wanneer hij weer naar huis wil, weet ik eigenlijk nog niet.

Mijn broeder Willem Lodewijk is gisteren weer te paard gegaan om het krijgsvolk te zien uittrekken. Ook heeft hij de vesting betreden en nauwkeurig bekeken. We kunnen God de Almachtige niet genoeg danken voor zo'n overwinning.

Datum, in aller ijl, in het leger voor Coevorden, de derde september Anno '92

Uw altijd onderdanige en gehoorzame zoon

Johann der Jünge, graaf van Nassau Catzenelnbogen"

Spoedig kan Willem Lodewijk opnieuw zijn neef Maurits van dienst zijn. Nog meer Spanjaarden worden teruggedreven. In 1594 belegeren zij de stad Groningen. De vijand moet spoedig capituleren en met grote verliezen. Het betekent dat de meest noordelijke gewesten gezuiverd zijn van vijanden!

Ook graaf Jan is zeer verblijd met al deze overwinningen. Hij laat dat duidelijk blijken in een brief die hij aan zijn zoon Willem Lodewijk schrijft.

"U hebt -Gode de eer!- het krijgsbedrijf met grote zegen en roem mogen verrichten.

Maar u bent ook -en nog veel méér- verplicht te arbeiden voor de zuivere godsdienst. Dàn betracht u het bevel van Christus, namelijk dat men eerst het koninkrijk Gods moet zoeken en Zijn gerechtigheid. En al het andere zal ons dan toegeworpen worden.

Wanneer men dit niet tijdig inziet en de opbouw van Gods kerk niet met Gods hulp en met aanhoudend gebed ter hand neemt, heeft men niet anders dan Gods toorn en straf te verwachten".

De Duitse graaf Jan zoekt het ware welzijn voor het volk der Nederlanden. Wat leeft hij met hen mee. Wat beseft hij de plicht van hun overheid.

"Als het de verenigde Nederlandse gewesten niet te doen is om Gods eer alleen en de voortplanting van Zijn kerk en de bevordering van het welzijn, dan is dat een grote

ondankbaarheid jegens de Almachtige, Die zoveel heerlijke overwinningen en onuitsprekelijke genaden en weldaden heeft verleend.

Prins Maurits en u kunnen met veel minder moeite en levensgevaar aan middelen komen, om zuivere kerken en scholen te onderhouden en op Ie richten. Als men dit werk maar voorzichtig, bescheiden, biddend en ernstig ter hand neemt...

De Allerhoogste, in Wiens genadige bescherming ik u en de uwen en ons allen aanbeveel, mocht ons door Zijn Geest genadig regeren en leiden. Ik verblijf als een trouwe vader, die altijd uw welzijn op het oog heeft, 5 augustus 1594."

De militaire overwinningen hebben grote gevolgen voor Gods Kerk. De Gereformeerden in de noordelijke gewesten mogen God de Heere danken voor de wonderlijke verlossing. In alle vrijheid kunnen ze nu hun godsdienst oefeningen houden. De meeste kerkgebouwen der roomsen worden hun ter beschikking gesteld.

Thans krijgen de iets zuidelijker gewesten alle aandacht. In de zomer van 1595 is Groenlo aan de beurt. De stad wordt omsingeld. Vlak naast Prins Maurits staat een nog jonge man naar de sterke vesting te turen. Hij telt slechts 29 jaren. Het is de vierde zoon van graaf Jan van Nassau: **Filips!**

Ook hij geeft zich geheel aan de verdrukte Nederlanden. Het zal zelfs zijn leven gaan kosten.

De Spaanse aanvoerder Mondragon nadert met zijn soldaten het bezettingsleger vanaf de Duitse rivier de Lippe. Filips van Nassau wordt met slechts vijfhonderd ruiters uitgezonden om het gevaar te keren. Maar zijn komst wordt verraden. De strijd ontbrandt. Dodelijk gewond stort Filips van zijn paard. Hij blijft wel bij kennis. Hij smeekt God om hulp en bijstand bij het naderend einde. De andere dag -23 augustus- blaast hij de laatste adem uit.

Zijn broer Willem Lodewijk heeft nu de zware taak, deze grote slag te melden aan zijn zorgzame vader op de Dillenburg. Groot is het verdriet als graaf Jan deze tijding krijgt. Zijn zoon gedood, zijn geliefde zoon Filips!

Opnieuw een Nassauer gesneuveld in de strijd voor de verdrukte Nederlanden. En dan zo jong. Gravin Johannette van Wittgenstein probeert haar man zo goed mogelijk bij te staan.

Enige tijd later spoort het ***graaf Jan aan tot het opnieuw schrijven van een testament.*** Februari van het jaar 1597

"In naam van God, de Heere. Amen.

Wij, Jan de Oude, belijden hiermee openlijk en verkondigen een ieder die deze brief of een betrouwbaar afschrift ervan leest, dat wij meermalen de onbestendigheid van het menselijk leven hebben ervaren. Alle mensen zijn de dood onderworpen en weten zeer zéker dat ze dezelve te verwachten hebben. Tegelijk echter, is voor ons het door God bepaalde tijdstip van ons sterven onzeker. Opdat dan het laatste ogenblik van ons leven ons niet overhaast overkomt, maar dat wij daarentegen Gods wil des te rustiger verwachten, zo hebben wij derhalve ons testament vervaardigd".

"Het is naar de vermaning van de profeet Jesaja, dat wij ons huis tijdig en vóórdát wij sterven zoveel mogelijk bereiden zullen. Bovendien vermaant ons onze getrouwe Heiland en Zaligmaker, Jezus Christus in Zijn heilig Woord Zelf, het ongewisse uur van ons sterven voortdurend te overdenken en daarop vlijtig acht te geven. Hij zegt immers tot Zijn jongeren: " Waakt dan, want gij weet niet in welke ure uw Heere komen zal".

"Het is ter voorkoming van toekomstige moeilijkheden en tot behoud van een

voortdurende vrede tussen onze kinderen en erfgenamen, alsmede tot bevordering van de welvaart van het door God geschonken land en de mensen, dat we dit testament (geheel ongedwongen) vervaardigen".

"Ten andere danken wij de eeuwige en goeddoende God uit de grond van ons hart, dat Hij ons tot de erkenning van Zijn Goddelijk Woord geroepen heeft. Hij heeft ons daartoe hoe langer hoe meer doen komen en daarbij tot nu toe zo genadiglijk willen houden.

Wij bidden de almachtige God, dat Hij ons de overige tijd van ons leven in al ons doen en laten vaderlijk wil regeren en leiden; ons onze zonden om de enige verdienste en het bloedige offer van Zijn geliefde Zoon, onze enige Verlosser, Heiland en Zaligmaker Jezus Christus genadiglijk wil vergeven; en dat Hij door de werking van de Heilige Geest ons een christelijk en zalig afscheid op het einde van ons leven zou willen schenken".

"Ten derde is het onze wil en mening, dat onze erfgenamen zich verplichten en schuldig zijn, onze onderdanen te houden bij de erkende, alleen op Gods Woord gegronde, zuivere leer en christelijke gebruiken, zoals wij die door Gods genade en bijstand hebben ingevoerd.

Zij verplichten zich ook, deze leer met de hulp des Almachtigen zoveel als mogelijk is nog dieper wortel te doen schieten en na onze dood onaangetast te laten blijven.

Het betaamt christelijke overheden deze zuivere leer op elk gebied getrouw voor te staan, zich over deze plicht niet te beklagen, en altijd te bedenken, dat zij over hun regering en over al hun doen en laten voor God de Almachtige ernstig rekenschap moeten afleggen"

De plicht der overheid, naar het uitwijzen van het heilig Evangelie.

Daarbij vergeet hij het onderwijs aan de jeugd niet. Hij heeft met Gods hulp veel scholen mogen stichten. Zijn doel daarbij was "Gods lof en eer, de bevordering van Zijn heilig Woord en het heil van zijn onderdanen

"Ten vierde is het de plicht van onze zonen, de reeds gestichte scholen te onderhouden en te bevorderen, tot eer van God en tot opbouw van de geliefde jeugd.

Zij moeten zich hierbij zó gedragen, dat zij het voor God en alle christelijke mensen getrouw kunnen verantwoorden".

Vervolgens gaat graaf Jan over tot het zakelijke en financiële gedeelte van het testament.

Het graafschap zal verdeeld worden onder de vijf, nog in leven zijnde zonen van Graaf Jan. Het testament staat bekend als één van de uitvoerigste en ordelijkste uit het huis van Nassau.

Wat is zijn blijdschap groot als hij ook de inhoud van dit testament van mond tot mond kan bespreken met zijn zoon **Willem Lodewijk**. Het is twintig jaar geleden dat hij hem voor het laatst zag! Hij herkent hem niet meer.

Het onderwerp dat in hun briefwisseling steeds terugkeerde, is de lauwheid der Duitse protestanten.

Voortdurend en tot in de laatste jaren van zijn leven wijst graaf Jan op de noodzaak van eenheid en waakzaamheid, vooral voor wat de Gereformeerde godsdienst betreft.

Zijn arbeid maakt indruk. Het doet zijn vriend, graaf Van Brederode in 1603 schrijven:

"U betoont zich op uw hoge leeftijd nog steeds onvermoeid en vol ijver voor de uitbreiding van het Godsrijk en in de zorg voor de verenigde Nederlanden.

Daarvoor hebben we allen een grote verplichting aan u en uw doorluchtig geslacht. En hoe zullen we u onze dank ervoor betuigen? We kunnen slechts God bidden, dat het Hem behage Zijn genade over u en de uwen te vermeerderen en te bestendigen, om u tot een voorbeeld ter navolging voor alle volken te stellen".

Het blijkt dat graaf Jan over de landsgrenzen heen de toestand in geheel Europa volgt.

Aan Willem Lodewijk schrijft hij:

"De toestanden zijn hier in Duitsland zeer treurig. Een lichtpunt is, dat de Gereformeerde godsdienst meer en meer veld wint. God heeft ons veel middelen verschaft, zowel in ons eigen land als in Frankrijk, Nederland, Engeland, Schotland, Zwitserland, Denemarken enz., om voor de goede zaak iets te kunnen doen.

Maar er is zo weinig belangstelling, zo weinig ijver voor de prediking en voor 't onderwijs en zo weinig samenwerking onder de christenen. Aan het helpen van de verdrukten wordt te weinig gedacht. Nog minder is er sprake van, dat men met berouw en bekering tot God gaat, opdat Zijn toom worde afgewend".

In de zomer van 1604 komt opnieuw een treurig bericht op de Dillenburg aan. De andere zoon van graaf Jan, **Lodewijk-Gunther**, is gestorven. Moedig had hij zich eerder gedragen in de slag bij Nieuwpoort. Hij voerde het bevel over de ruitery die aan de vijand de verpletterende slag toebracht. Nu was hij opnieuw in het oorlogsgewoel. Tijdens een langdurig beleg was hij ziek geworden. De koorts sloopte zijn jonge lichaam. De dood kwam voor de 29-jarige Lodewijk-Gunther. Opnieuw een Nassauer gesneuveld.

In zijn laatste levensjaren klaagt graaf Jan dikwijls over het achteruitgaan van zijn gezichtsvermogen. Daardoor krijgt hij steeds meer moeite met het schrijven van brieven. En juist dat is één van zijn meest geliefde dagelijkse bezigheden. Op het eind van het jaar 1605 is hij hevig ziek.

Bij het begin van het volgende jaar laat hij aan zijn vriend schrijven, dat zijn einde dichtbij is.

Echter, tot blijdschap van huisgenoten en onderdanen mag hij weer wat opknappen. Ook hijzelf "kan de lieve en getrouwe God, in Wiens handen alleen het leven en het sterven is, niet genoeg danken" en "hij twijfelt er niet aan, dat Hij naar Zijn genadige wil alles zo zal besturen, zoals het voor zijn tijdelijke en eeuwige bestemming dienstig is".

Drie jaar voor zijn dood was magister Hermann uit Straatsburg als hofprediker aangenomen. Tóen al verklaarde graaf Jan, dat hij niet lang meer zou leven. Dat moest de predikant er niet van weerhouden in zijn dienst te komen.

In één van de laatste dagen van zijn leven verliest hij plotseling het gebruik van zijn spraak en verstand. Het was waarschijnlijk een hersenbloeding. Daardoor kan hij van de zijnen geen afscheid nemen.

Op 8 oktober 1606, 's morgens om twee uur, neemt de Heere de oude graaf op in Zijn heerlijkheid.

Hij sterft, naar de getuigenis van dominee Hermann "als in een slaap, zonder pijn naar het lichaam, zonder aanvechting, nadat hij 47 jaar geregeerd had en 70 jaar (op 6 weken en 3 dagen na) oud geworden was".

De 28ste oktober wordt het stoffelijk omhulsel in het familiegraf in de Dillenburger stadskerk bijgezet.

De droefheid van het volk is algemeen en ongeunsteld. De geliefde hofprediker Johannes Jacob Hermann leidt de dienst. Diens woorden klinken in alle ernst en droefheid tot in de verste uithoeken van het kerkgebouw. Hij spreekt over de woorden uit 1 Samuel 2 vers 30: "*Want die Mij eren, zal Ik eren*".

In de Dillenburger stadskerk rust het lichaam van graaf Jan tot de wederkomst des Heeren. Zó spreekt de predikant in de dienst die aan de begrafenis vooraf gaat.

Diep bedroefd blijft Johannette van Wittgestein als weduwe achter. De kinderen treuren.

En in één van de kamers hangt vaders spreuk nog:

*"Wie sterft voordat hij sterft,
Zal niet sterven als hij sterft"*

Het huis Oranje-Nassau

De oudste zoon van graaf Jan van Nassau, **Willem Lodewijk** (1560-1620), had geen kinderen.

Hij werd als stadhouder van Friesland opgevolgd door zijn broer **Ernst Casimir** (1573-1632). Deze zesde zoon van graaf Jan en Elisabeth van Leuchtenburg werd de stamvader van de Friese tak der Nassauers. Ook hij stond prins Maurits en later Frederik Hendrik met raad en daad terzijde bij de verlossing der Nederlanden van onder het Spaanse juk.

Hij was de overgrootvader van Johan Willem Friso (1687-1711), de bekende Friese stadhouder die bij Moerdijk in het Hollands Diep verdronk.

Tijdens diens leven was het, dat tak van de regerende nakomelingen van prins Willem van Oranje in Gods voorzienigheid werd afgebroken. De godvrezende stadhouder-koning **Willem III** stierf namelijk kinderloos.

De titel "Prins van Oranje" werd nu geërfd door **Johan Willem Friso**, een nakomeling van graaf Jan van Nassau dus.

Op deze wijze groeide de stamboom verder uit en kwam via prins Willem IV (1711-1751, zoon van Johan Willem Friso), prins Willem V (1748-1806), koning Willem I (1772-1843), koning Willem II (1792-1849), koning Willem III (1817-1890), koningin Wilhelmina (1880-1962) en koningin Juliana (1909) bij koningin Beatrix (1938) en Willem Alexander (1967).

Het in onze tijd regerende vorstenhuis stamt dus in rechte lijn af van graaf Jan van Nassau en niet van prins Willem van Oranje.

De Dillenburg

De bezittingen van graaf Jan van Nassau werden na zijn dood verdeeld over de nog levende zonen. Willem Lodewijk kreeg als oudste zoon Nassau - Dillenburg met het bekende stamslot der Nassauers.

Toen Willem Lodewijk in 1620 stierf, gingen graafschap en huis Dillenburg over in handen van zijn broer George.

Door het uitsterven van deze en de andere linies, kwamen tenslotte alle bezittingen die graaf Jan van Nassau destijds had, in handen van Willem IV, zoon van Johan Willem Friso.

Ook de Dillenburg kwam zo in handen van het Nederlandse huis van Oranje- Nassau.

Tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) vielen de Fransen het "Dilltal" binnen. Ze werden door de Pruisen eerst wel verdreven, maar kwamen spoedig terug.

Nederland was tijdens deze oorlog neutraal. Ook de Nassause erflanden waren dat dus. Het heeft de vijand er niet van weerhouden het gebied binnen te vallen.

De sterke vesting Dillenburg werd door de Fransen belegerd en met heet gemaakte kogels beschoten. Het resultaat was verschrikkelijk. Op zondag 13 juli 1760 ging het statige stamslot der Nassauers in vlammen op. Een ooggetuige beschreef de verwoesting.

"Vurige balken, gloeiende stangen van ijzer, omhoogschietende vonken die als een dichte regen van vuur weer neerdaalden. Tenslotte ook de allesverwoestende vlammen, met een straling, die de hele omgeving in een trillende gloed zette.

Dit alles ging gepaard met de schrikbarende geluiden. Het kletterend afrollen der dakstenen. Het dof gedreun van zware, instortende gebouwen. Het onheilspellend gerommel van neervallende gevels en de onder hun eigen last kapotbarstende gewelven.

Daarbij kwam nog het aanhoudend donderen van de kanonnen, dat de oren der burgers verdoofde en hun harten terecht vervulde met bekommering, angst en afgrijzen?

Een rokende puinhoop bleef over.

Toen de oorlog voorbij was, wenste de Dillenburger stadsbevolking maar één ding: slópen dat kasteel. Ze vonden dat het als een magneet de vreemde legers tot zich trok.

De Nassause overheid was dezelfde mening toegedaan. Ze diende een voorstel in bij hertog Karel van Braunschweig, voogd van de toen nog minderjarige prins Willem V.

De Hertog wilde zelf niet beslissen, maar besloot te wachten totdat prins Willem meerderjarig was. In maart 1768 gaf de Prins -na herhaald aandringen van de Nassause bevolking en regering- toestemming de burcht te slopen en de verdedigingswerken op te blazen. Alzo geschiedde.

De meeste stenen werden opnieuw gebruikt, en wel voor het bouwen van huizen. Ter ere van Willem V kreeg de straat waarin veel van deze huizen stonden, de naam 'Wilhelmstrasse'.

Later werd het gedeelte van de 'kazematten' dat niet verwoest was, weer toegankelijk gemaakt. Onder leiding van een gids zijn ze te bezichtigen.

De grote muur, die in het geboortjaar van graaf Jan gereed kwam, werd gerestaureerd. Het oude Stockhaus aan de buitenrand van die muur evenzo. Deze gevangenis is het enige gebouw dat uit de tijd van vóór de grote brand is overgebleven.

Op de oude onderlaag van de eens zo trotse vesting, bouwde men van 1872 tot 1875 een nieuwe toren. In deze Wilhelmsturm is het museum gevestigd, waar tastbare herinneringen aan Willem van Oranje en zijn familie te bezichtigen zijn.

Ook veel Nederlanders brengen een bezoek aan de plaats waar het vroeger zo trotse stamslot der Nassauers prijkte.

Halverwege de helling bevindt zich **de stadskerk**. Daar liggen **Willem de Rijke, Juliana van Stolberg en graaf Jan van Nassau** begraven. In de tuin van het kasteel staat een gebouw waarin de activiteiten van de Nassauers met betrekking tot de "ijzerwerken" tentoongesteld worden.

De hervorming in Gelderland

Toen graaf Jan in 1606 stierf, was zijn vriend Johannes Fontanus nog steeds predikant te Arnhem. Tot op het laatst toe hadden zij briefwisseling met elkaar gehad. Groot was Fontanus' waardering geweest voor hetgeen graaf Jan als stadhouder van Gelderland ten nutte van de hervorming en voor de verdediging van de grenzen had mogen doen.

De vijand van buitenaf was teruggeweken. Prins Maurits en de zoon van graaf Jan, Willem Lodewijk, hadden -onder Gods zegen- overwinning op overwinning mogen behalen.

Maar bij deze uitwendige voorspoed, begon het gevaar van binnenuit steeds zichtbaarder te worden.

In 1612 leek de remonstrantse vloedgolf niet meer te keren. De Betuwe was het meest

beïnvloed. Sommige predikanten op de Veluwe volgden. Fontanus kreeg er zelfs in Arnhem mee te maken. Twee remonstrantse dominees wisten zó te praten, dat zij de meerderheid van de Arnhemse kerkenraad achter zich kregen. Wat een slag voor de oude dominee Fontanus!

Alles wat de Heere in Gelderland gebouwd had, leek wel afgebroken te worden. Vooral ene ds. Meilinck had grote invloed.

"Doch waar hij door zijn rijke gaven steeds meerderen meesleepte, verbitterde hij de oude dag van Fontanus.

"O, in die zorgelijke jaren, toen de Spanjaarden (na het verraad van Willem van den Bergh) Nijmegen, Zutphen, Doesburg en alle omliggende forten ingenomen hadden en dag aan dag het zwakke Arnhem bedreigden, toen had hij, getroost in zijn God, ook in 't gezicht van de marteldood met veerkracht kunnen arbeiden.

Maar nu, nu hij zijn collega's zijn levenstaak zag verwoesten, nu zelfs zijn ouderlingen de leugen wilden huwen aan de waarheid en al zijn oude leerlingen en vrienden zich lieten verlokken, nu dreigde de moed hem te begeven en de kracht hem te ontzinken."

Op 17 september 1615 reisde **Fontanus** naar de kerkvergadering in Amsterdam. Daar mocht hij zijn getrouwe medebroeders ontmoeten: Plancius, Hommius, Bogerman, Van Laren, Udemans en anderen. Zij waren het, die hun oude vriend Fontanus tot voorzitter van de synode benoemden.

Twee maanden later zit graaf Ernst Casimir van Nassau (zoon van graaf Jan en later stadhouder van Friesland) aan het ziekbed van Fontanus. Enkele andere personen 'van de hoge en lage stand' zijn er ook bij.

Fontanus zit overeind en houdt zijn laatste toespraak uit Gods Woord. Dan luiden buiten de klokken van de St. Eusebiuskerk. De zieke krijgt "door een inwendige beweging des Geestes" te geloven dat "de aflegging des aardsen tabernakels zou plaatsvinden". Tot zijn schoonzoon spreekt hij dan: "Mijn zoon, hef uw gebeden aan, want ik zal door mijn dood mijn God verheerlijken".

Dan legt Fontanus zijn hoofd in het kussen en zonder een zucht te slaken, mag hij ingaan in het eeuwige leven.

"Dit is geen sterven, sprak men, maar waarlijk in de Heere ontslapen."

Fontanus heeft het niet mogen meemaken, dat na de Synode van Dordrecht (1618-1619) de remonstrantse predikanten ook uit Gelderland moesten verdwijnen en Gods Woord weer in alle zuiverheid verkondigd werd. Het zonlicht brak door...

We weten, dat dit niet zo is gebleven. Veel stormen gingen ook daarna over Gods Kerk heen.

Veel is er ook thans dat betreurd moet worden. Wèl is het waar, dat ook in Gelderland nog kerkelijke gemeenten zijn, waar de zuivere verkondiging van Gods Woord gebleven is, de sacramenten overeenkomstig Gods Woord worden bediend en de kerkelijke tucht wordt gehandhaafd. De Heere besten - dige het en stelle het tot zegen.

De heksenvervolging

Dat graaf Jan van Nassau de heksenvervolging in zijn graafschap met wijze verordeningen sterk terugdrong, was een zeldzaam gebeuren in zijn tijd. Al vrij kort na zijn sterven, werden ook in Nassau-Dillenburg weer vele vrouwen en mannen het slachtoffer van dit verschrikkelijk bijgeloof.

In de jaren 1630 en 1631, ten tijde van de Dertigjarige Oorlog, werden alleen al in het stadje Dillenburg 34 heksen en 5 tovenaars onthoofd. Twee heksen en een 'heksenmeester' bezweken vooraf onder de ontzettende folteringen in de gevangenis van

Dillenburg.

In Herborn werd in dezelfde periode het doodvonnis wegens hekserij ten uitvoer gebracht bij 96 personen. In Driedorf waren 23 slachtoffers, in Kirberg 4 en in Wehrheim 19.

In het jaar 1632 gebeurde iets, dat even tot bezinning leidde. Een vrouw uit Eibach had een oude raadsheer en secretaris van Dillenburg, aangegeven als... heksenmeester. Hij had 'de heksendans' bijgewoond en zich daarbij dronken gedronken en schaamteloos gekleed. Aldus luidde de beschuldiging.

Meester Hoen, een heksenmeester? Dat kon niet! De heksencommissarissen schrokken terug. Het aantal doodvonnissen was enige tijd aanzienlijk kleiner dan voorheen.

Maar overal in Duitsland -vooral in Duitsland-, en daaromheen ging het door: het gemartel van onschuldigen, het onthoofden of verbranden van vrouwen en mannen en dat slechts na een enkele verdachtmaking. Vreselijk ging het in Würzburg toe. In 1627 werden daar vele kinderen tegelijk met hun ouders verbrand. Ze werden gezien als broedsels van de duivel. Schoolmeesters zagen zo hun klassen leger worden. Sommigen van hen moesten daardoor zelfs hun school sluiten.

Schokkend was ook de massamoord te Mora en Elfdale in Zweden. Tweeënzeventig volwassenen en vijftien kinderen werden tegelijk terecht gesteld. Honderd andere kinderen moesten tweemaal per week naar de kerk komen. Niet om daar Gods Woord te horen, maar om zó geslagen te worden, dat ze het verbond met de duivel niet opnieuw zouden aangaan.

Het is opvallend dat in de noordelijke Nederlanden -dat door het Calvinisme beïnvloede gebied!- de heksenvervolging een eeuw eerder stopte dan in de zuidelijke Nederlanden en elders.

Voor zover bekend, werd in 1597 te Schoonhoven het laatste doodvonnis over hekserij gevelde. Niet dat vanaf toen het bijgeloof in de gewesten van de Unie van Utrecht geheel was verdwenen, maar het had gelukkig geen dodelijk gevolg meer.

Tot in de achttiende eeuw kwam heksenvervolging in andere landen voor. In 1726 nog werden in Hongarije dertien mensen ter dood veroordeeld. Zij moesten twee proeven ondergaan. Eerst werden zij met de weegschalen gewogen. De wangmeester pleegde bedrog en gaf een zeer laag gewicht aan.

Toen werden zij in het water geworpen. Ze bleven als hout drijven, waarschijnlijk vanwege de vele kleding die zij aanhadden. Maar het betekende wel hun dood.

En in al die jaren, was daar het stadje Oudewater, waarheen duizenden onschuldige vrouwen vluchtten om een eerlijke weging te ondergaan en met een officieel bewijs daarvan huiswaarts te keren. De heksenwaag is nu neig aanwezig en geeft bezoekers een indruk van wat vroeger geschiedde.

Helaas is in onze tijd opnieuw sprake van hekserij. Het gaat dan om vrouwen die bewust kiezen voor occulte zaken, vaak met openlijk eerbetoon aan de duivel. Uitdagend is hun houding. Fel antichristelijk zijn vaak hun woorden. 't Gaat inderdaad om iets heel anders dan hierboven beschreven is.

Graaf Jan van Nassau en het onderwijs

Het is opvallend dat graaf Jan zoveel waarde hechtte aan goed onderwijs.

"Met zijn echt protestantse natuur voelde graaf Jan levendig de noodzakelijkheid van scholen als beschavingsplaatsen, niet slechts voor het staatkundige en maatschappelijke, maar ook voor het kerkelijke leven. Door de hervorming waren reeds in enkele steden van Nassau latijnse scholen ontstaan, maar er ontbraken vooral Duitse, die van zo oneindig groot belang voor de volksbeschaving zijn."

Het was de gewoonte in die tijd dat alleen jongens dat onderwijs volgden. Graaf Jan zag in, dat meisjes evenzeer goed onderwijs nodig hadden. Daarom stichtte hij ook

een reeks van meisjesscholen. Een zeldzaamheid toen in Duitsland!

De stichting van de hogeschool te Herborn was pure noodzaak. Er waren predikanten, leraren en schoolmeesters dringend nodig, mensen die de zuivere leer van Gods Woord alom zouden uitdragen. Daarom stond de hogeschool ook ten dienste de kerk en van de lagere scholen in het gehele land en daarbuiten.

Toen graaf Jan stierf, was de Herbornse hogeschool op het hoogtepunt van haar bestaan. Naast de vele 'gewone' studenten, kregen niet minder dan vijftig edellieden uit verschillende landen hun opleiding en geestelijke vorming op deze door graaf Jan gestichte school. De volle rechten van een universiteit heeft 'de Johanna' echter nooit verkregen.

Kort na het sterven van de graaf, brak de Dertigjarige Oorlog uit. Het aantal studenten nam toen sterk af. Ook later, na hernieuwde bloei, stonden innerlijke twisten een goede vooruitgang in de weg. Aan het eind van de achttiende eeuw raakte de school geheel in verval.

In 1817 werd in het gebouw het theologisch seminarium voor Nassau gevestigd. Thans is de oude hogeschool een monument, waarin ook het streekmuseum ondergebracht is. Bezoekers kunnen kijken in de zalen waarin mannen als Olevianus en Piscator hun arbeid hebben verricht...

We dwalen door het prachtige, oude Herborn, dat slechts enkele kilometers van Dillenburg verwijderd is. Wij zien op de markt, tussen de met leien beklede voorgevels der huizen, in gedachten lange tafels staan. Terwijl graaf Jan, vol verwachting, met zijn vurig paard de Dillenburg verlaat, biedt het stadsbestuur zijn bruid Elisabeth van Leuchtenberg, een welkomstdronk aan. De kanonnen op de wallen zijn nog heet vanwege de saluutschoten die afgevuurd werden.

De bezoekers van nu, zullen zeker ook het lichtgekleurde kerkje binnengaan. Bij de ingang lezen ze, dat eens ene "Graf Johann der Altere" een dikke laag witkalk liet aanbrengen over de muurschilderingen der heiligen.

Dichtbij het kerkgebouw is het Herbornse kasteel met de zeer rijke bibliotheek. Misschien nemen bezoekers daar het boek van dominee Pezelius ter hand, waarin ze de Avondmaalspreek zien staan, waaraan de oude Juliana van Stolberg zoveel heeft mogen hebben. Graaf Jan was daar zo blij mee. Zou zijn geliefde moeder nu ook haar bezwaar tegen het Calvinisme wat laten varen?

De Bijbelvertaling van Piscator

Indrukwekkend is de arbeid die Piscator heeft verricht ten behoeve van de Bijbelvertaling met kanttekeningen. Wat heeft het ook graaf Jan veel inspanning en geld gekost de Bijbel uit te laten geven en in handen van het volk te krijgen.

Het is tragisch, dat dezelfde Piscatorbijbel kort na het sterven van graaf Jan in de Nassause gebieden verboden werd.

Nergens in Duitsland en ook nergens in het buitenland is gebeurd, wat in Nassau geschiedde. Een officieel verbod in naam van de zonen van graaf Jan viel de Herbornse Bijbelvertaling ten deel.

Het bleek, dat op verschillende Nassause kansels de Lutherbijbel was blijven liggen. Op zich begrijpelijk, gelet op de grote plaats die Luther bij het volk had.

Andere predikanten waardeerden Luther evenzeer, maar hadden tegelijk de zo nauwkeurige Bijbelvertaling van Piscator liefgekreken. Ook de kanttekeningen en praktische toepassingen hadden een heilzame invloed.

Maar... nog niet overal in Nassau was men zo positief. Er was op dit punt verdeeldheid. Een verdeeldheid die ook aan Willem Lodewijk, graaf Jans oudste zoon in Friesland, werd meegedeeld. Die vaardigde ter wille van de eenheid een officieel verbod uit op de

zuivere Piscator-vertaling.

Een andere zoon, Jan de Middelste van Siegen, deed hetzelfde, maar dan vooral omdat hij Piscator niet welgezind was.

Piscator! Zijn levenswerk... verboden! Het werk dat hij in biddend opzien tot de Heere gedaan, en met de door Hem verleende wijsheid en krachten verricht had.

"Doch waar het vaderland zijn kind verstootte, was het buitenland barmhartiger"

In het gebied dat bij Bern hoorde, werd de Hernbornbijbel in 1681 opnieuw gedrukt en officieel voor kerkelijk gebruik ingevoerd. Dat is zo gebleven tot ver in de negentiende eeuw. De laatste herdruk te Bern vond in 1847 plaats. Een heel bijzondere betekenis zou de Piscatorbijbel echter voor Nederland krijgen.

Al geruime tijd werd in Nederland de noodzaak van een zuivere vertaling van Gods Woord ingezien. In 1594 was de Zutphense predikant Baudartius door de Synode te Overijssel tot Bijbelrevisor benoemd. Hij moest de tot dan toe gebruikte vertaling verbeteren. Van de Piscator-bijbel zegt hij:

"het niet alleen precieser vertaald is, maar ook omdat er (naar het oordeel van veel goede en geleerde mensen) verscheidene 'heerlijke' aantekeningen bijgevoegd zijn."

De synode ging akkoord en probeerde ook de andere kerkvergaderingen te overtuigen. Dat lukte echter niet. Men vond dat een zo gewichtig onderwerp op een algemene synode besproken moest worden. Aan Baudartius werd gevraagd zijn plan op te geven. Dat viel verkeerd bij deze predikant. Hij greep naar de pen en in 1606 verscheen zijn boekje: "Wegbereider tot de verbetering van de Nederlandse Bijbel".

Eerst prijst hij graaf Jan van Nassau, die al het zijne gedaan had om een goed vertaalde Bijbel het licht te doen zien. Dan gaat hij -zoals te verwachten is- de inhoud van Piscators werk met lovende, maar eerlijke woorden omschrijven. Kortom: het is een zeer 'treffelijk' werk, dat met weinig moeite en kosten in het Nederlands vertaald kan worden.

Maar... hij wijst er ook op dat van de nieuwe Nederlandse Bijbel nog niet veel terecht gekomen is.

"We hebben al lang gewacht op de verbetering van onze Nederlandse Bijbel. Daar is lang geleden aan begonnen, maar nog steeds is ervan niet één proefken of klein monsterken aan de dag gekomen."

Die woorden werden Baudartius niet in dank afgenomen! Op de eerstvolgende synodevergadering werd hij heftig aangevallen. Het advies was zelfs, zijn "Wegbereider" op te kopen en te vernietigen.

Toch is Baudartius niet weggestoten. Toen de beroemde Synode van Dordrecht (1618-1619) opdracht gaf tot het opnieuw vertalen van Gods Woord uit de grondtalen, werd Baudartius één van de vertalers.

Bij dat vertalen, gebruikte men ook werk van vertrouwde, buitenlandse theologen. En één van die theologen was Piscator. Er was veel waardering voor zijn grondige arbeid. Bogerman, de bekende voorzitter van de Dordtse Synode, stelde hem zelfs ten voorbeeld vanwege zijn preciese vertaling en de zuivere, verklarende kanttekeningen.

Terwijl Piscator met groot leedwezen zijn levenswerk zelfs uit de huisgezinnen in Nassau zag verdwijnen, vernam hij met blijdschap dat de Nederlandse vertalers er dankbaar gebruik van maakten.

In 1525, haalde de Heere Zijn kind en knecht Thuis.

De **Statenvertalers** wisten dat hij tot in het laatst van zijn leven verbeteringen in zijn vertaling had aangebracht. Dit met het oog op een eventuele herdruk. De familie van Piscator gaf toestemming deze aantekeningen nu te gebruiken bij het Nederlandse vertaalwerk.

Een gedeelte van dit materiaal is helaas verloren gegaan, omdat... de koerier die alles over moest brengen, door struikrovers overvallen werd!

Maar desondanks zijn vele sporen van Piscators arbeid te vinden in de Statenvertaling en in de kanttekeningen. Slechts drie voorbeelden uit de kanttekeningen.

1 Samuël 2 vers 1: Piscator:

Statenvertaling: 'in den HEERE' en 'mijn hoorn is verhoogd'

Piscator: Dat is, vanwege de Heere, omdat namelijk de Heere mij een grote weldaad bewezen heeft, dat Hij mij een zoon geschonken heeft.

Ik ben 'wolgemuut und unverzagt'

Statenvertaling: Te weten, dewijl Hij mij deze grote weldaad bewezen heeft, dat Hij mij deze zoon gegeven heeft.

Ik ben nu welgemoed en onversaagd.

Prediker 12 vers 3: 'De wachters' des huizes zullen beven.

Piscator: De armen, die het lichaam (waarin de ziel als in een huis woont) bewaren.

Statenvertaling: Dat is, de armen met de handen, die het lichaam (waarin de ziel als in een huis woont) bewaren, dienende om het kwaad af te weren en het goede aan te nemen.

Prediker 12 vers 4: De twee deuren 'naar de straat'

Piscator: De twee lippen, die uitwendig aan het lichaam staan.

Maar het zijn ook deuren inwendig: zoals het deksel der keel, het deksel van het galblaasje.

Statenvertaling: De twee lippen, die men uiterlijk aan het lichaam ziet. Daar zijn ook deuren inwendig, die men niet ziet, als het deksel der keel en het deksel van het blaasje der gal.

De nauwgezette vertaalwijze van Piscator is niet altijd hoog gewaardeerd. Men vond het ook in zijn tijd wat bekrompen, om zó dicht bij het Hebreeuws en het Grieks te blijven.

De Unie van Utrecht

Ook uit het levensverhaal van graaf Jan blijkt, dat de Tachtigjarige Oorlog in de eerste plaats een oorlog was, die tot doel had: *de vrije verkondiging van de waarheid die overeenkomstig Gods Woord is*. Vaak wordt dit bestreden of sterk afgezwakt.

Desondanks schreef Groen van Prinsterer zo kernachtig in zijn "Handboek der geschiedenis van het vaderland":

"Vrijheid van christelijke godsdienstoefening was het voornaamste oogmerk, gelijk verdrukking van het Evangelie de voornaamste oorzaak van de krijg. Het was bovenal om de godsdienst dat de worsteling begon; het was bovenal, soms enkel om de godsdienst dat zij voortgezet werd. Door de strijd om de vrije godsdienstoefening der Gereformeerde kerk, is de Staat der verenigde Nederlanden gevormd"

De onderhandelingen over de vrede braken telkens op het punt van de godsdienst af. In 1580 schreef prins Willem van Oranje: "Wenselijk ware het dat Gods genade ons een goede vrede schonk; doch ik heb er weinig hoop op, want men eist het verlaten van Gods Woord; hetgeen -Gode zij dank!- niemand doen wil, maar liever alles wagen dan deze schat verliezen".

Zonder dit van God geschonken, hoger beginsel had Nederland zijn onafhankelijkheid niet verkregen.

Datzelfde standpunt wordt ingenomen door o.a. de hedendaagse historicus dr. R. H. Bremmer:

"Het ontstaan van de Noord-Nederlandse staat was beslist niet alleen te danken aan

groepjes watergeuzen die in 1572 de grote steden van Holland en Zeeland veroverden. (...) Het was geen stelletje rabauwen dat de katholieke bevolking overweldigde. Achter de opstand stond de gewone man evengoed als kooplieden en edelen. In 1572 brak zich de weerstand van een volk baan, dat zich vele jaren had laten onderdrukken door de rooms-Spaanse tirannie van Filips II. 'Zonder het Calvinisme was de opstand nóch begonnen, nèch voortgezet, noch tot een goed einde gebracht', schrijft Evenhuis, die in zijn grote werk over Amsterdam grondig kennis nam van de bronnen."

Nassau veel inspanning gekost om de Unie van Utrecht tot stand te helpen brengen. Toch heeft deze arbeid grote gevolgen gehad voor de vestiging en de omvang van de Nederlandse staat.

"De Unie van Utrecht is niet achter een bureau in serene rust geboren, maar in een strijd op leven en dood. Het Unieverdrag was méér dan een bondgenootschap dat slechts tot stand kwam met het oog op de militaire situatie.(...)

In deze hergroepering gloorde de dageraad van een nieuw Gemenebest.

Dezelfde verbonden spraken uit "ten eeuwigen dage" bij elkaar te blijven "alsof zij maar één provincie waren":

Mèt de Unie van Utrecht was het fundament voor één vaste staat gelegd! Mede daarom was het, dat op 15 oktober van het jaar 1883 in het centrum van Utrecht een standbeeld 'ter ere' van graaf Jan van Nassau onthuld werd. Vlak voor het oude universiteitsgebouw, dus dichtbij de zaal waar de Unie werd ondertekend, vond deze plechtigheid plaats. Koning Willem III en zijn vrouw koningin Emma waren als eregasten aanwezig.

De Utrechtse predikant dr. A. R. Ruitenschild hield voor de duizenden toehoorders een - we zouden nu zeggen- sterk overdreven lofrede op graaf Jan en het 'lieve vaderland'.

Maar in het slot van bovengenoemde toespraak kwam toch een opwekking voor, die ons allen geldt en die het benadrukken zéker waard is:

"Nederlanders! Vergeet de God uwer vaders niet!"

3. Lodewijk van Nassau

Geboren: 10 januari 1538, Dillenburg, Duitsland
Overleden: 14 april 1574, Mook en Middelaar

Lodewijk van Nassau was de derde zoon van Willem van Nassau en JULIANA VAN STOLBERG. Hij was de vertrouwensman en secretaris van Willem van Oranje. Dat zij een goede band hadden blijkt uit de vele correspondentie tussen Lodewijk en Willem die bewaard is gebleven.

Juliana van Stolberg heeft altijd een bijzondere band gehad met haar zoon Lodewijk. Ook Willem van Oranje was erg op zijn broer Lodewijk gesteld.

Lodewijk en Willem waren verschillend van karakter. Willem was vaak somber gestemd, Lodewijk had een opgewekte aard. Willem overwoog een zaak eerst rustig van alle zijden, Lodewijk ging snel, soms te snel, op zijn doel af. Dikwijls toonde hij zich ongeduldig over het beleid en de voorzichtige kansberekeningen van de prins.

Van Lodewijk wordt gezegd dat "politieke overwegingen altijd eerst na zijn godsdienstige overtuiging een plaats in zijn gemoed innamen."

Vanaf 1556 verbleef Lodewijk aan het hof van zijn broer Willem in Breda en Brussel. Aanvankelijk leidde ook Lodewijk een werelds leven. Waarschijnlijk kwam daar echter al spoedig verandering in. In ieder geval veel eerder dan bij zijn broer Willem. Moeder Juliana van Stolberg was in die tijd met zorg vervuld over het leven van haar zoons in de Nederlanden. Voortdurend waarschuwde ze Lodewijk voor slechte vrienden en andere gevaren. Via Lodewijk probeerde ze ook Willem tot andere gedachten te brengen.

Lodewijk was zijn broer tot grote steun. Hij nam hem veel belangrijke werkzaamheden uit handen. De vreselijke geloofsvervolgung sneed hem door de ziel. Toch was hij ervan overtuigd dat Gods werk niet te keren zou zijn. In het voorjaar van 1563 schreef hij aan zijn vriend Willem van Hessen: "De religie zal een plaats verkrijgen, omdat Goddelijke ijver aanwezig is. De kardinaal (Granvelle) en zijn hoop zien dat daartegen geen verdrinken of opvangen helpt."

In de zomer van 1563 gaf hij aan de landgraaf van Hessen zijn vreugde te kennen over het toenemend geestelijk leven, ook onder de edelen. "De Almachtige werkt wonderbaarlijk met Zijn Goddelijk Woord, zowel onder groten als onder kleinen. (...) De Almachtige verlent aan deze heren Zijn Heilige Geest, opdat zij voort mogen gaan gelijk zij thans gezind zijn. Uw Doorluchtigheid kan niet geloven, hoe onze goede God met Zijn waarheid onder hen werkt, dat zij zelf niet weten hoe zij aan de dingen komen.

Hij heeft ook veel inspanningen geleverd voor het Verbond der edelen dat in het najaar

van 1565 werd gesloten. Afschaffing van de inquisitie en verzachting van de godsdienstplakkaten was het doel dat de edelen hierbij voor ogen stond. Het leidde ertoe, dat op 5 april 1566 door driehonderd edelen met Lodewijk van Nassau en Hendrik van Brederode als leiders een smeekschrift werd overhandigd aan de landvoogdes, Margaretha van Parma. Het smeekschrift was door Lodewijk opgesteld naar een concept van Jan van Marnix (een oudere broer van Filips van Marnix van St. Aldegonde).

Veel pogingen heeft Lodewijk ook ondernomen om te proberen Luthersen en Calvinisten dichter bij elkaar te brengen. Die pogingen bleken echter tevergeefs. Aanvankelijk was hij zelf een ijverig lutheraan. Nog in 1566 liet hij zich negatief uit over het Calvinisme, hoewel met minder sterke uitdrukkingen dan vroeger.

Meer en meer werd hij toch naar de Gereformeerde leer toegetrokken. In hetzelfde jaar 1566 bevorderde hij de Calvinistische prediking, zelfs in de omgeving van prins Willem. Predikanten als Datheen, Moded en Taffin zagen hem als hun beschermer.

Bij de Hugenoten

Sinds 1569 verbleef Lodewijk met zijn broer Hendrik bij het leger van de Hugenoten. In die tijd bouwde Lodewijk veel contacten met hen op. Mede daardoor werd hij gewonnen voor het Calvinisme. De Calvinistische leiders van de Hugenoten, die een grote plaats inruimden voor godsdienstoefening en gebed, waren "even ervaren in de wapenhandel als in het psalmgezang." Vooral Gaspard de Coligny maakte veel indruk op hem. Hij schreef op 29 oktober 1570 aan zijn zwager Günther von Schwartzburg: "Jullie kunnen niet geloven welk een godsvrucht er in die man huist, en welk een oprecht, verstandig en mannelijk gemoed hij heeft. Ik kan naar waarheid betuigen dat ik voor geen geld ter wereld het zou hebben willen missen op zijn leerschool te zijn geweest. Ik heb genoeg gezien en veel vergeten, maar bij hem heb ik waargenomen dat hij zijn God steeds voor ogen heeft en recht door zee gaat. Geen zaak valt hem te zwaar, hoe kwaad die ook uitpakt, en ten slotte keert alles zich ten goede. Wat deze man niet alleen van zijn vijanden, maar ook van zijn vrienden in zijn moeilijk werk heeft moeten lijden, is niet te zeggen. Kortom, het kan voor mij geen kwaad dat ik bij deze man ben. Er is bij hem zulk een godzalige vastbeslotenheid, dat wanneer hij gedaan heeft wat naar zijn mening Gods wil is, hij nergens meer op let, welk een schade of ongeluk het ook teweegbrengt. Hij verdient dat alle rechtschapen mensen en inzonderheid ook de krijgslieden hem het goede wensen en hoogachten."

Lodewijk was aanwezig bij het tweede huwelijk van **De Coligny** in maart 1571 en bij het huwelijk van diens dochter Louise met Charles de Téligny in mei 1571. Hij woonde ook de synode van La Rochelle bij in april 1571, de zevende nationale synode van de Gereformeerde kerken in Frankrijk. Theodorus Beza kwam op verzoek van de leiders van de Hugenoten naar Frankrijk en fungeerde als voorzitter. Lodewijk leerde Beza "kennen en waarderen".¹⁹ Op 12 april ondertekende Lodewijk de geloofsbelijdenis van La Rochelle, waarmee hij openlijk tot het Calvinisme overging.

In augustus 1570 was de voor de Hugenoten gunstige vrede van St. Germain en Laye gesloten. Een van de bepalingen was dat gewetensvrijheid en een beperkte vrijheid van godsdienstoefening voor de protestanten in Frankrijk zou worden ingevoerd. De broers Willem van Oranje en Lodewijk van Nassau werden erkend als goede vrienden van de Franse koning en in al hun rechten in Frankrijk hersteld. Lodewijk probeerde van deze gelegenheid gebruik te maken om vanuit Frankrijk een aanval op de Spaanse tirannie in de Nederlanden te organiseren. Hij was daarbij verzekerd van hulp van de Hugenoten, maar hij hoopte ook op steun van de Franse regering. Van groot belang daarbij was te

proberen de verhouding tussen de regering en de Hugonoten te verbeteren.

Ook zocht hij steun van Engeland. Lodewijk voerde besprekingen met Francis Walsingham, een puritein die sinds begin januari 1571 als Engels gezant optrad aan het Franse hof. Walsingham schreef eens over hem: "Graaf Lodewijk bezit een overtuigende welsprekendheid, maar wat hoofdzaak is: hij is even godsdienstig van leven als oprecht van belijdenis. Ik hoop, dat God hem in onze dagen heeft verwekt om een werktuig te zijn tot vermeerdering van Zijn heerlijkheid."

Lodewijk raakte zeer bevriend met de godvrezende *Jeanne d'Albret*, de koningin van Navarre. Voor zijn vertrek uit Parijs nam hij afscheid van haar, op 15 mei 1572. Ze zei toen: "Ik wil u niet tegenhouden, maar ieder uur als het horloge dat u draagt zal slaan moet u aan mij denken, en wees ervan verzekerd dat als ik er niet meer ben, u zult kunnen zeggen dat u uw beste vriendin verloren hebt."

Lodewijk had dat horloge van haar gekregen ter herinnering. Bijna drie weken later stierf ze."

Teleurstelling en nieuwe moed

De door Lodewijk voorgenomen expeditie naar de Nederlanden werd verhaast door de onverwachte inname van Den Briel. In mei 1572 vertrok Lodewijk vanuit Parijs in de richting van Bergen in Henegouwen. Het gelukte op 23 mei om Valenciennes te veroveren. Ook Bergen werd ingenomen. Alva liet echter alle troepen uit het Noorden naar Bergen trekken en belegerde de stad. Tijdens de belegering vond in Parijs de vreselijke Bartholomeüsnacht plaats. Onder de soldaten van Lodewijk brak na het bekend worden daarvan oproer uit. De Hugenootse soldaten wilden terug naar Frankrijk. Lodewijk zelf werd ziek. Op 19 september volgde overgave van de stad.

Alva had zeer gunstige voorwaarden aangeboden en Lodewijk kon ongehinderd vertrekken, nadat gijzelaars waren uitgewisseld. Door een Spaans escorte werd Lodewijk met de zijnen naar Roermond gebracht. Hij was heel zwak. Toen men voor de eerste keer stopte om te overnachten, was hij zelfs nog even bewusteloos. Na ruim een week kwam men in de buurt van Roermond aan waar Willem van Oranje zich met zijn leger bevond.

Lodewijk werd zo ziek, dat zijn einde nabij scheen. Hij was van plan naar de Dillenburg te gaan. Op weg daarheen was hij echter genooddaakt enige tijd op het kasteel van zijn zwager te Meurs te verblijven om op krachten te komen. Ook bracht hij enige tijd door te Deutz in het huis van de schout. De laatste stopplaats was het kasteel Siburg aan de Ruhr. Begin november kwam hij, gereden op een wagen, uitgeput op de Dillenburg aan. Maandenlang was hij bedlegerig. Zijn moeder, die de verpleging op zich nam, schreef aan een van haar broers: "Ik kruip rond als een worm over bevroren grond, waar hij geen kracht uit trekken kan. Hoe lang dat duren moet kunt u zelf wel begrijpen. Ik weet u niets goeds mede te delen."

Toch was deze tijd voor Lodewijk met ongezegend. Hij schreef op 5 maart 1573 aan Willem van Hessen: "Toen ik te midden van mijn koorts bedacht, wat de wereld is en hoe weinig men zich op haar kan verlaten, heb ik van Christus "guete Instruction" ontvangen en nieuwe moed gevat, terwijl ik me troostte met de gedachte, dat God de harten van alle mensen in Zijn hand heeft en Zijn bedoelingen weet te voltooien, dat men het daarom met Hem kan wagen. De eeuwige eer zal de beloning zijn, het tijdelijke is het geringste." In de loop van 1573 trad verbetering op in zijn gezondheidstoestand.

Gesneuveld op de Mookerheide

Ook van Lodewijk geldt dat hij goed en bloed voor de strijd in de Nederlanden heeft gegeven. Begin 1574 bereidde hij zijn laatste veldtocht voor. Zijn laatste juwelen verpandde hij en zijn broer, graaf Jan, verleende alle hulp. Dat gold ook voor keurvorst Frederik van de Palts, diens jongste zoon Christoffel voerde tijdens de veldtocht officieel de rang van opperbevelhebber. Ook de Franse koning en diens broer verleenden steun met geld en troepen. In een hevige sneeuwstorm trok Lodewijk met een leger van 13.000 man de Rijn over en kwam op 21 februari 1574 voor Maastricht. De stad werd echter heel snel door de Spanjaarden versterkt. De Maas lag vol met ijsschotsen, de overtocht was onmogelijk. Op 21 maart legerde Lodewijk zich bij Valkenburg, daarna trok hij noordwaarts langs de rivier de Maas. Een Spaans leger trok hen achterna aan de andere kant van de rivier.

Via een schipbrug stak het Spaanse leger de rivier over en overviel Lodewijk bij Mook. Op 14 april verloor het leger, dat helaas aan het muiten was geslagen, de strijd. Het gehele leger sloeg op de vlucht en velen kwamen om in de naburige moerassen. Ook de aanvoerders, Lodewijk, zijn broer Hendrik en Christoffel van de Palts, die tot het uiterste toe doorvochten, zijn gevallen in de strijd. Lodewijk vocht nog door, terwijl zijn rechterarm door een kogel was doorboord. Hendriks paard werd onder hem doodgeschoten, hij zette te voet de strijd voort. Hun lichamen werden nooit gevonden." Later deed een (niet onwaarschijnlijk) gerucht de ronde dat, terwijl ze zich in een woning hadden teruggetrokken om hun wonden te laten verbinden, het betreffende huis door de Spanjaarden in brand was gestoken.

Graaf Jan ontkwam door een wonder. Hij had eind maart het leger verlaten om te proberen geld bij elkaar te krijgen om achterstallige soldij te kunnen betalen.¹⁷ Graaf Jan zag in zijn reis naar Keulen duidelijk de voorzienigheid Gods. Twee jaar later schreef hij nog dat hem anders ongetwijfeld hetzelfde lot als zijn broers getroffen zou hebben.

Op 7 mei 1574 uitte de prins aan zijn broer Jan zijn grote verdriet over het sneuvelen van Lodewijk, Hendrik en Christoffel, maar ook zijn geloofsvertrouwen: "Ik moet u bekennen dat mijn hoofd zo dof is geworden van de grote menigte zaken die het doen omlopen en ook van verdriet en neerslachtigheid over het verlies van hertog Christoffel en mijn broers, wier dood wel zeker is, dat ik nog maar nauwelijks weet wat ik doe. Maar aangezien het de wil des Heeren is geweest, moeten we dat geduldig dragen.

Wij moeten acht slaan op Zijn Goddelijke voorzienigheid, dat Hij, Die het bloed van Zijn enige Zoon heeft gestort om Zijn Kerk in stand te houden, niets zal doen dan hetgeen strekt tot Zijn eer en tot bescherming van Zijn gemeente. En al kwamen wij allen te sterven en al werd dit arme volk geheel vermoord of verjaagd, behoren wij toch verzekerd te zijn dat God de Zijnen nooit verlaat."

Over Lodewijk van Nassau werd geschreven dat hij geteld kan worden "onder de edelste, beminlijkste figuren uit dien veelszins ruwen tijd.... Van heler harte Calvinist, had hij van het Calvinisme den praktischen kant: het heilig ontzag voor de ere Gods, het los zijn van zich zelven, de onverzettelijke wilskracht."

Lodewijk was een voorbeeld voor zijn broer Willem. Hij kende vroeger dan prins Willem de waarheid en was een werktuig in Gods hand om zijn broer tot de Gereformeerde leer te brengen.

Graaf Jan van Nassau schreef daarover: "Hij is, naast God, de voornaamste geweest, die de heer Prins zaliger (Willem van Oranje) in godsdienstige zaken heeft gesticht en hem zover heeft gebracht, dat zijne Genade het pausdom verliet en zich begaf tot onze

Christelijke Gereformeerde religie."

Filips II dacht heel anders over Lodewijk. Hij noemde hem "een groot ketter en heretijk". Prins Willem reageerde daar echter op in zijn Apologie: "Hij was een dapper ridder en een vromer en oprechter christen dan zij."

Bron: ***Een gouden draad in het huis van Oranje Nassau.***
Door B. Hoogwerff, Den Hertog Houten 2011. (Zeer lezenswaard)

4. Adolf van Nassau (1540-1568)

Graaf Adolf van Nassau (Dillenburg, 11 juli 1540 – Heiligerlee, 23 mei 1568) was de vierde zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg. Adolf was de op een na jongste broer van Willem van Oranje (Willem de Zwijger).

Hij studeerde in Leuven en te Wittenberg. Adolf streed in 1566 tegen de Turken die steeds verder opdrongen in Europa. In 1568, toen zijn broer Willem de Zwijger de wapens opnam tegen Filips II, streed hij aan zijn zijde in Brabant.

Adolf trok vervolgens in de troepenmacht van zijn andere broer Lodewijk mee naar het noorden, waar hij sneuvelde bij Heiligerlee. De Spaanse troepen werden bij Heiligerlee aangevoerd door Arenberg. De Slag bij Heiligerlee werd weliswaar door de troepen van Willem van Oranje gewonnen, maar het effect van deze overwinning wist Alva teniet te doen door de onthoofding van Egmont en Horne in Brussel op 5 juni 1568.

Het lijk van graaf Adolf is eerst naar Wedde gebracht en vervolgens in het geheim bijgezet in de grafkelder van de graven van Oost-Friesland te Emden.

Adolf stierf in de Slag bij Heiligerlee, die door zijn broer Lodewijk werd gewonnen. Nadat de staatse troepen de Spanjaarden hadden ingesloten, sloeg het paard van Adolf op hol. Hij kwam midden tussen de Spaanse troepen terecht en stierf. Een populaire mythe wil dat de graaf van Arenberg zich persoonlijk op Adolf stortte en hem, en twee ruiters die hem te hulp schoten, doodde.

5. Hendrik van Nassau (1550-1574)

Hendrik van Nassau, de jongste broer van Willem van Oranje. Overleed tijdens de Opstand in de Nederlanden.

Hendrik van Nassau is het twaalfde en laatste kind dat Willem de Rijke en Juliana van Stolberg krijgen. Hendrik wordt op 15 oktober geboren op Slot Dillenburg. In zijn jeugd studeert hij in Leuven en in Straatsburg.

Hendrik speelde een minder grote rol in de Opstand in de Nederlanden dan zijn beroemde broers Willem van Oranje en Lodewijk van Nassau, maar steunde zijn broers wel degelijk in de strijd. Bekend is dat hij deelnam aan de Slag van Montcontour op 3 oktober 1569 waar hij vocht aan de zijde van het hugenotenleger van Hendrik I van Bourbon-Condé.

Ook als Willem van Oranje in 1572 een tweede veldtocht uitvoert in de Nederlanden staat Hendrik van Nassau zijn broer bij. De veldtocht loopt uit op een mislukking en Hendrik keert dan terug naar de Dillenburg.

In 1574 reist Hendrik opnieuw af naar de Nederlanden. Samen met zijn broer Lodewijk van Nassau leidt hij dan een expeditie die de Spaanse druk op het belegerde Leiden moet doen afnemen. De expeditie stuit op de Mookerheid op een groot leger van de Hertog van Alva. Zowel Hendrik als Lodewijk sneuvelen in de strijd.

De lichamen van beide broers zijn nooit teruggevonden.

LITERATUUR

Boeken over het Huis van Oranje

HANDBOEK DER GESCHIEDENIS VAN HET VADERLAND

MR. GROEN VAN PRINSTERER. AMSTERDAM, J.A. WORMSER. 1895.

STICHTING DE GIHONBRON. MIDDELBURG 2007.

HOFMAN, J.H.: "Eed, door graaf Jan van Nassau als stadhouder van Gelderland afgelegd op maandag 2 juli 1578 ", in "Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis", 13e Reeks, deel IV (1888).

JURRIAANSE, M.W. "Brieven van Prins Willem van Oranje", G.W. den Boer, Middelburg 1933.

KLUIVER, J.H.: "De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau, 1578-1584", Uitgeverij Verloren, Amsterdam 1984.

MARNIX VAN ST.ALDEGONDE; "De Bijenkorf der Heilige Roomse Kerk", uitgeverij De Groot, Goudriaan 1973.

SCHELVEN, Prof. dr. A.A. van: "Briefwisseling van Graaf Jan van Nassau en Petrus Dathenus, uit de jaren 1575-1578."

Algemeen

Bremmer, dr. R.H.: "Reformatie en rebellie", Uitgeverij T. Wever BV, Franeker 1984

Bos, F.L.: "Johann Piscator, ein Beitrag zur Geschichte der reformierten Theologie", J.H. Kok, Kampen 1932

Groen van Prinsterer, mr. G.: "Handboek der Geschiedenis van het Vaderland", Gebroeders De Waal, Middelharnis 1927

Herwerden, dr. P.J. van : "Lodewijk van Nassau, een leven gewijd aan de Nederlanden", Historische Bibliotheek Deel 20, Van Gorcum & Comp.N.V., Assen 1939

Husen, R.: "Geschiedenis der Hervorming in de 15e, 16e en 17e eeuw", J. C. van Schenk Brilt, Doesburg 1903

Japikse, dr. N.: "De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau", Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Den Haag 1948

Jobse, P.: "Jan van Nassau en de Unie van Utrecht 1577 - 1579", Utrechtse Historische Cahiers, jaargang 1981 nr. I, Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht

Schlosser, H.: "Die Piscatorbibel, ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Bibelübersetzung", Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1908

Mandere, H.Ch.G.J. van : "De Unie van Utrecht", Nederlands Fundamenten - deel 7, Bron's Uitgeverij N.V., Assen 1947

Mulder, A.W.J.: "Juliana van Stolberg, ons aller vrouwe-moeder", 2e druk, J.M. Meulenhoff.

Nijhoff, Is. An.: "Aanstelling van Jan, graaf van Nassau-Katzenellenbogen, als stadhouder des vorstendoms Gelre en graafschap Zutphen", uit "Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde" deel II, Nijhoff Arnhem 1840

Oberman, ds. E : "Gij hoort het gebed, leerrede benevens iets over en eenige brieven van Juliana van Nassau (geb. von Stolberg)", A.L. de Vlieger, Leiden 1909

Ruys, dr. Th. jr, "Petrus Dathenus", 2e druk, Den. Hertog B.V., Houten 1988

Schelven, dr. A.A. van: "Willem van Oranje", Ten Have, Amsterdam I 9/1:3 c: 66-1/2

Schlosser, H.: "Graaf Jan VI van Nassau-Dillenburg en zijne verdiensten ten aanzien van het kerkelijke leven in Nassau", hoofdstuk in "Je Maintiendrai, een boek over Nassau en Oranje", A.W. Sijthoff, Leiden

Straaten, J.W van: "Jan van Nassau en de zijnen, historische schetsen", A. Berends, "s-Gravenhage 1898

Terlouw, A.: "Graaf Jan van Nassau en Prins Willem van Oranje, twee boeiende persoonlijkheden met elkaar vergeleken", scriptie, Gouda 1993

Trosée, J.A.G.C.: "Historische Studiën", hoofdstukken: "Naar aanleiding van een zestiende-eeuwsche "recrutenschool" en "Een en ander in verband met Maiken"s terugkomst in Nederland"; W.P. van Stockum Zoon, 1924

Ubbo Emmius, Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620). Stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe (Hilversum 1994). Zeer goed gedocumenteerd.

Wagenaar, dr. L.H.: "De hervormer van Gelderland, levensbeschrijving van Johannes Fontanus", J.H. Kok, Kampen 1898

Woldendorp, dr. J.J. : "Juliana van Stolberg, de peetmoeder van Prinses Juliana", P.J. Jansen, Leiden 1927.